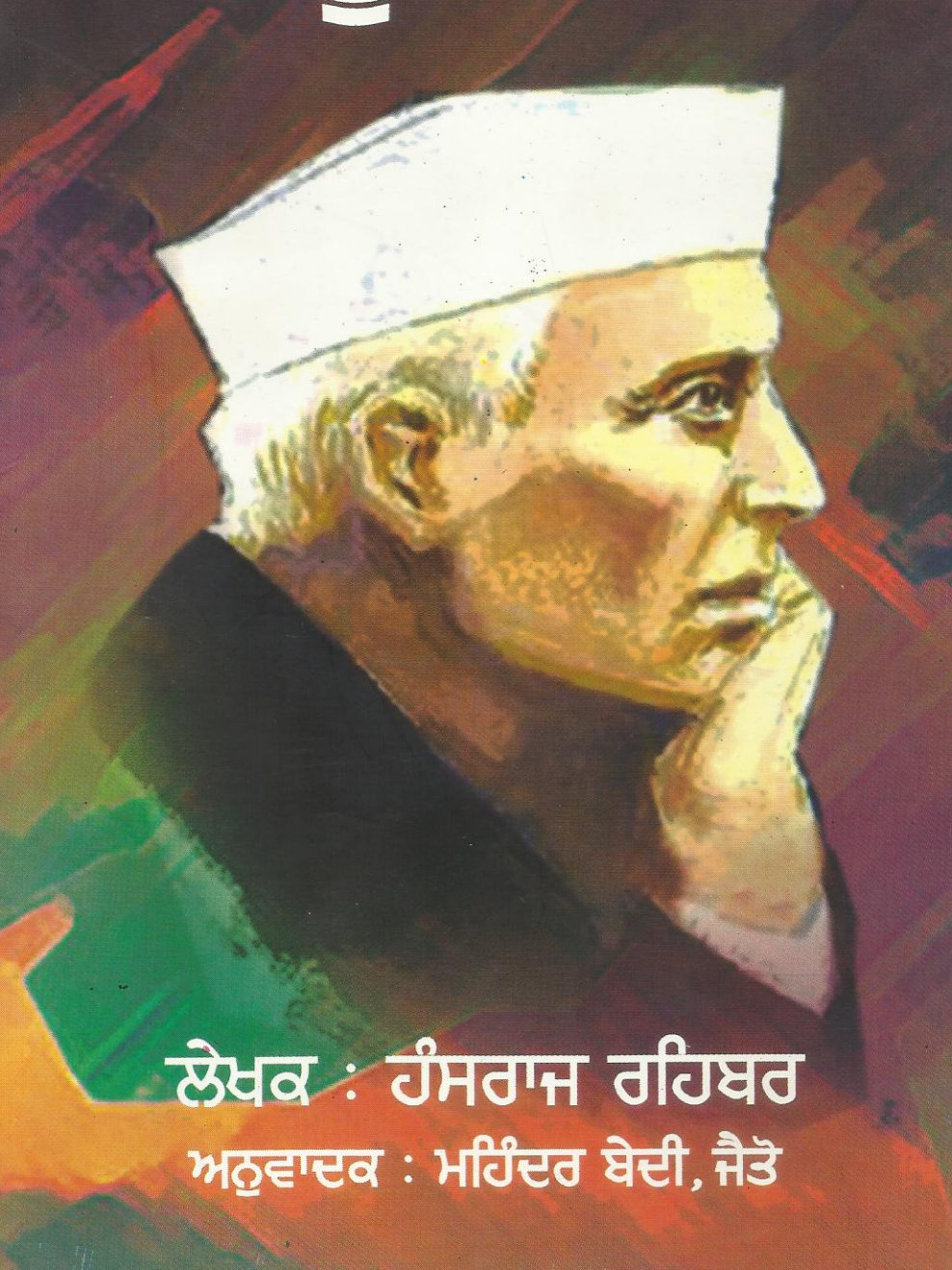

ਨਹਿਰੂ ਬੇਨਕਾਬ

ਲੇਖਕ : ਹੰਸਰਾਜ ਰਹਿਬਰ

ਅਨੁਵਾਦਕ : ਮਹਿੰਦਰ ਬੇਦੀ, ਜੈਤੋ

ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਹੰਸਰਾਜ ਰਹਿਬਰ
ਲਿਖਿਤ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜੋ ਤੁਹਾਡੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣਗੀਆਂ :—

1. ਗਾਂਧੀ ਬੇਨਕਾਬ
 2. ਭਗਤ ਸਿੰਘ : ਇਕ ਜਵਲੰਤ ਇਤਿਹਾਸ
 3. ਗਾਲਿਬ ਬੇਨਕਾਬ
 4. ਯੋਧਾ ਸੰਨਿਆਸੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ
 5. ਰਾਸ਼ਟਰ-ਨਾਇਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
 6. ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ : ਜੀਵਨ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤਿਤਵ
-

ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਦਿੱਲੀ-110032

ਨਹਿਰੂ ਬੇਨਕਾਬ

ਲੇਖਕ :

ਹੰਸਰਾਜ ਰਹਿਬਰ

ਅਨੁਵਾਦ :

ਮਹਿੰਦਰ ਬੇਦੀ, ਜੈਤੋ

ਤਤਕਰਾ

ਆਪਣੀ ਗੱਲ	7
ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ	9
ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆ	13
ਸਵਦੇਸ਼ ਵਾਪਸੀ	19
ਨੇਤਾ ਤੇ ਜਨਤਾ	28
ਅਸਹਿਯੋਗ	35
ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ	43
ਕੁਛ-ਨਾ-ਕੁਛ	52
ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ	60
ਦੋ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਸਵਾਰ	71
ਨਮਕ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ	79
ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ	85
ਨਵੇਂ ਜਾਲ	96
ਤਿਪੁਰੀ	105
15 ਅਗਸਤ	115
ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ	126
ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ	134
ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕ	147
ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ : ਜੈ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ !	165
ਵਸੀਅਤਨਾਮਾ	170
ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਪੱਤਰ	173
ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਦੀ ਚਿੱਠੀ	175

(ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨੌਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ ਛਪ ਕੇ ਵਿਕ ਰਿਹਾ ਹੈ।)

ISBN : 978-81-7329-219-4

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : 2009

ਮੁੱਲ : 150 ਰੁਪਏ ਪੇਪਰਬੈਕ

© : ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ

4/32 ਸੁਭਾਸ਼ ਗਲੀ

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਗਰ

ਸ਼ਾਹਦਰਾ, ਦਿੱਲੀ-110032

ਫੋਨ : 011-22303184

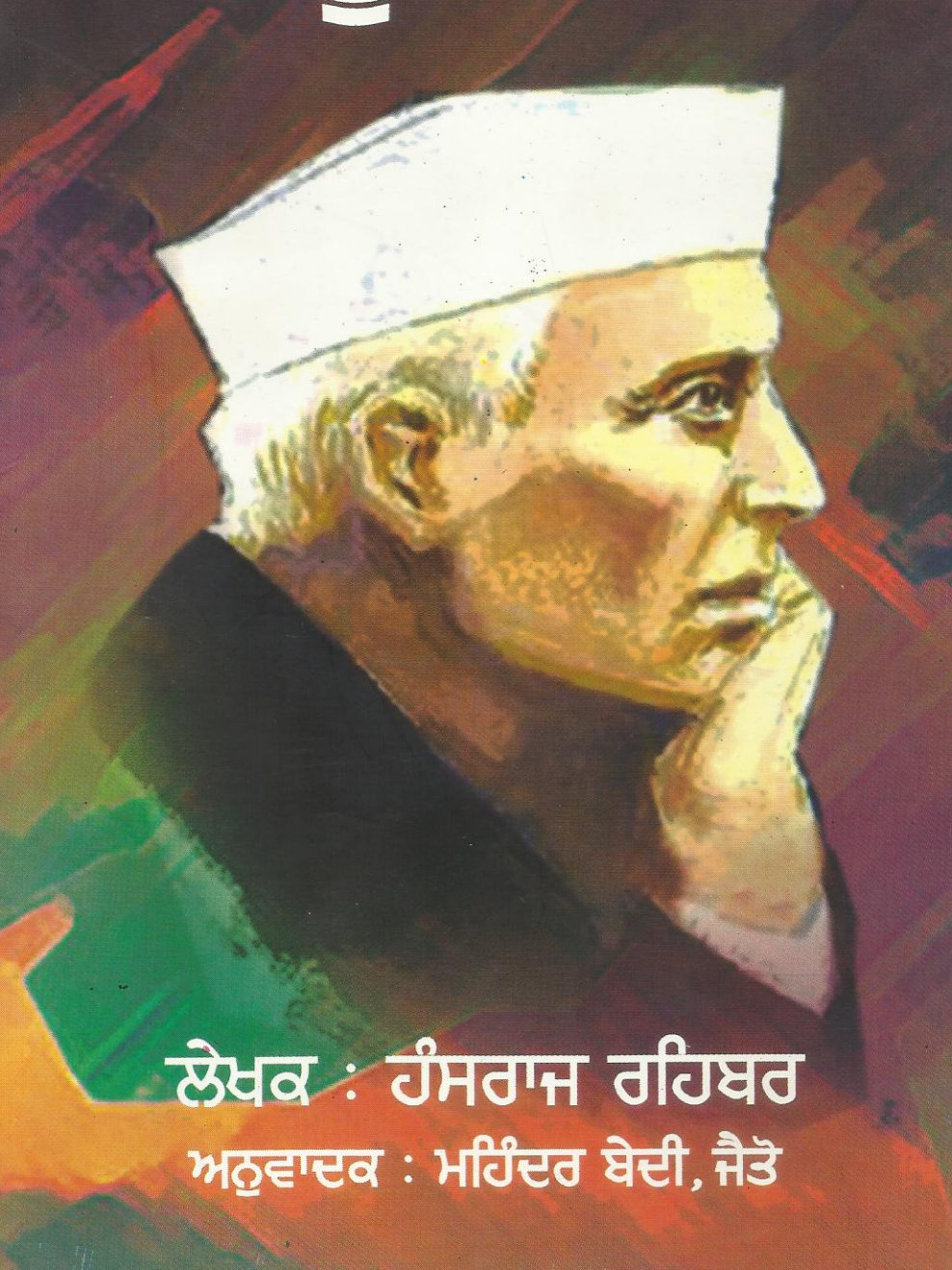
e-mail : shilalekhbooks@rediffmail.com

ਕੰਪੋਜ਼ਿੰਗ : ਹਰਸਿਮਰਨ ਗ੍ਰੈਫਿਕਸ, ਦਿੱਲੀ-110051

ਛਾਪਕ : ਬੀ. ਕੇ. ਆਫਸੈਟ, ਦਿੱਲੀ-110032

Nehru Banakab — A Critical Analysis by Hansraj Rehbar
Punjabi Translation — Mohinder Bedi, Jaitu

ਨਹਿਰੂ ਬੇਨਕਾਬ

ਲੇਖਕ : ਹੰਸਰਾਜ ਰਹਿਬਰ

ਅਨੁਵਾਦਕ : ਮਹਿੰਦਰ ਬੇਦੀ, ਜੈਤੋ

ਆਪਣੀ ਗੱਲ

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਸੱਚ ਹੈ। ਸੱਚ ਤੀਕ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਰੀਰ ਦੀ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਲਈ ਕੌੜੀ ਦਵਾਈ ਪੀਣਾ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਲਈ ਕੌੜੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਚਾਉਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਅਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਆਪਣੀ ਥਾਵੇਂ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤ ਵਗਦੀ ਨਦੀ ਵਾਂਗ, ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਅਟੁੱਟ ਗੇੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਗਲੇਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਚੰਗਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਾੜਾ ਵੀ। ਦਰਅਸਲ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਵਰਗ-ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਜਾਂ ਜਿਹੜੇ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਸੀਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੇਰਾ ਬਣਾਅ ਕੇ ਵਿਖਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਗੁੱਝੇ-ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਖਾਤਰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵੀ 1947 ਵਿਚ ਜਾਂ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ-ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡੇ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਲਕਿ ਸਾਹਿਤ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਸਾਡੇ ਇਸ ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਨਾਇਕ ਤੇ ਉਪਨਾਇਕ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀ-ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਜਾਵੇਗਾ।

ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸੇ ਲਈ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਹ ਅਧਿਅਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਹ ਗਾਂਧੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਰ੍ਹਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ

ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਅਧਿਅਨ ਵੀ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਇਕ ਕੜੀ ਹੀ ਹੈ। ਕੜੀ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਇਕੋ-ਰੂਪ ਹਨ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਵੀ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਵਾਮ-ਪੱਖ ਦੇ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਰਿਹਾ ਹੈ।

15-08-1969

ਹੰਸਰਾਜ ਰਹਿਬਰ
ਨਵੀਨ ਸ਼ਾਹਦਰਾ, ਦਿੱਲੀ-110032

ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਅਕਸਰ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਵੱਡੇ ਪਿਓ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਬਣਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਮਦਦ ਮਿਲੀ; ਪਰ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਜਿਸਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਬਣਾਇਆ, ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਹੱਸ ਹੈ—ਜਿਹੜਾ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ‘ਪਿਓ ਪੁੱਤਰ’ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਾਂ-ਫਰੋਲਾਂਗੇ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁਲ ਤੇ ਖਾਨਦਾਨੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ-ਸਮਝਣਾ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ—ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਲ ਤੇ ਖਾਨਦਾਨ ਪੱਖੋਂ ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਕਾਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਝਟਕ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉੱਤੇ ਹੀ ਉਸਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਕੁਲ ਦੇ ਨਾਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਸਨ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਸਦਕਾ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਦਰ-ਸਨਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਵਰਗ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਾਜਭਗਤ-ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵਰਗ ਵੀ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਆਇਆ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦਰਬਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣੀ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਝੱਟ ਫਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਵਡੇਰਾ ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਰਾਜਕੋਲ ਸੀ, ਕੋਈ ਢਾਈ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਛੱਡ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਦਿੱਲੀ ਆਣ ਵੱਸਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਮੰਨਿਆ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਆ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਮਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਫਰੁੱਖਸੀਅਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਨਿਗਾਹ ਰਾਜਕੋਲ 'ਤੇ ਪਈ। ਉਸੇ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ 1716 ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਕੋਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਆ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਇਕ ਮਕਾਨ ਵੀ ਦਿੱਤਾ—ਜਿਹੜਾ ਨਹਿਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਨਹਿਰੂ’

ਕਹਿਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ-ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ 'ਕੋਲ' ਝੜ ਗਿਆ ਤੇ 'ਨਹਿਰੂ' ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜ ਗਿਆ।

ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਲੱਥਦੀ ਗਈ, ਨਹਿਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਵੀ ਘਟਦੀ-ਘਟਦੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਪੜਦਾਦੇ ਲੁਕਸ਼ਮੀ ਨਾਰਾਇਣ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਹਵਾ ਦੇ ਰੁਖ਼ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੰਪਨੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਕੀਲ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਸਨ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਦਾਦਾ ਗੰਗਾਧਰ ਨਹਿਰੂ 1857 ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤਕ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੋਤਵਾਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। 1861 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਹ 34 ਸਾਲ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਜਵਾਨ ਆਦਮੀ ਸਨ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਕਾਲ ਮਿਰਤੂ ਹੋ ਗਈ। 'ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਤਸਵੀਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਲਿਬਾਸ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਕੁੰਦੀ ਤਲਵਾਰ ਫੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮੁਗਲ ਸਰਦਾਰ ਵਰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸ਼ਕਲ-ਸੂਰਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਵਰਗੀ ਹੀ ਸੀ।"

ਮੋਤੀਲਾਲ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ 6 ਮਈ 1861 ਨੂੰ ਆਗਰੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। 1857 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਹਿਲਜੁਲ ਵਿਚ ਨਹਿਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਗਰੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੋਤੀਲਾਲ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾ ਹੋਰ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਮਰ ਵਿਚ ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਸਨ ਕਿ ਮੋਤੀਲਾਲ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜਵਾਨ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਗਰੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ-ਦੋਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ-ਰਾਜਭਗਤੀ ਸਦਕਾ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚ ਸਕੀ ਸੀ।

ਆਗਰੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੋਤੀਲਾਲ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਬੰਸੀਧਰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਆਂ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਏ। ਨੌਕਰੀ ਕਾਰਣ, ਜਗ੍ਹਾ-ਜਗ੍ਹਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਦਲੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਛੋਟੇ ਤਾਊ ਨੰਦਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਰਾਜਪੁਤਾਨਾ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਿਆਸਤ ਖੇਤੜੀ ਦੇ ਕੋਈ ਦਸ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀਵਾਨ ਰਹੇ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਆਗਰੇ ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਹਾਈਕੋਰਟ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਨਹਿਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਜਾ ਵੱਸਿਆ।

ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦਾ ਪਾਲਨ-ਪੋਸ਼ਣ ਇਸੇ ਦੂਜੇ ਭਰਾ ਨੰਦਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੋਤੀਲਾਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਮਾਂ ਦੇ ਲਾਡਲੇ ਸਨ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ 'ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿਚ ਦਾਦੀ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰ

ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ : “ਉਹ ਖਾਸੇ ਬਿਰਧ ਸਨ ਪਰ ਬੜੇ ਹੀ ਦਬੰਗ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਜ਼ਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਟੁੱਕ ਦੇਣ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਰਿਆਂ ਹੁਣ ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਚੱਲੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਔਰਤਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ‘ਉਹ ਬੜੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਜ਼ਨਾਨੀ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਹਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ’।”

ਮੋਤੀਲਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਵਿਚ ਤੇ ਫੇਰ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਖੇਡਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ। ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਉਹ ਧੱਕੜ-ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਆਗੂ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ‘ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ’ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : “ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖ਼ੁਕਾਅ ਪੱਛਮੀ ਲਿਬਾਸ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਲਕੱਤੇ ਤੇ ਬੰਬਈ ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਸਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਉਹ ਤੇਜ-ਮਿਜਾਜ਼ ਤੇ ਅੱਖੜ ਸਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਕਸਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਚਾਅ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਪਿਰਟ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਤੇਜ਼ ਸੀ ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇਕਦਮ ਜ਼ੋਰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਚਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।”

ਮੋਤੀਲਾਲ ਨੇ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਬੀ.ਏ. ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਆਗਰੇ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਪਹਿਲਾ ਪਰਚਾ ਹੀ ਮਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਹੀਂ ਆਇਆ; ਇਸ ਲਈ ਇਮਤਿਹਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਤਾਜ ਮਹੱਲ ਦੇਖਣ ਤੁਰ ਗਏ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਬੀ.ਏ. ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਨੌਬਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕਾਨ੍ਹਨ ਵਿਚ ਸੀ। ਵਕਾਲਤ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅੱਵਲ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ। ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਏਨੀ ਲਗਨ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜਮਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਵੀ ਉਹ ਖੇਡ-ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ ਤੇ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਵਿਚ ਖਾਸੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ।

ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਉਹ ਵੀ ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਤੋਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਆ ਗਏ ਤੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੰਦਲਾਲ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਭਾਰ ਮੋਤੀਲਾਲ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਣ ਪਿਆ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿਚ ਜੀਅ ਜਾਨ ਨਾਲ ਜੁਟ ਗਏ। ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਕੇਸ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਖੂਬ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਮਿਲੀ। ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਏਨਾ ਨਾਂ ਖੱਟਿਆ ਕਿ ਮੁਕੱਦਮੇ ਧੜਾਧੜ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਰੁਪਈਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਖੇਡ-ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਨ ਹਟਾਅ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਵਕਾਲਤ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਚਾਹੇ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ, ਡਾਕਟਰਾਂ ਤੇ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਰਤਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਪੁੱਤਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਸਾਧਾਰਣ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸਨ। ਮਗਰ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਜਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹਨ, ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਉਸੇ ਦੇ ਲਾਇਕ ਵੀ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੋਕ ਸਿਰਫ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਕੁਛ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਕੁਛ ਨਫ਼ਰਤ-ਜਿਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਹੋਰ ਕਰ ਹੀ ਕੀ ਸਕਦੇ ਸਨ ਉਹ? ਹਾਂ, ਇਕ ਹੋਰ ਖਿਆਲ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ-ਸਾਰੇ ਨਹੀਂ-ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।”

ਖ਼ੈਰ, ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਆਮਦਨ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੋਤੀਲਾਲ ਦਲੇਰ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਸ਼ਾਹ ਖ਼ਰਚ ਆਦਮੀ ਸਨ, ਨਾਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਿੰਨਾ ਖ਼ਰਚ ਕਰਨਗੇ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਮਾ ਵੀ ਲੈਣਗੇ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਲਾਇਤੀ ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਲ ਗਿਆ।

ਇਸੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦਾ ਜਨਮ 14 ਨਵੰਬਰ, 1889 ਨੂੰ ਹੋਇਆ।

ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆ

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਮੋਤੀਲਾਲ ਦੇ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਲਾਡਲੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਵਿਜੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਭੈਣਾਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਗਿਆਰਾਂ ਤੇ ਚੌਦ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਵੈਸੇ ਨਹਿਰੂ-ਪਰਿਵਾਰ ਇਕ ਭਰਿਆ-ਪੂਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ-ਭੈਣਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਪਰ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕਾਫੀ ਵੱਡੇ ਸਨ ਤੇ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਨੰਨ੍ਹਾਂ-ਮੁੰਨਾਂ ਖਿਡੌਣਾ ਸੀ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਪਾਲਨ-ਪੋਸ਼ਣ ਬਿਲਕੁਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਇਆ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਹਰ ਸਾਲ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਬੜੀ ਧੁੰਮਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਣਕ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨਾਜ ਨਾਲ ਤੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਇਹ ਅਨਾਜ ਗਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਲਾਡਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਨੁਹਾਅ-ਧੁਹਾਅ ਕੇ ਨਵੇਂ ਕਪੜੇ ਪਾਉਂਦੀ, ਫੇਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਭਾਂਤ-ਸੁਭਾਂਤੇ ਤੋਹਫ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪਾਰਟੀ ਹੁੰਦੀ-ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ, ਵਕੀਲਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੋਸਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਔਰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਘਰੇ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਐਫ.ਟੀ. ਬਰੁਕਸ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਲੋਕ 'ਆਨੰਦ ਭਵਨ' ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜਾ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ।

ਬਰੁਕਸ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਨੰਦ ਭਵਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲੱਗ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਰੋਲ ਤੇ ਕਿਪਲਿੰਗ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਸੰਦ ਆਈਆਂ। ਸਰਵੇਂਟੀਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਪਨਿਆਸ 'ਡਾਨ ਵਿਵਕਜਾਟ' ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦਿਨੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ।

ਦੂਜਾ ਬਰੁਕਸ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਖਾਸਾ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਆਨੰਦ ਭਵਨ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਬਣਾ ਲਈ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ

ਵਸਤੂ-ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਬੜੇ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਲੱਗਦੇ ਸਨ।

ਤੀਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਰੁਕਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਉੱਤੇ ਥਿਓਸੋਫੀ (Theosophy) ਦਾ ਖ਼ਬਤ ਸਵਾਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰੂ ਰਿਹਾ।

ਬਰੁਕਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਰੀ ਮਿਸੇਜ਼ ਐਨੀ ਬੇਸੇਂਟ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਉੱਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਿਸੇਜ਼ ਬੇਸੇਂਟ ਵੀ ਥਿਓਸੋਫਿਸਟ ਸੀ (ਥਿਓਸੋਫਿਸਟ : ਇਲਮ ਇਲਾਹੀ; ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਦਿਆ; ਬ੍ਰਹਮਵਾਦ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਧਾਰਮਿਕ ਟੋਲਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।) ਤੇ ਬਰੁਕਸ ਵੀ ਥਿਓਸੋਫਿਸਟ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਥਿਓਸੋਫਿਸਟਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ; ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ‘ਅਵਤਾਰਾਂ’, ‘ਕਾਮ-ਸਰੀਰਾਂ’, ‘ਅਲੌਕਿਕ-ਸਰੀਰਾਂ’ ਤੇ ‘ਦੇਵ-ਪੁਰਖਾਂ’ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ‘ਬ੍ਰਹਮ-ਤੇਜ਼’ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਯੂਨਾਨੀ, ਈਰਾਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਬੁੱਧ-ਧਰਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵੀ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪਿਆ, ਉਸ ਬਾਰੇ ‘ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ’ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : “ਉਹ ਸਭ ਕੁਛ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ; ਪਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਬੜਾ ਰਹੱਸਮਈ ਤੇ ਖਿੱਚ-ਭਰਪੂਰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਇਹੋ ਹੈ।...ਮੈਨੂੰ ‘ਕਾਮ-ਸਰੀਰਾਂ’ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਮੈਂ ਬੜੀ ਦੂਰ ਤੀਕ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਡਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਮਾਨ ਦੇ ਇੰਜ ਉੱਚੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਡ ਜਾਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਥਿਓਸੋਫੀਕਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਮਿਸੇਜ਼ ਬੇਸੇਂਟ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੀਕਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਬਰੁਕਸ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਥਿਓਸੋਫੀ ਦਾ ਖ਼ਬਤ ਵੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਸਿਰੋਂ ਲੱਥ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਕੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੱਡਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਣੇ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ-ਰਹੱਸਵਾਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੱਡਮੱਡ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਰਗ-ਸੁਭਾਅ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਸੀ।

ਚੌਥਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਉੱਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਰੂਸ ਤੇ ਜਪਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਗਿਆ। ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਖਾਸੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਤਾਜ਼ਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਜਪਾਨੀਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਉਤਸਾਹ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ। ਇੰਜ ਜਪਾਨ ਵਿਚ

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਸਿਰਫ ਜਪਾਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਯੋਧਿਆਂ, ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਬੜੀ ਰੁਚੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀਆਂ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ 'ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ :

“ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚੋਂ ਏਸ਼ੀਆ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਭਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਮਨਸੂਬੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿੰਜ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਫੜ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਲੜਾਂਗਾ।”

ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਸਿਰਫ 'ਮਨਸੂਬੇ' ਹੀ ਬਣਾਏ, ਤਲਵਾਰ ਵੱਲ ਹੱਥ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਵਧਾਇਆ, ਬਲਕਿ ਤਲਵਾਰ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਰੋਧ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮਈ 1905 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉੱਥੇ ਉਹ ਲੰਦਨ ਦੇ ਹੈਰੋ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਾਰਡਾਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਨਵਾਬਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਵੀ ਅਕਸਰ ਇੱਥੇ ਹੀ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ। ਜਦੋਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦਾਖਲ ਹੋਏ, ਉਦੋਂ ਵੀ ਚਾਰ ਪੰਜ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੁੰਡੇ ਉੱਥੇ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬੜੌਦਾ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬੜਾ ਹੀ ਵਚਿੱਤਰ ਸੀ। ਮੁੰਡੇ ਉਸਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਖਿੜ ਕੇ ਆਖਦਾ ਕਿ 'ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕਪੂਰਥਲੇ ਆਓਗੇ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਖ਼ਬਰ ਲਵਾਂਗਾ।' ਇਸ ਉੱਤੇ ਉਸਦਾ ਹੋਰ ਵੱਧ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਦਾ ਸੀ।

ਘਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਤੇ ਅਜਨਬੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮਨ ਨਾ ਲੱਗਿਆ; ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਲਿਆ। ਸਕੂਲ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਉਹ ਬਾਹਰਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਉਡਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਉਹ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਰਾਈਟ ਬਰਦਰਸ ਨੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਕਾਢ ਅਜੇ ਕੱਢੀ ਹੀ ਸੀ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰਲਾਲ ਨੂੰ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਉਹ ਦਿਨ ਦੂਰ ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਉੱਡ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਇਆ ਕਰਾਂਗਾ।'

1905 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਬਰਲ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਭਾਰੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ਏਨੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ ਕਿ ਸੰਸਦੀ ਚੋਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਲਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੁੰਡੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ। ਪਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤੇ-ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਵੇਂ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਚੇਤੇ ਸਨ।

ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਇਨਾਮ ਵਿਚ ਮਿਲੀ। ਇਹ ਇਟਲੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਨੇਤਾ ਗੈਰੀ ਬਾਲਡੀ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਗੈਰੀ ਬਾਲਡੀ ਨੇ ਕਿੰਜ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਫਰਾਂਸ ਤੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ।

ਉਹਨਾਂ ਦਿਨੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲਾਰਡ ਕਰਜਨ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦੇਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਦੇਸ਼-ਵਿਆਪੀ ਅੰਦੋਲਨ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜੇ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਤੇ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਨਾਅਰਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਬਿਪਨ ਚੰਦਰ ਪਾਲ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਏਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਾਲ, ਲਾਲ ਤੇ ਪਾਲ-ਤਿੰਨੋਂ ਨਾਂ ਇਕੱਠੇ ਲਏ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟ ਛਪਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਹ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਰੇ ਵਿਚ ਬਿਤਾਅ ਕੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਅਕਤੂਬਰ 1907 ਵਿਚ ਕੈਂਬ੍ਰਿਜ ਦੇ ਟ੍ਰਿਨਿਟੀ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਸਤਾਰਾਂ-ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਨਾਬਾਲਗੀ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਲੰਘ ਕੇ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਉਪਰ ਪੈਰ ਰੱਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : “ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਮੜਕ ਨਾਲ ਕੈਂਬ੍ਰਿਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਵਨਾਂ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਭੀੜੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦਾ ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲਾ ਮਿਲ ਪੈਂਦਾ ਤਾਂ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ।”

ਕੈਂਬ੍ਰਿਜ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਹੋਰੇ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਮਿਲੇ, ਉਹ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਮੜਕ ਨਾਲ ਆਕੜ ਕੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਾਰੇ, ਵਧਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ। ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣਾ ਅਗਿਆਨ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਜ਼ਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਹਰੇਕ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗਿਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਜਵਾਹਰਲਾਲ ਨੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕੋਰਸ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਰਸਾਇਣ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਭੂ-ਗਰਭ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਵਣਸਪਤੀ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਨ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਸਾਹਿਤ, ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ

ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਹ, ਆਸਕਰ ਵਾਈਲਡ ਤੇ ਵਾਲਟਰ ਪੇਟਰ ਕੈਂਬ੍ਰਿਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤ-ਲੱਗੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਨ, ਪਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਓਹਨੀਂ ਦਿਨੀ ਕੈਂਬ੍ਰਿਜ ਵਿਚ ਨੀਤਸੇ ਦੀਆਂ ਧੁੰਮਾਂ ਸਨ।” ਨੀਤਸੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਨਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ‘ਝੂਠ ਸੱਚ, ਤੇ ਸੱਚ ਝੂਠ ਹੈ’, ‘ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ-ਨੇਕੀ ਬਦੀ ਨੂੰ-ਸਿਰਫ ਨਿਰਬਲ ਲੋਕ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਬਲਵਾਨ ਹੈ, ‘ਅਤੀ-ਮਾਨਵ’ (ਸੁਪਰਮੈਨ) ਹੈ, ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਭਰਮਾਂ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦਾ। ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਆਚਰਨ ਹੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੈ।’

ਨੀਤਸੇ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕੈਂਬ੍ਰਿਜ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਮਰਾਜ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਡੁੱਬਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਕੈਂਬ੍ਰਿਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਚਹੇਤੇ ਬੇਟਿਆਂ ਵਿਚ ‘ਅਤੀ-ਮਾਨਵ’ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਹ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹਾਕਮ ਬਣ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ-ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਪੀੜੀ ਹੋਈ ਜਨਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਉਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁਟ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤ-ਬਰਾਦਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਐਸ਼ੋ-ਆਰਾਮ ਦੇ ਸਾਧਨ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਨੂੰ, ਆਪਣਾ ਜਨਮ-ਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਨੀਤਸੇ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਆਤਮ-ਗਿਲਾਨੀ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਆਸਕਰ ਵਾਈਲਡ ਤੇ ਵਾਲਟਰ ਪੇਟਰ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਉੱਠ ਕੇ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਜਿਊਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤੇ ਭੋਗਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਪਏ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ‘ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ’ ਵਿਚ ਇੰਜ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ : “ਮੇਰਾ ਰੁਝਾਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਰਵ-ਉੱਤਮ ਉਪਭੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪੂਰਾ-ਸੂਰਾ ਆਨੰਦ ਮਾਨਣ ਵੱਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਚ ਪਾਪ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਿਉਂ ਸਮਝਾਂ? ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਰੇ ਤੇ ਸਾਹਸ ਭਰੇ ਕੰਮ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਵੀ ਉਦੋਂ ਕੁਛ ਹੱਦ ਤਕ ਇਕ ਜਵਾਹਰੀ ਹੀ ਸਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਰੁਪਏ ਦਾ ਜਵਾਹਰੀ ਤੇ ਫੇਰ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਬਾਜੀਆਂ ਦਾ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ।” ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਉਹੀ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਚਹੇਤੇ ਬੇਟਿਆਂ ਦੇ ਸਨ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਰਵ-ਉੱਤਮ ਉਪਭੋਗ ਤੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਆਨੰਦ ਮਾਨਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। 1910 ਵਿਚ ਉਹ ਕੈਂਬ੍ਰਿਜ ਤੋਂ ਡਿਗਰੀ ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਇਨਰ ਟੈਂਪਿਲ ਵਿਚ ਜਾ ਭਰਤੀ ਹੋਏ। ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰੋ ਦੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਦੋਸਤ ਮਿਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਖਰਚੀਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਪਿਉ ਖਰਚੇ ਲਈ ਕਾਫੀ ਪੈਸਾ ਭੇਜ ਦੇਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਪੁੱਤਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ

ਖਰਚੇ ਕਰ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮੌਜ-ਮਸਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ
ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ।

ਕੈਬਿਨ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਵਾਲ
ਆਇਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਕੈਰੀਅਰ' ਕਿਹੜਾ ਚੁਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੜੀ ਸੋਚ-
ਵਿਚਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਪਿਤਾ ਵਾਲਾ ਪੇਸ਼ਾ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਵਕਾਲਤ ਪੜ੍ਹਨ
ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਲੰਦਨ
ਵਿਚ ਖੂਬ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਘੁੰਮੇ-ਫਿਰੇ-ਆਇਰਲੈਂਡ ਗਏ ਤੇ ਜਰਮਨੀ, ਫਰਾਂਸ ਆਦਿ
ਯੂਰਪ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਵੀ ਕੀਤਾ।

1907 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੈਰਿਸਟਰੀ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਬਾਅਦ
ਜਦੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਘੱਟ, ਅੰਗਰੇਜ਼
ਵਧੇਰੇ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ ਉਹ।

ਸਵਦੇਸ਼ ਵਾਪਸੀ

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਸਵਦੇਸ਼ ਆ ਕੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਈ। ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਮੇਲ-ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜੇ ਮਜ਼ੇ ਨਾਲ ਬੀਤੇ, ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਜੀਵਨ ਬੇਕਾਰ, ਉਦੇਸ਼ਹੀਣ ਤੇ ਰਸਹੀਣ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕਾਰਣ ਉਹ ਖੁਦ ਹੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ : “ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਉਹ, ਜੋ ਕੁਛ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਦੇਖਦਾ ਸਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਂਦੀਆਂ। ਤਕਦੀਰ ਵੱਸ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬੜਾ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕੁਛ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਨਾਂ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਤਾਂ ਉਹੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਉਹੀ ਕਲੱਬ ਤੇ ਦੋਹੀਂ ਥਾਈਂ ਉਹੀ ਸਾਥੀ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਪਰ-ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੇਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਹੀ-ਮੁੜ-ਮੁੜ ਉਹੀ ਗੱਲਾਂ ਛੇੜੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਮਾਹੌਲ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਕੁਛ ਗਤੀ ਜਾਂ ਤਾਜ਼ਗੀ ਮਿਲੇ, ਤੇ ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਬਿਲਕੁਲ ਰਸਹੀਣ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੱਸਣ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਖੇੜੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ।”

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਮਿਲਿਆ, ਉਸਦੀ ਫੀਸ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦਾ ਇਕ ਖ਼ਤ ਦੇਖੋ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ 21 ਅਕਤੂਬਰ 1912 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

“ਪਿਆਰੇ ਜਵਾਹਰ,

ਇਕ ਅਤੀ ਜੁਸ਼ੀਲੇ ਮੁਵਕਿੱਲ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਫੀਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 500 ਰੁ. ਦਾ ਮਨੀਆਡਰ ਭੇਜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਮਨਸੂਰੀ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏਗਾ। ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲੀ ਫੀਸ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਉਹ 5 ਰੁ. ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਸੌ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਹੈਂ। ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਜਾਏ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਮੁਵਕਿੱਲ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਵ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਸਗੰਜ ਦੇ ਹਨ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਮੁਕੱਦਮੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਲਈ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਧਨ ਤੇਰਾ ਹੈ ਤੇ ਤੇਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਫੀਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇੰਜ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਆਦਮੀ ਲਈ ਦੋਹਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸਨੇ 5 ਰੁ. ਫੀਸ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

—ਤੇਰਾ ਪਿਆਰਾ ਪਿਤਾ—

ਇਸੇ ਸਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਇਜਲਾਸ ਬਾਂਕੀਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਡੈਲੀਗੇਟ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਤੇ 'ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :

“ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਤਸਵ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਸਵੇਰੇ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੋਟ ਤੇ ਵਧੀਆ ਇਸਤਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਤਲੂਨਾਂ ਬੜੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੋ ਉਹ ਇਕ ਸਾਮਾਜਿਕ ਉਤਸਵ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਗਰਮਾ-ਗਰਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੋਖਲੇ, ਜਿਹੜੇ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਉਸ ਇਜਲਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਚਿਹਰਾ-ਮੋਹਰਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੱਚਾਈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਣ ਉੱਥੇ ਆਏ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।”

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਚਰਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਗੋਖਲੇ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਯਕਦਮ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਕੀ ਸੰਸਥਾ ਤੇ ਨੇਤਾ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਚ ਏਨਾ ਅੰਤਰ ਸੰਭਵ ਹੈ? ਕੀ ਗੋਖਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਚਿਹਰੇ-ਮੋਹਰੇ, ਉਸਦੀ ਸੱਚਾਈ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਹ ਰਹੱਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੀ ਕੌਂਸਿਲ ਤੇ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਇਸੇ ਹੈਸੀਅਤ ਕਾਰਣ ਉਸਨੂੰ ਫਸਟ ਕਲਾਸ ਦਾ ਡੱਬਾ ਰਿਜ਼ਰਵ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ-ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਕਿ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ, ਰਾਜੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਤਾਂ ਖ਼ੈਰ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਗੁਰੂ ਹੈ ਹੀ ਸੀ?

ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤੇ ਗੋਖਲੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਇਕ ਝਾਤ ਮਾਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।

ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ 1885 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹਯੂਮ ਨਾਂਅ ਦੇ ਇਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਡਫਰਿਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਜਲਾਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਯੂਮ ਨੇ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਮਤਾ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ‘ਅਸੀਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਮਲਿਕਾ ਦਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰੇ ਹਾਂ, ਜਿਸਦੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਹਾਂ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਮੈਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਲਾਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਤਾੜੀਆਂ ਵਜਾ ਕੇ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰੀਏ।’

ਕਾਂਗਰਸ ਇਜਲਾਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉੱਤੇ ਏਨੀਆਂ ਤਾੜੀਆਂ ਵੱਜੀਆਂ ਕਿ ਹਯੂਮ ਦਾ ਬਾਕੀ ਭਾਸ਼ਣ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ।

ਲਗਭਗ ਦਸ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਕਾਂਗਰਸ ਰਾਜਭਗਤ ਸੰਸਥਾ ਬਣੀ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ, ਵਕੀਲ ਤੇ ਉਸ ਵਰਗ ਦੇ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ, ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੀ ਕੌਂਸਿਲ ਤੇ ਸੂਬਾਈ ਕੌਂਸਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ, ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਉਹ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਆਉਣਾ ਦੈਵੀ ਵਰਦਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਅਸਭਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਸਭਿਅ ਬਣਾਉਣ ਆਏ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਸਿਖਿਆ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬੜਾ ਕੁਝ ਸਿਖਣਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰੋ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਸਿਖਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ।

ਗੋਵਿੰਦ ਰਾਨਾਡੇ, ਸਰ ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਤਾ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗੋਪਾਲਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਖਲੇ ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਭਗਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਸਨ।

ਪਰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਵਾਦ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਵੀ 1893 ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਦਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ, ਲਾਜਪਤਰਾਏ ਤੇ ਵਿਪਿਨ ਚੰਦਰ ਪਾਲ ਸਨ। ਤਿਲਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਸਿਖਾਉਣ ਜਾਂ ਕੁਝ ਬਣਾਉਣ ਨਹੀਂ ਆਏ ਬਲਕਿ, ਸਾਨੂੰ ਲੁੱਟਣ-ਖਾਣ ਆਏ ਹਨ। ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਜਨਤਾ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ। ਇਸ ਲਈ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰੋ ਤੇ ਉਸਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਕਰੋ।

ਇੰਜ ਤਿਲਕ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਰਾਨਾਡੇ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਆਪਾ-ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਗੰਢ ਪਈ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਰਾਜਭਗਤਾਂ ਤੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਸਦੇ ਬਾਹਰੀ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਾਰਣ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1905 ਵਿਚ ਬੰਗ-ਭੰਗ ਯੋਜਨਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਰਾਂਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਬੰਗਾਲ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਵਿਆਪੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਏਨਾ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਲਿਆ ਕਿ ਬਾਲ, ਲਾਲ, ਪਾਲ ਦਾ ਨਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਕੰਨਿਆਂ ਕੁਮਾਰੀ ਤਕ ਗੂੰਜ ਉਠਿਆ।

ਇਸੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ 1906 ਦਾ ਕਾਂਗਰਸ ਇਜਲਾਸ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਈਕਾਟ, ਸਵਦੇਸ਼ੀ (ਨਿਰੋਲ ਦੇਸੀ), ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਸਵਰਾਜ ਦਾ (ਨਿਰੋਲ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦਾ) ਚਾਰ-ਸੂਤਰੀ ਮਤਾ, ਰਾਜਭਗਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪਾਸ ਹੋਇਆ।

1907 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ 23ਵਾਂ ਇਜਲਾਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉੱਥੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਰਾਜਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਡਟ ਕੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਕੁਰਸੀਆਂ ਚੱਲੀਆਂ, ਸੋਟੀਆਂ ਚੱਲੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ। ਝਗੜਾ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਚੇਤ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਭਗਤ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਚਾਰ-ਸੂਤਰੀ ਮਤੇ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਰਾਜਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਡਰੇਟ ਯਾਨੀ ਨਰਮ-ਦਲੀਏ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਉੱਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਦਸਤੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਗਰਮ-ਦਲੀਏ ਯਾਨੀ ਉਗਰਵਾਦੀ ਆਖ ਕੇ ਭੰਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

1907, ਅਠਾਰਾਂ ਸੌ ਸਤਵੰਜਾ ਦੀ ਅਰਧ-ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਸੀ। ਏਧਰ ਬੰਗ-ਭੰਗ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੇ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਿਊ ਕਾਲੋਨੀ ਐਕਟ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਜੱਟਾ-ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ-ਜ਼ੋਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਇਸ ਤੋਂ ਏਨੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਮੰਤਰੀ ਮਾਰਲੇ ਨੇ ਰਾਜਭਗਤ ਮਾਡਰੇਟਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਯੂਨੀਅਨ ਜੈਕ ਦੇ ਹੇਠ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਦਮਨ-ਚੱਕਰ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਲਸਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਖ਼ਤ ਪ੍ਰੈੱਸ ਐਕਟ ਬਣਾ ਕੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕੰਜਾ ਹੋਰ ਕੱਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਲ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੰਮੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕੁਝ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਚਲੇ ਗਏ। ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਉਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੂਟ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਭੰਗ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਨਿਰਦਇਤਾ ਨਾਲ ਕੁਚਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਲਈ ਸਕੂਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਕੱਲੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ 1906 ਤੋਂ 1909 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ 550 ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲਾਏ ਗਏ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਾਡਰੇਟਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ 1909 ਵਿਚ ਮਾਰਲੇ-ਮਿੰਟੋ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੈਂਟਰਲ ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਕੌਂਸਿਲ ਵਿਚ ਤੇ ਪ੍ਰਾਵਿੰਸ਼ੀਅਲ ਕੌਂਸਿਲਾਂ ਵਿਚ ਅਪਰਤੱਖ ਚੋਣ ਰਾਹੀਂ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਕੌਂਸਿਲਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਿਰਫ਼ ਵਾਇਸਰਾਏ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ 1911 ਵਿਚ ਬੰਗ-ਭੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਵੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਨਿਊ ਕਾਲੋਨੀ ਐਕਟ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਉੱਤੇ ਹੁਣ ਮਾਡਰੇਟਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਨੇ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਹਰੇਕ ਦਿਲ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਿੰਘਾਸਣ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਧੜਕ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੁੱਗਣੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।'

ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਤੇ ਦਮਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਅੰਡਰਗ੍ਰਾਊਂਡ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬੰਗ-ਭੰਗ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਨਿਊ ਕਾਲੋਨੀ ਐਕਟ ਵਾਪਸ ਲੈਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਉਪਰ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਫਤਹਿ ਸੀ। ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਾਡਰੇਟਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦਰਸਾਈ ਸੀ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਜਦੋਂ ਕੈਂਬ੍ਰਿਜ ਵਿਚ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ

ਦੀ 'ਮਜਲਿਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਪਵਾਦ ਦੇ ਗਰਮ-ਦਲ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਭਗਤਾਂ ਯਾਨੀ ਮਾਡਰੇਟਾਂ ਨਾਲ ਚਿੜ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ 1888 ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਇਜਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। 1906-7 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵੱਸ ਵਧੇਰੇ ਸਰਗਰਮ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਮਾਡਰੇਟ ਸਨ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਮਤੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਗਰਮ-ਦਲੀਆਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਹ।' ਪਿਤਾ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖ਼ਤ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਹੈ ਕਿ 'ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਈ ਹੋਏਗੀ।' ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਇਹ ਖ਼ਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੋਤੀਲਾਲ ਬੜੇ ਖਿੜ-ਕਰਿੜ ਗਏ ਸਨ। ਲਗਭਗ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਸੋਚ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲੈਣਗੇ।'

ਪਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਜਿਸ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਮਾਡਰੇਟਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ ਤੇ ਗੋਖਲੇ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ-ਸੇਵਕ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ, ਉਹ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਸਮਾਂ ਦੇਸ਼-ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਗੋਖਲੇ ਦੀ ਇਸ ਸੰਮਤੀ ਨੇ ਵੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿਚਿਆ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖਾਸੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਣ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ, "ਉਹ ਇਕਾਗਰ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।" ਪਰ ਉਹ ਖੁਦ ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣ ਸਕੇ ਕਿ "ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਹੀ ਨਰਮ ਸੀ ਤੇ ਕੁਛ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀ ਆਪਣਾ ਪੇਸ਼ਾ ਛੱਡਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।" (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀ ਵਾਕਈ ਕੋਈ ਗਰਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਆਪਣੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਅ ਪ੍ਰਚਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਗੁਪਤ ਦਲ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਰੜੀ ਨਜ਼ਰ ਸੀ, ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਕਾਲਤ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ-ਖੇਡਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈ ਜਾਣਾ ਸੀ।

1914 ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਯਕਦਮ ਹਰਕਤ ਆ ਗਈ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਰੱਖਿਆ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਝੱਟ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਕੰਜਾ ਕੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਜੁਝਾਰੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਾਂ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ

ਝੱਟ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਵਡਾਦਾਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ।

ਤਿਲਕ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਇਕ ਲੇਖ ਲਈ ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਬਰਮਾਂ ਦੀ ਮਾਂਡਲੇ ਜੇਲ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਛੁੱਟ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤੇ ਮਿਸੇਜ਼ ਐਨੀ ਬੇਸੇਂਟ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋਮਰੂਲ ਲੀਗ ਬਣਾਈ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਏ, ਪਰ ਕੰਮ ਉਹਨਾਂ ਮਿਸੇਜ਼ ਬੇਸੇਂਟ ਦੀ ਲੀਗ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੀ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਔਰਤ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਖਾਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਲਾਮ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਘੋਖਣ ਵਾਲੀ ਸੀ; ਪਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ ਵੱਲ ਕਦੀ ਕੋਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹਾਲਾਂਕਿ ਨਹਿਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਬੜੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਬਿਓਸੈਫੀ ਦੀ ਦੀਕਸ਼ਾ ਵੀ ਉਸੇ ਕੋਲੋਂ ਲਈ ਸੀ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਲੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ 'ਚੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜਬਰੀ ਭਰਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ 'ਯੂਰੋਪੀਅਨ ਡਿਫੈਂਸ ਫੋਰਸ' ਵਰਗੇ 'ਇੰਡੀਅਨ ਡਿਫੈਂਸ ਫੋਰਸ' ਸੰਗਠਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਗੋਰੇ-ਕਾਲੇ ਦਾ ਭੇਦਭਾਵ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਯਾਨੀਕਿ 'ਯੂਰੋਪੀਅਨ ਡਿਫੈਂਸ ਫੋਰਸ' ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਹ ਇਸ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਡਿਫੈਂਸ ਫੋਰਸ' ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਂਜ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹਾਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ-ਤੇ ਜਰਮਨ ਦੇ ਭਾਰੂ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਫੋਰਸ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਪਰ ਮਿਸੇਜ਼ ਬੇਸੇਂਟ ਦੀ ਹੋਮਰੂਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ, ਬੜੀ ਬਹਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਸਾਂਝੀ ਸੂਬਾਈ ਫੋਰਸ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਤਰਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਫੌਜੀ ਸਿਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਣ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਫੋਰਸ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਅਰਜ਼ੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਵੀ ਬਣਾਅ ਲਈ ਸੀ। ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਸਰ ਤੇਜਬਹਾਦੁਰ ਸਪਰੂ, ਸਰ ਸੀ.ਵਾਈ. ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਮਾਡਰੇਟ ਲੀਡਰ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ।

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਿਸੇਜ ਬੇਸੇਂਟ ਨੂੰ ਯਕਦਮ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਰੱਖਿਆ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਛਿਣ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਮਤਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਸ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਵਾਲੀ ਹਰਕਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਜੋਂ ਡਿਫੈਂਸ ਫੋਰਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਇਸ ਮੰਸ਼ੇ ਦਾ ਇਕ ਆਮ ਨੋਟਿਸ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਲੜਾਈ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਅਜਿਹਾ ਰੋਹੀਲਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕਈ ਲੋਕ ਬੜਾ ਪਛਤਾਏ।

ਮਿਸੇਜ ਬੇਸੇਂਟ ਦੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਪਿੱਛੋਂ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮਾਡਰੇਟ ਲੀਡਰ ਹੋਮਰੂਲ ਲੀਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤੇ ਮਾਡਰੇਟ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਲੀਗ ਵਿਚੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਉਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣੇ ਰਹੇ ਤੇ ਉਸਦੀ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਬਣ ਗਏ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਲੈਣੀ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀ ਦੱਖਣੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਤੋਂ ਲੰਡਨ ਆਏ ਸਨ। ਇਥੇ ਹੋਟਲ ਸੇਸਿਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਵਾਗਤ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸੰਕਟ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਜਭਗਤੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇਣ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਦਸਤਖਤਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਪੱਤਰ ਭਾਰਤ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਭਿਜਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਰਪਣ ਕੀਤੀਆਂ।

ਇਹ ਗੱਲ ਜੱਗ-ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵਾਲੰਟੀਅਰ ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਕੋਰ ਵੀ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਫੇਰ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆ ਗਏ (ਜਨਵਰੀ 1915) ਤੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚ 'ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਵੇ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ' ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਜੁਲਾਈ 1918 ਤਕ ਇਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਰਹੇ।

ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਯੁੱਧ ਦੇ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਪਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਹੀ। 1914 ਦੇ ਸਾਲਾਨਾ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਲਾਰਡ ਪੇਂਟਲੈਂਡ, 1915 ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਸੂਬੇ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਲਾਰਡ ਵਿਲੰਗਡਨ ਅਤੇ 1916 ਦੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸਰ ਜੇਮਸ ਮੇਸਟਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਗਵਰਨਰਾਂ ਦਾ ਬੜੀਆਂ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਇਹ ਆਇਆ ਕਿ 1916 ਦੀ ਲਖਨਊ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਤੇ ਰਾਜਭਗਤ ਨੇਤਾ ਮੁੜ ਇਕ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਲਖਨਊ ਦੇ ਇਸ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ

ਜਿਹੜੀ ਸੰਯੁਕਤ ਕਾਂਗਰਸ-ਲੀਗ ਯੋਜਨਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਈ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹੋਈ ਅਖਿਲ-ਭਾਰਤੀ ਕਾਂਗਰਸ-ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਬਣੀ ਸੀ।

ਯੋਜਨਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਨੇੜਲੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਕਿੰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ-ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਯੁੱਧ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਦਲੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਸੀ।

ਇਹ ਸਾਡੇ ਕਾਇਦੇ-ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਬੋਚ-ਬੋਚ ਕੇ ਪੈਰ ਧਰਨ ਵਾਲੇ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ, ਉੱਚ-ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਸਬਿਹਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ਚੀਂਦਰ ਸਾਨਿਆਲ ਆਦਿ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨੇਤਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ 1857 ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ ਜੰਗ ਵਿਚ ਉਲਝੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਉਲਟ ਦੇਣ ਦੇ ਫਿਕਰ ਵਿਚ ਸਨ। ਮੰਮਬਨਾਥ ਗੁਪਤ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਭਾਰਤੀਯ ਕਰਾਂਤੀ ਦਲ ਅੰਦੋਲਨ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਨੇਤਾਗਣ ਢਾਕੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤਕ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਢਾਕੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨੀਂ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਬਾਗ਼ੀ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਢਾਕੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਲਈ ਪਛਾਣ-ਪਰਚੀ ਭੇਜੀ। ਢਾਕੇ ਦੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨੇਤਾ ਅਨੁਕੂਲ ਚਕਰਵਰਤੀ ਉਸਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਢਾਕੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ।...ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹੋ ਗਏ।...

ਮੇਮਨਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸਰੂਲ ਨਾਮਕ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਧਿਆ (ਤਿਕਾਲਾ) ਪਿੱਛੋਂ ਕਵਾਇਤ (ਰਿਆਜ਼-ਮਸ਼ਕ) ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਮਲਾ, ਬਚਾਅ ਤੇ ਰਣਖੇਤਰ ਦੇ ਹੋਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮਸ਼ਕ ਕਰਦੇ। ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੰਦੂਕਾਂ ਚੁਰਾਉਣ ਦੀ ਹੋੜ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅਫਵਾਹ ਫੈਲਾਅ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰੀ ਮੈਟ੍ਰਿਕੁਲੇਸ਼ਨ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਦੇ ਹੋਰ ਇਮਤਿਹਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ।”

ਕਰਾਂਤੀ-ਬਿਗਲ ਵਜਾਉਣ ਲਈ 15 ਫਰਬਰੀ ਦਾ ਦਿਨ ਵੀ ਮਿਥਿਆ ਲਿਆ ਗਿਆ-ਪਰ ਗੱਦਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਖਬਰੀ ਕਾਰਣ ਇਹ ਭੇਦ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਸੈਂਕੜੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਏ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਹੋਈ, ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਤੁੰਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੰਯੁਕਤ-ਕਾਂਗਰਸ-ਲੀਗ ਦੀ ਹਰੇਕ ਯੋਜਨਾ ਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ, ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਖਨਊ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ, ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੇ ਹੀ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਪਰ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਘਾਲਣਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਮੁਨਾਸਿਬ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਹ ਘਟਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ 'ਕੈਰੀਅਰ' ਵਿਚ ਫਿੱਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੈਠਦੀ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: “ਪਿਤਾਜੀ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਉਸ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ

ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬੜੇ ਚਿੰਤਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਦਕਿ ਦਰਅਸਲ ਮੇਰੀ ਖਿੱਚ ਉਸ ਪਾਸੇ ਸੀ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, ਇਹ ਖਿਆਲ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਘੇਰੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਚੁੱਪਚਾਪ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤੇ ਕੁਛ ਨਾ ਕੁਛ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ, ਪੰਨਾ 61)

ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ‘ਕੁਛ ਨਾ ਕੁਛ’ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖਾਂਗੇ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਮੋਤੀਲਾਲ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਹੈ ਵੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਲਾਇਤ ਪਾਸ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਲਿਬਰਲ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤੀ ਪਛਾਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ; ਜੇ ਪਛਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗਰਮਾ-ਗਰਮ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਨੇਤਾ ਤੇ ਜਨਤਾ

ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦਿਆਂ-ਹੁੰਦਿਆਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੇ ਇਕ ਭਿਆਂਕਰ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਿਆ- ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਇੱਥੇ-ਉੱਥੇ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਫੁੱਟ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਮੁੱਚੀ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਅਸਾਧਾਰਣ ਅਸੰਤੋਖ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਯੁੱਧ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮਾਲ ਆਉਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਧ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਪੜੇ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਤਰੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰ, ਮਾਲਦਾਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਨਵੇਂ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਲਾਉਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ-ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਸੀ ਜੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਜਕੜ ਢਿੱਲੀ ਹੁੰਦੀ।

ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ, ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ, ਕਾਰਖਾਨੇ ਲੱਗ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਖਾਸੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ; ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਆਮ ਜਨਤਾ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਟੈਕਸਾਂ ਤੇ ਲਗਾਨ ਦਾ ਭਾਰ ਹੀ ਵਧਿਆ ਸੀ ਤੇ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਮਹਿੰਗਾਈ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੰਡ ਕੁੱਥੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਮੱਧਵਰਗੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਬੇਚੈਨੀ ਸੀ। ਸਿਪਾਹੀ ਜਿਹੜੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਏ ਸਨ, ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ 'ਜੋ ਹੁਕਮ' ਵਾਲੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਵਧ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। 1915 ਵਿਚ ਕਰਾਂਤੀ ਦੇ ਯਤਨ ਨਿਸ਼ਫਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੱਲੀ ਪਈ ਸੀ।

ਫੇਰ ਰੂਸ ਦੀ ਮਹਾਨ ਅਕਤੂਬਰ ਕਰਾਂਤੀ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪੀੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਲੋਟੂਆਂ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਕਰਾਂਤੀ ਰਾਹੀਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਹਾਯੁੱਧ ਤੇ ਰੂਸੀ ਕਰਾਂਤੀ ਕਾਰਨ ਪੂਰਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਲਹਿਰ ਖਾਸੀ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ 'ਕੁਛ ਨਾ ਕੁਛ' ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣਦਾ

ਸੀ ਤੇ ਇਸ 'ਕੁਛ ਨਾ ਕੁਛ' ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਇੰਜ ਹੋਈ ਕਿ ਜਨਵਰੀ 1919 ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਰੋਲਟ ਬਿੱਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਤੁੰਨ ਦੇਣ ਦੀ ਧਾਰਾ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾ ਬਣਾਵੇ। ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਇਹ ਅਰਜ਼ ਕਿੰਜ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ? ਸਰਕਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਦਮਨਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੁਚਲਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਰੋਲਟ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਹਿੰਸਾਤਮਕ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ—ਉਹ ਦੱਖਣੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਅਹਿੰਸਾਤਮਕ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਕਾਫੀ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਦਮਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਦੇਣੀ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ, ਉਸਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣਾ, ਇਸੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਕ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਸਭਾ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਦੇ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਗਿਆ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਉਤੇਜਨਾ ਦਿਖਾਏ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਰੋਲਟ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋੜ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਵੇਗਾ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : “ਜਦ ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਪੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਸੰਤੋਖ ਹੋਇਆ। ਆਖ਼ਰ ਇਸ ਉਲਝਣ ਨਾਲ ਨਿਬੜਨ ਦਾ ਇਕ ਰਸਤਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਧਾ, ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਰਾਮ-ਬਾਣ ਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਉਤਸਾਹ ਦਾ ਪਾਰ ਨਾ ਰਿਹਾ...”

ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਸਭਾ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ; ਪਰ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨੇ ਤਕੜਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇਸਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ ਹਨ : ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਸੁਝਾਵਾਂ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਪੈਰ ਪੁੱਟਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਉਸਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣਾ ਬੜਾ ਮਾੜਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਠੀਕ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵੀ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸ਼ਾਇਦ। ਇਸੇ ਲਈ 27 ਫਰਬਰੀ 1920 ਦੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਜਿੱਥੇ ਤੀਕ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮਿਲਾ ਕੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਦਾਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ, ਸ਼ਾਸਤਰੀ (ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਸ਼ਾਸਤਰੀ)

ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲਵੀਯ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਉਸਦੀ ਆਮ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਸਾਡੇ ਦਲ ਲਈ ਚੰਗੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖੁਦ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਲਈ ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਸ਼ੁਭ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਉੱਤੇ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਿਸੇਜ ਬੇਸੇਂਟ ਉਸਦੀ ਕੀਮਤ ਚੁਕਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇਵੇਂ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਏਗਾ ਜੇ ਇਵੇਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨਾਲ ਵੀ ਹੋਈ। ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਝਗੜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਫੇਰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਤੇ ਮਾਲਵੀਯ ਜੀ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਦੂਰ ਹੈ; ਪਰ ਜਿਸ ਢੰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇਸ਼ ਧਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਪਾਸਿਓਂ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਮੀਚੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਨਰਮ-ਦਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਬਰਬਾਦੀ ਹੋਏਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜ਼ਰੀਏ ਹੋਏ। ਜੇ ਹਾਲਾਤ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਤਾਂ ਇਹੋ ਰਾਏ ਹੈ।”

ਇਹ ਖ਼ਤ ਉਹਨਾਂ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਵਾਲੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤਾ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀਆਂ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਖ਼ਤ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੰਨਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਪੱਕੀ ਧਾਰ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਫੀ ਤਣਾਅ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਆਖ਼ਰ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਬੁਲਾਇਆ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖਾਸੀ ਦੇਰ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਖੁਦ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕਦਮ ਨਾ ਚੁੱਕੇ ਜਿਹੜਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਪਰ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਦੀ ਨੌਬਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਦੂਜਾ ਮੋੜ ਕੱਟ ਲਿਆ ਸੀ।

ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਛੇ ਅਪਰੈਲ ਦਾ ਦਿਨ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਤੇਰਾਂ ਅਪਰੈਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਦਿਨ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਤੀਲੀ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਫਟ ਗਿਆ। ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਠੱਪ ਹੋ ਗਏ। ਦਿੱਲੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਫੌਜ ਨੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਹੋਰ ਭੜਕ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੱਬਰ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਪਰ ਜਵਾਬੀ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਕੁਝ ਬੈਂਕਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗਾਂ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ ਹੱਤਿਆ ਕਾਂਢ ਵੀ ਇਸੇ ਦਿਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਇਸ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਬਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਜਨਤਕ ਜਲਸਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ

ਲੋਕ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ ਸਨ। ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਸਿਰਫ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਰਸਤਾ ਸੀ। ਜਰਨਲ ਡਾਇਰ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਤੋਪ ਬੀੜ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਗ਼ੈਰ ਕੋਈ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤਿਆਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਕੋਈ 1600 ਰਾਊਂਡ ਚਲਾਏ ਗਏ। ਹਫ਼ੜਾ-ਦਫ਼ੜੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਮਿੱਧੇ ਗਏ; ਨੇੜੇ ਹੀ ਇਕ ਖੂਹ ਸੀ, ਕੁਝ ਉਸ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗੇ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕੰਧ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਟੱਪ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਤੋਪ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਇਸ ਹੱਤਿਆ-ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ 372 ਜਣੇ ਮਰੇ ਸਨ ਤੇ 1200 ਜਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਆਂਕੜੇ ਵੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਭਿਆਂਕਰਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਡਾਇਰ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੰਟਰ ਕਮੇਟੀ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਆਨ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ—“ਮੈਂ ਸੈਨਿਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਨਾ ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜੇ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਬਲਕਿ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਤਾ ਉੱਤੇ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ।” ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਹਾਊਸ ਆਫ ਲਾਰਡਸ ਨੇ ਡਾਇਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ ‘ਕਾਰਨਾਮੇ’ ਲਈ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਪਾਊਂਡ ਦਾ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ।

ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਹਾਦਰ ਜਨਤਾ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਤਾ ਭੈਭੀਤ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣਾ ਖੂਨ ਚੁਸਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ। ਕਲਕੱਤੇ, ਬੰਬਈ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਥਾਈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਜਬਰਦਸਤ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸਰ ਵਾਲੇਂਟਾਈਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ : “ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ।”

ਪਰ ਗਾਂਧੀ ਇਸ ਉੱਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਇਕ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ—“ਮੈਂ ਹਿਮਾਲਿਆ ਜਿੱਡੀ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੱਚੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਗਰਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਹੌਲ ਵਿਗਾੜਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ।” 21 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰੈੱਸ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ : “ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀ ਦਾ ਮੰਸ਼ਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨਾ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”

1909 ਵਾਂਗ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹੁਣ ਵੀ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਚੱਕਰ ਚਲਾਇਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਾਡਰੇਟਾਂ ਨੂੰ ਰਿਝਾਉਣ ਲਈ ਮਾਨਟੇਗੂ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਟੁੱਕੜਾ ਸੁੱਟਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ 1919 ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ; ਪਰ ਐਲਾਨ 1917 ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਡਰੇਟਾਂ ਨੇ ਦਿਲੋਂ ਇਸ ਐਲਾਨ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ 1918 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਲਿਬਰਲ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸੰਸਥਾ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ।

1919 ਦਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ 1909 ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, 'ਕਿਸੇ ਵੀ ਨੇਤਾ ਲਈ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਕਰਨਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੌਤ ਸਹੇੜਨਾ ਹੈ।' ਇਸ ਲਈ 1909 ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਡਰੇਟ ਹੁਣ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਹੀ ਟਿਕੇ ਰਹੇ। (ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵੀ ਵਧੇ ਸਨ।) ਲਿਬਰਲ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਬੜੇ ਘਟ ਲੋਕ ਗਏ, ਜਿਹੜੇ ਗਏ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਿੱਠੂ ਜਾਂ ਟੋਡੀ ਅਖਵਾਏ।

‘ਮਾਨਟੇਗੂ ਚੇਮਸਫੋਰਡ’ ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਜਾਂ ਨਾ-ਮੰਨਣ ਦੇ ਸਵਾਲ ਉੱਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਤਿੱਖਾ ਮੱਤਭੇਦ ਸੀ। ਸੀ.ਆਰ.ਦਾਸ ਤੇ ਮਿਸੇਜ ਬੇਸੇਂਟ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਨ। ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾ, ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ਼, ਕਲਕੱਤਾ, ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ 31 ਦਸੰਬਰ 1919 ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ‘ਯੰਗ ਇੰਡੀਆ’ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

“ਸੁਧਾਰ, ਕਨੂੰਨ ਤੇ ਐਲਾਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨੀਅਤ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ...ਇਸ ਲਈ ਸਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਚੁੱਪਚਾਪ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਈਏ।”

ਏਧਰ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਧਰ ਪੀੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਜਨਤਾ ਕਰਾਂਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਦਸੰਬਰ 1918 ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਮਿਲ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਹੜਤਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਹੜੀ ਏਨੀ ਵਿਆਪਕ ਸੀ ਕਿ ਜਨਵਰੀ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 125000 ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਜੰਗ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵਧਦਾ ਗਿਆ, ਜਨਤਾ ਦਾ ਸਬਰ ਵੀ ਮੁੱਕਦਾ ਗਿਆ। 1920 ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਇਸ ਸੰਕਟ ਨੇ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹੀ 200 ਹੜਤਾਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਜੂਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕੋਈ 200 ਕਿਸਾਨ ਪ੍ਰਤਾਪਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਹ ਮੀਲ ਪੈਦਲ ਚੱਲ ਕੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਆਏ ਤਾਂਕਿ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਖਾਸ-ਖਾਸ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਸਕਣ। ਬਾਬਾ ਰਾਮਚੰਦ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਦਮੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਜਮਨਾ ਕਿਨਾਰੇ ਡੇਰਾ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਕੁਝ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਜ਼ੋਰ-ਜਬਰਦਸਤੀ ਨਾਲ ਵਸੂਲੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕੈਸਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਹੈ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਿੰਨੀ ਪਤਲੀ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ।

ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਉੱਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਗਏ ਤਾਂਕਿ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖ ਸਕਣ।

ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੇਖਿਆ ਉਸਦਾ ਵਰਨਣ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ:

“ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ, ਸਾਰੇ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਤਸਾਹ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ; ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਜੋਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ-ਜ਼ਰਾ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਲਈ ਲੋਕ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਪਿੰਡ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਤੀਜੇ ਪਿੰਡ-ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸੁਨੇਹਾ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੇਖਦੇ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਸਭਾ-ਸਥਾਨ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਆਦਮੀ, ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਸਨ...

...ਤੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਆਸ ਤੇ ਮੋਹ-ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਸਨ-ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਸੁਭ ਸੁਨੇਹਾ ਸੁਨਾਉਣ ਆਏ ਹੋਈਏ, ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਹਨੁਮਾ (ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਕ) ਹੋਈਏ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਆਂਗੇ।”

ਹੋਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਉੱਥੇ ਆਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤਿਆਂ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਬੇਦਖਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਸਹਾਰੇ ਲਈ ਨਾ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਆਪਣੀ ਝੁੱਗੀ। ਉਂਜ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਜਾਊ ਸੀ; ਮਗਰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਲਗਾਨ ਆਦਿ ਦਾ ਬੋਝ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਸੀ। ਖੇਤ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਖੇਤ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਲੋਕ ਲੜ ਮਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਹਿਰਸ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ, ਜਿਹੜੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਹੱਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਗਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਧਾ ਸਕਦੇ, ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ-ਟੰਗ ਕੇ ਭਾਰੀ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਵਿਚਾਰਾ ਕਿਸਾਨ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਰੁਪਏ ਉਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਜਦ ਕਰਜ਼ਾ ਤੇ ਲਗਾਨ ਦੋਹਾਂ ਨਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਬੇਦਖਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ...”

ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਆ ਵੜੀ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਤਕ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਲੋਕ ਹੀ ਲੋਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਮਜ਼ਿਸਟ੍ਰੇਟ ਨੇ ਘਬਰਾ ਕੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਅੱਗੇ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਸਾਨ ਡਟੇ ਰਹੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਹੀ ਉੱਥੋਂ ਹਟੇ।

ਇੰਜ 1920 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੇਸ਼, ਉਸ ਸਾਲ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਇਜਲਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਕਰਾਂਤੀ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਕਰਾਂਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ‘ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਸੀ।’

ਆਪਣੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇੰਜ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :

“...ਮੈਨੂੰ ਤਾਅਜ਼ੁਬ (ਹੈਰਾਨੀ) ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਹਨਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਹਰ ਗੱਲ ਵਿਚ, ਆਪਣੀਆਂ ਆਦਤਾਂ

ਵਿਚ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੱਖੋਂ, ਬੜਾ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ, ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਭ-ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿੰਨਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਮੈਂ? ਕੀ ਇਸ ਦਾ ਸਬੱਬ ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਮੂਲ ਸਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਕੁਛ ਵੱਖਰਾ ਸਮਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ? ਜਦ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਕੁਛ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਛਾਣ ਲੈਣਗੇ, ਕੀ ਤਦ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ? ਕੀ ਮੈਂ ਲੰਮੀਆਂ-ਚੌੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਭ-ਇੱਛਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ?...ਮਗਰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਡੋਲਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਮੈਂ ਜੈਸਾ ਕੁਛ ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਮੇਰੀ ਬਾਬਤ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਸੁੰਦਰ ਕਲਪਣਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਕਰਕੇ ਸੀ। ਇਹ ਝੂਠੀ ਕਲਪਣਾ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਟਿਕੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਤੇ ਉਹ ਟਿਕੀ ਰਹਿਣ ਵੀ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ? ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਕਲਪਣਾ ਝੂਠੀ ਨਿਕਲੇਗੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ, ਉਦੋਂ ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਏਗਾ?”

ਅਸਹਿਯੋਗ

ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਏਨੀ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਕਰਾਂਤੀ ਵਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਨੇਤਾਵਾਂ ਲਈ ਮਾਨਟੇਗੂ-ਚੇਮਸਫੋਰਡ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਅਸੈਂਬਲੀ ਤੇ ਕੌਂਸਿਲਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਏਨਾ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਤਾੜ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਜਲਾਸ ਸਤੰਬਰ 1920 ਵਿਚ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਗਾਂਧੀ ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਕੱਲ੍ਹ ਤਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਇਸ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਮਤਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਨਤਾ ਮਾਰ ਖਾਂਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੇਗੀ ਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਅਹਿੰਸਾਤਮਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇਗੀ।

ਇਜਲਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤਰਾਏ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਹਿੰਸਾਤਮਕ ਅਸਹਿਯੋਗ ਵਾਲੀ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਦੇਸ਼, ਕਰਾਂਤੀ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਰਾਂਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਹੈ।” ਉਹ ਇਕ ਲੰਮਾ ਅਰਸਾ ਦੇਸ਼ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ—“ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਸੇ ਤਕ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਹੋਰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਵਧੇਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਵਿਆਪਕ ਸੀ।”

(ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਸਿਰਫ ਲਾਜਪਤਰਾਏ ਨੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਸ ਅਸਹਿਯੋਗ ਮਤੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਦੇਸ਼ਬੰਧੂ, ਸੀ.ਆਰ.ਦਾਸ ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਆਗੂ ਸਨ। ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੌਂਸਿਲਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਜਨਤਾ ਜਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਅੱਗੇ ਵਧ ਚੁੱਕੀ ਸੀ—ਇਹ ਮਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਨੀ ਲਈ ਨਾਕਾਫੀ ਸੀ।

ਪਰ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਖਿਲਾਫਤ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਤੇ ਸ਼ੌਕਤ (ਅਲੀ ਬਾਦਰਸ) ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਯੁੱਧ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਉਪਰ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ

ਨਾਰਾਜ਼ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਖਲੀਫ਼ਾ (ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ) ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਖਿਲਾਫ਼ਤ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਖਿਲਾਫ਼ਤ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਸਮਝੌਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨੀਂ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਏਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਤੇ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਜਦੋਂ ਤਕ ਸਵਰਾਜ਼ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਗਾਂਧੀ ਅਹਿੰਸਾਤਮਕ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਉਂਦਾ ਰਹੇਗਾ'। ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਜੰਡਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਿਤਾਬ ਮੋੜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ, ਕੌਂਸਿਲਾਂ, ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜੇ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਕੇ ਖੱਦਰ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਘਰ-ਘਰ ਚਰਖਾ ਕੱਤਿਆ ਜਾਵੇ। ਅਜੰਡੇ ਦੇ ਅੰਤਮ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਗਾਨ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਝਰੀਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਜਲਾਸ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ-ਯੁੱਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ; ਜਿਹੜਾ ਤਦ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤਕ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਹਾਂ, ਵਿਚਾਲੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ (1922 ਤੋਂ 1929 ਤਕ) ਜ਼ਰੂਰ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਵਰਾਜ਼ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਦੇਸ਼ਬੰਧੂ ਦਾਸ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਨ, ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਤਦ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦਿੱਖ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ, ਵਿਲਾਇਤੀ ਕਪੜੇ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਖੱਦਰ ਹੀ ਖੱਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੇ-ਜਿਹੜੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਨ..." (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜੇ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦਾ ਪਾਲਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਜੰਡੇ ਦੀ ਇਸ ਮਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਤਸਾਹ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ, ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜੇ ਸਾੜੇ ਗਏ ਤੇ ਚਰਖਾ ਕੱਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਘੋਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿੱਤਰ ਆਏ।

ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਨਵੀਆਂ ਕੌਂਸਿਲਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਹੋਈ ਤਾਂ ਦੋ ਤਿਹਾਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੋਟਾਂ ਨਹੀਂ ਪਾਈਆਂ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ 2.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਆਬਾਦੀ ਕੋਲ ਹੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਚੋਣ ਕੇਂਦਰਾਂ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਇਕ ਵੀ ਵੋਟਰ, ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ।

ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਇਸ ਸਫਲਤਾ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਣ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮਤੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਹਨਾਂ ਕੁਝ

ਕੁ ਨਾਮੀ ਵਕੀਲਾਂ ਨੇ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੋਤੀਲਾਲ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸੀ.ਆਰ. ਦਾਸ ਤੇ ਲਾਜਪਤਰਾਏ ਵੀ ਸਨ।

ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਇਜਲਾਸ ਨਾਗਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵਿਚ 'ਵਿਧਾਨਿਕ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਮਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਵਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ' ਦਾ ਮਤਾ ਸਰਵ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਵ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਬਾਗਡੋਰ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਯਾਨੀਕਿ 31 ਦਸੰਬਰ 1921 ਤਕ ਸਵਰਾਜ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਗੇ। ਪਿੱਛੋਂ ਸਤੰਬਰ 1921 ਦੇ ਇਕ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਤਕ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਮੈਨੂੰ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਸਵਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਏਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸਵਰਾਜ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ 31 ਦਸੰਬਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿਊਂਦਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਗੇ।'

ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੀ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਲੋਕ ਏਨੀ ਛੇਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵਿਚ ਅੰਦੋਲਨ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਤੁਰੇ ਆਏ। ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਖਿਲਾਫ਼ਤ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਦੋ ਪਿਆਰੇ ਸ਼ਬਦ ਬਣ ਗਏ। ਸਵੈ-ਸੇਵਕ ਦਲ ਬਣਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਜਲਸੇ ਜਲੂਸਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਜਿਹਾ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ 'ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਦੀ ਜੈ', 'ਵੰਦੇ ਮਾਤਰਮ' ਤੇ 'ਅੱਲਾ ਹੂ ਅਕਬਰ' ਦੇ ਨਾਅਰਿਆਂ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਉਠਿਆ। ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਾ ਅੰਦੋਲਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਾਲੋਂ, ਕਿਤੇ ਵੱਧ, ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਪਦਾ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ, ਕੀ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਕੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹੋਂ ਪਾਸੇ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੀ ਇਸ ਬੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੌਲਵੀ, ਮੌਲਾਨਾ ਤੇ ਸਵਾਮੀ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਦੂਜੇ ਲੋਕ, ਜੋ ਕੁਛ, ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ, ਉਸਦਾ ਬਹੁਤਾ ਕੁਛ ਮੈਨੂੰ ਬੁਰਾਈ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਾਪਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਾਰਾ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਮੈਨੂੰ ਗਲਤ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਗੱਲ ਜਿਸਨੂੰ ਮਜ਼੍ਹਬੀ/ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗਤ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰ ਉਲਝ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਛ ਕੁਛ ਤਾਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਰੜਕਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ 'ਰਾਮ ਰਾਜ', ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਫੇਰ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਇਸੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਤੱਸਲੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਨਤਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸੁਭਾਅ-ਸਿੱਧ ਕਲਾ ਹੈ।”

(ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਅਖੀਰ ਤਕ, ਅਸੀਂ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਜੀ ਵਿਚ ਉਹ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਹਿੰਮਤ ਕਦੀ ਵੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ

ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੰਨਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ 'ਖਿਆਲ' ਨਾਲ ਤੱਸਲੀਆਂ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ।

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਤਾ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ, ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਤੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਘੁੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਯੁਵਰਾਜ ਯਾਨੀ ਪ੍ਰਿੰਸ ਆਫ ਵੇਲਜ਼ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਲੈ ਆਈ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਮਿਥਿਆ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਜਿਉਂ ਹੀ 17 ਨਵੰਬਰ 1921 ਨੂੰ ਯੁਵਰਾਜ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਹੜਤਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਅਸੰਤੋਖ ਦਾ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਸਫਲ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਯੁਵਰਾਜ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਗਿਆ, ਉੱਥੇ-ਉੱਥੇ ਹੀ ਹੜਤਾਲ ਹੋਈ ਤੇ ਸੁੰਨੀਆਂ-ਸੜਕਾਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪੜਤ ਨੂੰ ਖਾਸਾ ਜਬਰਦਸਤ ਧੱਕਾ ਲੱਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਹਿਰਖ ਕੇ ਦਮਨ-ਚੱਕਰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕ ਵੀ ਹਿਰਖ ਵੱਸ ਭੜਕ ਉੱਠੇ। ਜਨਤਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਖੂਨੀ ਟਾਕਰੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ। ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ ਕਿ 'ਸਵਰਾਜ ਨੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਸੀਂ ਧੂੰਆਂ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।'

ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਜਲਾਸ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਉਦੋਂ ਤਕ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਆਦਮੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਵੈ-ਸੇਵਕ-ਦਲ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ-ਫੇਰ ਵੀ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।

1921 ਸੰਘਰਸ਼ ਭਰਿਆ ਸਾਲ ਸੀ। ਨਾ ਸਿਰਫ ਇਹ ਕਿ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਵੱਧ ਫੁੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਬਲਕਿ ਉਸਨੇ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵੀ ਧਾਰ ਲਏ ਸਨ। ਅਸਮ-ਬੰਗਾਲ ਰੇਲਵੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਜਬਰਦਸਤ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ, ਅਵਧ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਜੋਰ ਫੜ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੈਣ ਵੀ ਲੱਗ ਪਏ। ਮਿਦਨਾਪੁਰ ਵਿਚ ਲਗਾਨਬੰਦ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਮਾਲਾਬਾਰ ਵਿਚ ਲੜਾਕੂ ਮੋਪਲਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂਦਵਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਇਆ।

ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸ ਇਜਲਾਸ ਕਰਾਂਤੀ ਦੇ ਇਸ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਉਛਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਗਾਂਧੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸੀ.ਆਰ.ਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਇਜਲਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਨ। ਗਾਂਧੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਾਦਰੀ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆਇਆ, ਜਿਸਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਇਕ ਮਤਾ ਪਾ ਕੇ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਕੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਡਿਕਟੇਟਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਸਵਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਲਗਣ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। 17 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹਰੇਕ

ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਵੈ-ਸੇਵਕ-ਦਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਾ ਬਣੇ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਪਬਲਿਕ ਨੇਤਾ ਹਸਰਤ ਮੁਹਾਨੀ ਵੀ ਇਸ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਨਿਪੱਤਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਸਨ। ਰੂਸ ਦੀ ਅਕਤੂਬਰ ਕਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

“ਗਾਂਧੀ ਕੀ ਤਰਹ ਬੈਠ ਕੇ ਕਯੋਂ ਕਾਤੋਂ ਚਰਖਾ,
ਲੇਨਿਨ ਕੀ ਤਰਹ ਦੇਂਗੇ ਨ ਦੁਨਿਆ ਕੋ ਹਿਲਾ ਹਮ।”

ਉਹਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਮਤਾ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ‘ਸਵਰਾਜ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ “ਮੁਕੰਮਲ ਆਜ਼ਾਦੀ-ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਦਖਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ” ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਗਾਂਧੀ ਤਿਲਮਿਲਾ ਉਠੇ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬੋਲੇ, “ਇਹ ਬੜੀ ਗ਼ੈਰ ਜ਼ਿਮੇਂਵਾਰਾਨਾ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ।” ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਭਲਾ ਕਿਵੇਂ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਮਤਾ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸੁਭਾਸ਼ ਬੋਸ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨੌਜਵਾਨ ਸਨ। ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਆਏ ਸਨ। 1921 ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ‘ਸਵਰਾਜ’ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਪੁੱਛੀ। ਪਰ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੋਈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇਸ ਭੇਂਟ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੀ ‘ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਘਰਸ਼’ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕੀ ਸੀ! ਮੈਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਿਆ। ਜਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਭੇਦ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਪੇਚਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।”

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਰਤਾ ਉਲਝਾ ਕੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ, ਇੰਜ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

“...ਅਸੀਂ ਸਵਰਾਜ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਮਗਰ ਸ਼ਾਇਦ ਹਰ ਆਦਮੀ ਜੋ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਉਸਦਾ ਮਤਲਬ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਕੋਈ ਸ਼ੈਅ, ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢੰਗ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਤੇ ਇਹੀ ਗੱਲਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜਨਤਕ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਬੋਝ, ਜਿਸ ਹੇਠ ਉਹ ਪੀੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਹਲਕਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਮਗਰ ਇਹ ਜ਼ਾਹਿਰ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਸਵਰਾਜ ਦਾ ਮਤਲਬ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲੋਂ ਬੜੀ ਛੋਟੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ ਕੋਈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਅਜੀਬ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਸਪਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ

ਉਹ, ਸ਼ਹਿ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਮਗਰ ਹਾਂ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਹੀ, ਕਿੰਤੂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਪਦ-ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਵੇਂ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਬੋਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀ, ਕਈਆਂ ਦੀ, ਪੂਰੀ ਤੱਸਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ...”

ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਡਿਕਟੇਟਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਚਲਾਉਣਗੇ-ਇਹ ਸਭ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਬੜੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਚਰਿਆ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮੰਦੀ ਕਾਰਣ, ਮਾੜੀ ਹਾਲਤ ਸੀ। ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਤੇ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਦਾ ਦੁਹਰਾ ਪੀੜਨ ਦੇ ਦਮਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਕਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਉਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ ਲਗਾਨਬੰਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਕਾਂਗਰਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਸਾਰਾ ਲਗਾਨ ਅਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਲਗਾਨਬੰਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਸੀਮਿਤ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ, ਜਿਸ ਲਈ ਬਾਰਦੋਲੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਜਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। ਇੱਥੇ ਉਹ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਹੇਠ ਰੱਖ ਕੇ ਪੂਰਨ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਅਹਿੰਸਾਤਮਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ-ਸੋ ਪਹਿਲੀ ਫਰਬਰੀ 1922 ਦੇ ਦਿਨ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਸੂਚਨਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ‘ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੋਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਕਾਰਜ-ਕਰਮ ਛਿਪਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ’।

ਪਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਗੌਰਖਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਚੌਰੀ-ਚੌਰਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹਿਰਖੇ ਹੋਏ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ-ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦੇ 22 ਕਰਮਚਾਰੀ ਜਿਊਂਦੇ ਸੜ ਗਏ।

ਗਾਂਧੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਰਦੋਲੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ, ਉਸਨੇ ਤੁਰੰਤ 12 ਫਰਬਰੀ ਨੂੰ ਕਾਰਜ-ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਬੁਲਾਈ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਮਲ ਨੂੰ ‘ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ’ ਕਹਿ ਕੇ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਗਰਾਮ ਤੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਇਹ ਕਿੱਡਾ ਵੱਡਾ ਧੋਖਾ ਸੀ, ਇਸਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਰਦੋਲੀ ਦੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਯਾਨੀ 9 ਫਰਬਰੀ ਨੂੰ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੇ ਭਾਰਤ-ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਇਹ ਤਾਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ :

“ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਉਪਰ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ...ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਸਮ, ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤ, ਬਿਹਾਰ, ਉੜੀਸਾ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਲੜਨ ਮਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਪਏ ਹਨ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਅਕਾਲੀ ਅੰਦੋਲਨ...ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਮੁਸਲਿਮ ਆਬਾਦੀ ਖਿੜੀ ਤੇ ਅੱਖੜ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ...ਸਥਿਤੀ ਗੰਭੀਰ

ਹੈ...ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਇਕ ਭਿਆਂਕਰ ਹਿੱਲਜੁੱਲ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਉਸਨੂੰ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਵੀ ਛਿਪਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਚਿੰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।”

(ਰਜਨੀ ਪਾਮਦੱਤ-ਆਜ ਕਾ ਭਾਰਤ)

ਉਸ ਮਤੇ ਦੀਆਂ, ਜਿਹੜਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਬਾਰਦੋਲੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ, ਸੱਤ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਚਾਰ ਦੇਖੋ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਮੰਸ਼ਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਧਾਰਾ-2-ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਵਿਨਯ-ਭੰਗ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਅਜੇ ਕਾਫੀ ਅਹਿੰਸਾਤਮਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ-ਕਾਰਜ-ਕਮੇਟੀ ਸਵਿਨਯ-ਭੰਗ ਅੰਦੋਲਨ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਕਾਂਗਰਸ-ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਜਿਥੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਲਗਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਟੈਕਸ ਬਾਕੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦੇਣ, ਤੇ ਭੇਡੂ-ਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ।

ਧਾਰਾ-3-ਜਨ-ਅੰਦੋਲਨ ਉਦੋਂ ਤਕ ਬੰਦ ਰਹੇਗਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਅਹਿੰਸਾਤਮਕ ਹੋਣ ਦਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਘੋਰ-ਕਰਮ ਜਿਹਾ ਕਿ ਗੋਰਖਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਉਹ ਦੰਗੇ ਫਸਾਦ ਜਿਹੜੇ 17 ਨਵੰਬਰ ਤੇ 13 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਤੇ ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਨ-ਫੇਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ।

ਧਾਰਾ-6-ਕਾਰਜ-ਕਮੇਟੀ, ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਰਾਂ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਨ ਨਾ ਦੇਣਾ ਕਾਂਗਰਸ-ਮਤੇ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਹੈ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ।

ਧਾਰਾ-7-ਕਾਰਜ-ਕਮੇਟੀ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨਾ ਕਾਂਗਰਸ-ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਸੀ ਗੱਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈ ਕੇ ਨਜਿੱਠ ਲਿਆ ਜਾਏ।

ਜਿਹੜੇ ਮਾਡਰੇਟ ਪਹਿਲੀ ਗੋਲ-ਮੇਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਲੰਦਨ ਗਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਾਫ ਨਜ਼ਰ ਆ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੇ ਧੋਖੇ ਦੇ ਮਖੌਟੇ ਪਿੱਛੇ ਵਿਰੋਧੀ ਆਰਥਿਕ ਹਿਤ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁੱਝੇ-ਸਵਾਰਥ ਉਸ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਕੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਇਹ ਬਾਰਦੋਲੀ ਫੈਸਲਾ ਵੀ ਸੱਚ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਧੋਖੇ ਦਾ ਮਖੌਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਕੀ ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਗੁੱਝੇ-ਸਵਾਰਥਾਂ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿੱਜੀ-ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਕੀ ਇਸ ਨਾਲ

ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਜਨਤਾ ਤਾਂ ਕਰਾਂਤੀ ਲਈ ਉਠ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਗੁੱਝੇ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਨ?

ਅੱਗੇ ਅਸੀਂ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦੁੱਖ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਤਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਸਮਰਥਨ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਰਥਨ ਦਾ ਢੰਗ ਇਹ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਗਾਲ੍ਹ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕੱਢਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਹੜੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਾਹਰੂ ਬਣ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਮਾਡਰੇਟ ਭਾਵ ਲਿਬਰਲ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ

ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਲਾਜਪਤਰਾਏ, ਸੀ.ਆਰ.ਦਾਸ, ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ, ਸ਼ੌਕਤ ਅਲੀ-ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਖਿਲਾਫਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਐਲਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਸੁਭਾਸ਼ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ.ਆਰ.ਦਾਸ ਕਰੋਧ ਵੱਸ ਤਿਲਮਿਲਾ ਉਠੇ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ :

“ਜਦ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵਕਤ ਵਿਚ ਜਦਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ, ਸਾਡੀ ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਹਿਰਖੇ। ਮਗਰ ਸਾਡੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਾਯੂਸੀ ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਵੱਟਿਆ ਵੀ ਕੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸਹਿਯੋਗ ਵੀ ਕੱਚੇ ਲੱਥ ਗਿਆ...” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਲਖਨਊ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਾਕਾਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੇ ਹੱਥ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦੁਖ, ਨਮੋਸ਼ੀ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵਿਜੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਉੱਤਰ ਲੈ ਕੇ ਆਈ, ਜਿਹੜਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 19 ਫਰਬਰੀ 1922 ਨੂੰ ਬਾਰਦੋਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

“ਪਿਆਰੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ,

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜ-ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਕਾਰਣ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਤਕਲੀਫ ਹੋਈ ਹੋਏਗੀ, ਉਸਦੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਇੰਜ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪੱਤਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਸੱਟ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਥਿਤੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਹੋਏਗੀ। ਵਿਚਾਰੇ ਦੇਵਦਾਸ ਦੀਆਂ ਬਾਲ-ਮੱਤ ਨਾਸਮਝੀਆਂ ਦਾ ਸਾਡੇ ਦਿਮਾਗ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤਾ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਬਿਲਕੁਲ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਗਰੀਬ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਪੈਰ ਉੱਖੜ ਗਏ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਏ; ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਅਸਹਿਯੋਗ-ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਪਾਗਲ ਹੋਈ ਭੀੜ

ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਵੈਹਸ਼ੀਆਨਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਭੀੜ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਭੀੜ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਾਫ ਚਿਤਾਵਨੀ ਉਪਰ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਣਾ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਅਪਰਾਧ ਹੁੰਦਾ।”

ਫੇਰ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਉਫ਼ਾਨ ਦਾ, ਬੰਬਈ ਤੇ ਮਦਰਾਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅੱਗੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—“ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਨ, ਤਦ ਚੌਰੀ-ਚੌਰਾ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਨੇ ਬਾਰੂਦ ਵਿਚ ਚੰਗਿਆੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਚੀਜ਼ ਮੁਲਤਵੀ ਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਅਹਿੰਸਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਿੰਸਕ ਸੰਗਰਾਮ ਨੂੰ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ।” ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਰਾਂਤੀ ਦੇ ਹਿੰਸਕ-ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਨੇਤਾ ਹੀ ਇਸ ਲਈ ਬਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੰਗਰੂਟ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਭਾਵੇਂ ਇਸੇ ਮੰਸ਼ੇ ਨਾਲ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ, ਕੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਹਿੰਸਕ-ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਤੇ ਜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਲੜਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਸੀ?

ਹੁਣ ਦੇਖੀਏ ਪੱਤਰ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲ ਟਾਲੀ ਗਈ ਹੈ :

“ਜੇ ਹੋਏ, ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਕਾਰਣ ਤੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਤੂੰ ਬਾਹਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਹੀ ਦੇ ਤੇ ਸਮਝ ਲੈ ਕਿ ਉਹ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਬੜਾ ਹੀ ਔਖਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਅਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਏਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾ ਲਏਂ ਤਾਂ ਇੰਜ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਚਾਹੇ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰ, ਪਰ ਚਰਖੇ ਤੋਂ ਉਕਤਾਅ ਨਾ। ਤੇਰੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਰੱਖਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਅੱਕਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਅਫਸੋਸ ਕਰਨ ਦਾ ਕਦੀ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਚਰਖੇ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਮਾਤਰਭੂਮੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਏਨਾ ਵਧੀਆ ਸੂਤ ਕਿਉਂ ਕੱਤਿਆ ਹੈ, ਅਸੀਂ? ਤੇਰੇ ਕੋਲ ‘ਸਾਂਗ ਮਿਲੇਸ਼ੀਅਲ’ ਹੈ। ਮੈਂ ਐਡਵਿਨ ਆਰਨਲਡ ਵਰਗਾ ਬੇਮਿਸਾਲ ਅਨੁਵਾਦ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਉਲੱਥਾ ਇੰਜ ਹੈ, ‘ਸ਼ਕਤੀ ਬੇਕਾਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ, ਨਸ਼ਟ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਧਰਮ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿੰਨੇ ਅੰਸ਼ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਕਈ ਵਾਰ ਗਿਰਨ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।’ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਭਾਵ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਤੋਂ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਚਰਖਾ ਹੈ। ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੂਨ ਸੁਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਪਿਲਾਈ ਹੈ, ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਤੇਰਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਉਂ ਪੱਤਰ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਹੁਣ ਦੇਖੀਏ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਉੱਤੇ ਇਸ ਖ਼ਤ ਦਾ ਕੀ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਅਹਿੰਸਾ ਤੇ ਚਰਖੇ ਦੇ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਯੁੱਗ ਦਾ 'ਕਰਮ-ਯੋਗ' ਹੈ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਮਿਜ਼ਾ ਰਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। 'ਮੇਰੀ ਕੰਹਾਣੀ' ਦੇ 'ਅਹਿੰਸਾ ਔਰ ਤਲਵਾਰ ਕਾ ਨਿਆਏ' ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹੇਠ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਰਬਰੀ 1922 ਵਿਚ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸਿਰਫ ਚੌਰੀ-ਚੌਰਾ ਕਾਂਡ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਇਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਆਖ਼ਰੀ ਨਿਮਿਤ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜਨਤਾ ਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਤੇ ਉਹ ਅਕਸਰ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਜਾਂ ਸਹਿਜ-ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਾਨ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਨੇਤਾ ਅਕਸਰ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਸਹਿਜ-ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਹੈਰਾਨ ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਸਾਥੀਆਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਕਾਰਣ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜਾਮਾ ਅਕਸਰ ਬਿਲਕੁਲ ਬਿਨਾਂ-ਮੇਚੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੌਰੀ-ਚੌਰਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।” ਹੁਣ ਇਸ ਕਾਰਣ-ਰੂਪੀ-ਜਾਮੇ ਨੂੰ ਘੱਟੋਘੱਟ ਆਪਣੇ ਮੇਚੇ ਦਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਤਰਕ ਨੂੰ ਇੰਜ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ, “ਉਸ ਵਕਤ ਸਾਡਾ ਅੰਦੋਲਨ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸਦੇ ਉਪਰੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲੰਮੇ-ਚੌੜੇ ਜੋਸ਼ ਦੇ, ਅੰਦਰੋਂ ਖਿੱਲਰਿਆ-ਪੁੱਲਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਸੰਗਠਨ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਠੁੱਸ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ...

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਕਾਰਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਇਹੀ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ, ਨਾਲੇ ਅਹਿੰਸਾ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਹਿਣਾ ਪਏਗਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸਹੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਖਰਾਬੀਆਂ ਰੋਕ ਕੇ, ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਸੀ।”

ਪਰ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤੱਸਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ। ਵਕੀਲ ਜੋ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਖ ਦਾ ਵਕੀਲ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਤਰਕ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਤੁਰੰਤ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਇਕ ਦੂਜੀ ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਜੁਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਣ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਗਲਤ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਅਹਿੰਸਾਤਮਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਤਾਅਲੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਸੱਜੇ, ਖੱਬੇ ਦੋਹਾਂ ਰਸਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਉਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਤੇ ਇਸ ਖਾਸ ਇੱਕੀ-ਦੁੱਕੀ ਕਾਰਣ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹੱਤਿਆ ਕਾਂਡ ਰਾਹੀਂ ਕੁਚਲ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਵੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ

ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਇਹ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਚਿਤਾ ਦੀ ਭਸਮ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮੁੜ ਉਠ ਖੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਕਸਰ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਜਾਂ ਦਿਖਾਵਟੀ ਹਾਰ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਹਨ।” ਇਕੋ ਪਹਿਰੇ ਵਿਚ ਗੱਲ ਨੂੰ ਫੇਰ ਪਲਟਦੇ ਹਨ, “ਲੇਕਿਨ 1921 ਤੇ 1922 ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸਾਡਾ ਟੀਚਾ ਕੀ ਸੀ? ਇਕ ਹੁੰਦਲਾ ਸਵਰਾਜ, ਜਿਸਦੀ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਹਿੰਸਾਤਮਕ ਲੜਾਈ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਧੀ। ਜੇ ਲੋਕ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਪਰ ਇੱਕਾ-ਦੁੱਕਾ ਹਿੰਸਕ ਕਾਂਡ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਿਛਲੀ ਗੱਲ ਯਾਨੀ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਯਾਨੀ ਸਵਰਾਜ ਨਾਲ ਤਾਅਲੁਕ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਲੋਕ ਲੜਦੇ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕ ਏਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤਕ ਲੜਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਸਕਦੇ-ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲਗਭਗ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਅਸੰਤੋਖ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਬਲ ਜਾਂ ਏਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।”

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇਹ ਠੀਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਤੁਸੀਂ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਸੱਜੇ ਤੇ ਖੱਬੇ ਦੋਹਾਂ ਰਸਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰ ਸਕਦੇ।’ ਪਰ ਇਸ ਸਾਰੀ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਰਤਾ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਸੱਜੇ ਜਾਂ ਖੱਬੇ, ਕਿਸ ਰਸਤੇ ਉਪਰ ਤੁਰ ਰਹੇ ਹਨ; ਤੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਵਰਾਜ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਾਂਗ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅਹਿੰਸਾ ਤੇ ਹਿਰਦੇ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦਰੁਸਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਉਹ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਚੌਰੀ-ਚੌਰਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸਹੀ ਸੀ ਜਾਂ ਗਲਤ! ਤਰਕ ਏਧਰ ਵੀ ਤੇ ਓਧਰ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਸਮਾਨ ਗਤੀ ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਇਸੇ ਉਲਝਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਹੈ-ਜਿਸਦਾ ਮੰਤਕ ਆਪਣੇ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਰਾਂਤੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਰਗ-ਚਰਿੱਤਰ ਉਪਰ ਪਰਦਾ ਪਾਈ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਦੇਖੋ, ਇਸ ਤੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਪੂਨੇ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਿੱਜੀ-ਸਵਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਬਲ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਹਿਰਦੇ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕੁਛ ਤਰੀਕੇ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰਪੂਰਨ ਬਲ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲੋਂ ਬੜੇ ਵੱਖਰੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਮਤਭੇਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਉਸ ਵਕਤ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਮੇਰੀ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਗੋਲ-ਮੋਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤਰਕ ਭਰਪੂਰ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਦੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਜੜ੍ਹਾਂ

ਤੀਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਣਗੇ। ਉਹ ਇਕ ਵਚਿੱਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਬੇਰੀਅਰ ਐਲਵਿਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਹ 'ਉਹ ਮੱਧਕਾਲੀ ਕੈਥੋਲਿਕ ਸਾਧੂਆਂ ਵਰਗੇ ਆਦਮੀ ਹਨ'-ਲੇਕਿਨ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਇਕ ਵਿਹਾਰਕ ਨੇਤਾ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਕਟਕਾਲ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਮੁੜ ਜਾਣਗੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਦਿਸ਼ਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਏ, ਉਸਦਾ ਸਿੱਟਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹੋਏਗਾ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਸਾਡੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਉਹ ਗਲਤ ਰਸਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋਣ; ਲੇਕਿਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਹ ਰਸਤਾ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਹੋਏਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੀ ਸੀ; ਲੇਕਿਨ ਜੇ ਲੋੜ ਹੋਈ ਤਾਂ ਵੱਖਰੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣਾ ਪਏਗਾ।”

‘ਲੇਕਿਨ’ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਵੀ ਦੇਖ ਹੀ ਲਓ। ਗਾਂਧੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਕੈਥੋਲਿਕ ਸਾਧੂ ਵੀ ਸੀ, ਵਿਹਾਰਕ ਨੇਤਾ ਵੀ। ਦਿਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਏ, ਉਸਦਾ ਸਿੱਟਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹੋਏਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੈ, ਲੋੜ ਹੋਈ ਤਾਂ ਵੱਖਰੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣਾ ਪਏਗਾ।

ਸਵਾਲ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਕਦੀ ਇਸਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ? ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦਿਓ ਕੀ ਅਮਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਇਆ?

1921 ਵਿਚ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਦਮਨ-ਚੱਕਰ ਵਾਹਿਆ ਗਿਆ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ‘ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਜੈ’ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਕ ਤਾਅਲੁਕੇਦਾਰ ਦਾ ਮਾਲ-ਮੱਤਾ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ‘ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ’ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਜਦ ਮੈਂ ਇਹ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਹਿਰਖ ਹੀ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਦੋ-ਦਿਨਾਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਸ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਜਿਹੜੀ ਅਕਬਰਪੁਰ (ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਜਿਲ੍ਹਾ) ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸੇ ਦਿਨ ਇਕ ਸਭਾ ਬੁਲਾਈ ਤੇ ਕੁਛ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜ-ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਲੋਕ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਕੋਈ ਦਸ-ਦਸ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਉੱਥੇ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਠੇ ਹੱਥੀਂ ਲਿਆ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੇ ਸਾਡੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਈ ਤੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਦਿਵਾਈ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਹਨਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣਾ ਗੁਨਾਹ ਕਬੂਲ ਕਰਨ। (ਮੈਂ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ, ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ, ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ!) ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਲੁੱਟਮਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ, ਹੱਥ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਤੇ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਕਈ ਦਰਜਨ ਹੱਥ ਉਪਰ ਉੱਠ ਗਏ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸਨ, ਯਕੀਨਨ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆਫ਼ਤ ਦਾ ਆਉਣਾ।”

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਖ਼ੁਦ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕੰਮ ਤਾਅਲੁਕੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਨਿੱਜੀ-ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪੀੜੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਕਰਾਂਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਬਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ

ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਪਰ ਸੱਤ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਯਾਨੀ 1928 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਲਖਨਊ ਦੇ ਇਕ ਕਾਂਗਰਸ ਜਲੂਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਡਾਂਗ ਵਰ੍ਹੀ, ਤਦ?

“ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਹਾਲ ਮੈਂ ਕੁਛ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਖਾਸਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਅੱਗੇ ਯਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਡਾਂਗ ਦੀ ਮਾਰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਲਾਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹਾਂ। ਤੇ ਜਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ, ਉਹ, ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਘਟਨਾ ਵਿਚ, ਜਦਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ, ਤਦ ਵੀ ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬੁੱਧੀ-ਵੱਸ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਰਿਹਾਸਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਬੜੀ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ, ਜਦਕਿ ਸਾਡਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਸੀ।”

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਦੀ ਮਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਸੀ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ : “ਮਾਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਚੱਕਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਤੇ ਪਲਟ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਵੀ ਆਇਆ।...ਮਗਰ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਿਆ।”

ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਰਸਤਾ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਹਿੰਸਾ ਤੇ ਹਿਰਦੇ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਲਿਆ, ਖੁਦ ਸੋਟੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਹਰ ਹੀਲੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਫੇਰ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਮਾਰ ਖਾਂਦੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਅਹਿੰਸਾ ਤੇ ਹਿਰਦੇ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪਗਡੰਡੀ, ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਇਸ ਸਿਖਿਆ ਨਾਲ ਜਾ ਮੇਲੀ “ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਅੰਤ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਨਫ਼ਰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਟੇਗੀ।” ਤੇ “ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਦਯਾ ਨਾਲ ਤੇ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਅੱਛਾਈ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਜਿੱਤੇ।”

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਠ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ‘ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ’ ਦੇ ‘ਹਿਰਦੇ-ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਯਾ ਬਲ-ਪ੍ਰਯੋਗ’ ਵਿਸ਼ੇ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਉਹਨਾਂ ਦਾ (ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ) ਤਰੀਕਾ ਤਾਂ ਖੁਦ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਣ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣਾ ਜ਼ਰਾ ਔਖਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵਨਾ ਛਿਪੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਪ ਤੋਲ ਹੀ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭੌਤਿਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਕਾਫੀ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ

ਨੈਤਿਕ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਸਮਝੋਤੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ...”

ਫਰਬਰੀ 1922 ਵਿਚ ਤਾਂ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਚੌਰੀ-ਚੌਰਾ ਦੀ ਘਟਨਾ ਕਾਰਣ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਅੰਦੋਲਨ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਦਸ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਫਰਬਰੀ 1932 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅੰਦੋਲਨ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਉੱਤੇ ਸੀ, ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨੇ ਵਿਰੋਧੀ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਦਿਖਾਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਇਰਵਿਨ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸਮਝੋਤੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ‘ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾ ਸਿੰਮਸਿੰਮ’ ਦਾ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਂਗ ਯਕਦਮ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਗਾਂਧੀ ਇਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗਿਆਰਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਮਨਵਾਏ ਬਗ਼ੈਰ ਸਮਝੋਤਾ ਕਰ ਆਏ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣ ਉੱਤੇ ਬੇਚੈਨ ਹੋਏ ਸਨ, ਹੁਣ ਵੀ ਇਸ 4 ਮਾਰਚ ਦੇ ਸਮਝੋਤੇ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਉਹੀ ਲੇਕਿਨ :

“ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਹਾਲ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਘੁੰਮਣ ਚੱਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਬੜੀ ਦੇਰ ਤਕ ਅਸੀਂ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਛੱਡੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਤਿਆਗਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਧਾਰਾ ਨੰਬਰ 2 ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਦੱਸਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਡੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ‘ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿਚ’ ਸ਼ਬਦ ਸੀ। ਇਹ ਅਰਥ ਮੈਨੂੰ ਖਿੰਚੋਤਾਨੀ ਵਾਲਾ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਕਾਇਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਲੇਕਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕੁਛ ਤੱਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਮਝੋਤੇ ਦੇ ਗੁਣ-ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦੇਈਏ, ਤਾਂ ਵੀ ਯਕਦਮ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕੱਢ ਮਾਰਨ ਦੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤਰੀਕੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਡਰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਅਗਿਆਤ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭੈਅ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ; ਮਗਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਖੁਦ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ, ਨਾ ਇਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਜਾਂ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਲੈ ਜਾਏਗਾ।”

(ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਇਹ ‘ਅਗਿਆਤ-ਤੱਤ’ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਸਦਾ ਭੈਭੀਤ ਤੇ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਹੀ ਰਹੇ ਤੇ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਗਾਂਧੀ ਖੁਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਜਾਂ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ, ਨੀਤਸੇ ਦਾ ਅਤੀ-ਮਾਨਵਵਾਦ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਬਿਓਸੋਫਿਸਟ ਮਿਸੇਜ਼ ਐਨੀ ਬੇਸੇਂਟ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮਵਾਦ ਵੀ। ਦੋਵਾਂ ਨਾਲ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ

ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਗਾਂਧੀ ਵਿਚ ਇਹ 'ਅਗਿਆਤ-ਤੱਤ' ਇਕ ਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰੀ ਦੇਖਿਆ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਭਾਰਤ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਤਪੱਸਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਘੋਰ ਤਪ ਤੇ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਭਾਰੀ ਪੁੰਨ ਕਮਾਏ ਤੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਦ ਕਦੀ ਮੈਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਅਨੰਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚੋਂ ਵਹਿਣ ਵਾਲੀ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਰਜ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਬਲ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਕਸਰ ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ-ਉਹ ਤਾਂ ਵਿਰਲੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਗਿਆਤ ਸਾਂਚੇ ਦੇ ਢਾਲੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਅਗਿਆਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਅਗਿਆਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਤਰਕ ਭਲਾ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕਦਮ ਪੁੱਟ ਲਏ, ਠੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਸਮਝੌਤਾ 'ਟਾਂਯ-ਟਾਂਯ, ਫਿਸ਼' ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਵਰਤ ਰੱਖ ਕੇ ਮੁੜ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ :

“ਆਪਣਾ ਵਰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕੁਛ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖਾਸ ਢੰਗ ਦਾ ਇਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸਨੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ-ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਜਵਾਬ ਮੰਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਤਾਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ :

‘ਤੁਹਾਡਾ ਪੱਤਰ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਹਨਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ, ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਵਚਿੱਤਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗਵਾਚਿਆ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਤੁਸੀਂ ਇਕੋ ਇਕ ਚਾਨਣ ਦੀਪ ਹੋ। ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਲੱਭਦਾ ਹਾਂ, ਲੇਕਿਨ ਠੋਕਰ ਖਾ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਨਤੀਜਾ ਜੋ ਵੀ ਹੋਏ, ਮੇਰਾ ਸਨੇਹ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹੋਣਗੇ।’

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਤ ਸੁੱਖਸਾਂਦ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ। ਵਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਛੇ ਹਫ਼ਤੇ ਲਈ ਸਵਿਨਯ-ਭੰਗ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ, ਭੇਸ ਭਾਵੇਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਧਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਕੇ ਇਕੋ ਰਸਤੇ ਅਤੇ ਇਕੋ ਨੀਤੀ ਉੱਤੇ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਸਨ। ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਜੇ ਸਾਡੀ ਪਿੱਛੜੀ ਹੋਈ ਜਨਤਾ ਦੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਲਈ 'ਰਾਮ-ਰਾਜ' ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਖਾਏ ਤਾਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰਿਆ ਤੇ 'ਰਾਮ-ਰਾਜ' ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਉਲੀਕੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤਕ ਅਤੇ ਪੂਰਬ-ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹਿੰਦ-ਚੀਨ ਤੇ ਜਾਵਾ ਤੇ ਸੁਮਾਤਰਾ ਤਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਡਾ. ਰਾਜੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਕਥਾ ਵਿਚ ਠੀਕ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਖਾਸੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨਾਲ ਮਤਭੇਦ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲਜੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਤੇ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਮਤਭੇਦ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਾਂ।”

ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲਜੀ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਮਝੌਤਾ-ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਭੇਦ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੇ ਮਤਭੇਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਕਿ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿਚ ਕੀ ਖੱਟਿਆ ਕੀ ਨਹੀਂ ਖੱਟਿਆ! ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਲੱਛੇਦਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਦੀ ਸਾਂ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੌਦਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਘੁੰਮ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।”
(ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ ਤੇ ਹਿਰਦੇ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ, ਇਸ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਨਿੱਜੀ-ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਵਿਚੋਂ ‘ਅਗਿਆਤ-ਤੱਤ’ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਕੁਛ-ਨਾ-ਕੁਛ

12 ਫਰਬਰੀ ਨੂੰ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਬੰਦ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੇ ਲਗਭਗ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਯਾਨੀ 10 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਤੇ ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਲੰਮੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ; ਪਰ ਦੋ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਿਹਾਅ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ 1922 ਦੇ ਇਸ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਬਰਮਤੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ 'ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

“ਉਹ ਇਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦੇ। ਜੱਜ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਖਾਸੀ ਸ਼ਰਾਫਤ ਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦਿਖਾਈ। ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਦਿਲਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਹੀ ਅਸਰ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਜਦ ਉੱਥੋਂ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਦ ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਹਿਲੋਰੇ ਲੈ ਰਹੇ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਖਦੇ ਵਾਕਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਉਪਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ”

ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਦੇਖੋ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ :

“ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਪੂਰਨ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।” (ਆਜ ਕਾ ਭਾਰਤ)

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀ ਕਿਹੜੇ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਲਈ ਪੂਰਨ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਪਦ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ? ਤੇ ਜਦੋਂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਖੁਦ-ਬ-ਖੁਦ ਇਹ ਪਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੱਤੇ ਤਾਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਅਹਿੰਸਾਤਮਕ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਚਰਖੇ ਦਾ ਦਬਾਅ ਪਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ, ਜਨਵਰੀ 1922 ਤਕ, ਤੀਹ

ਹਜ਼ਾਰ ਆਦਮੀ ਜੇਲ੍ਹੀਂ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਖਿਲਾਫਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਵੀ ਸਨ, ਪਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ-ਉਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਢਿੱਲ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਉਸਦਾ ਗਲਾ ਘੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਯਕਦਮ ਉਸਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਏਨੀ ਲੰਮੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਆਣ ਪਈ ਸੀ? ਇਸ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ, ਰਤਾ ਕੁ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ-ਨੇਤਾ ਜੇਲ੍ਹੀਂ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਿਸੇਜ਼ ਐਨੀ ਬੇਸੇਂਟ ਨੂੰ ਵੀ ਯੁੱਧ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਣ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਣ ਸਜ਼ਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਮਨ ਉੱਤੇ ਲੈ ਕੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਪਰਤ ਆਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣਾ ਸੁੰਨਾ-ਸੰਨਾ ਤੇ ਬੜਾ ਦੁਖਦਾਈ ਜਾਪਿਆ। ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਲਾਇਤੀ ਕਪੜੇ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਹੁਣ ਵੀ ਜਾਰੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਦਾ ਹਿੱਤ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਬਾਈਕਾਟ ਦੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਣ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿਲਾਇਤੀ ਕਪੜਾ ਨਾ ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਵਾਉਣਗੇ ਤੇ ਨਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਖਰੀਦਣਗੇ। ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਮੰਡਲ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੰਡਲ ਦੇ ਕਾਇਦੇ ਜਾਬਤੇ ਵਿਚ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਵਾਅਦਾ ਤੋੜੇਗਾ, ਉਸਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਵਜੋਂ ਜੁਰਮਾਨਾ ਲਾਇਆ ਜਾਏਗਾ। ਪਰ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਹ ਵਾਅਦਾ ਤੋੜ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜਾ ਮੰਗਵਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕਹਿਣ ਸੁਣਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਅੱਗੇ ਧਰਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਧਰਨੇ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਜੁਰਮਾਨਾ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੁਰਮਾਨੇ ਦਾ ਰੁਪਿਆ ਮੰਡਲ ਕੋਲ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜੇ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਘਾਟਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਧਮਕਾ ਦੇ ਪੈਸੇ ਵਸੂਲਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜਧਰੋਹ ਦਾ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਜੁਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਲ ਨੌਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਯਾਨੀ ਜਨਵਰੀ 1923 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੈਦੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਜਦੋਂ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚੋਂ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਖ਼ਤ ਮਿਲਿਆ, ਉਹ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਸਰ ਗ੍ਰਿਮਵੁੱਡ ਮਿਰਥਸ ਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਰ ਗ੍ਰਿਮਵੁੱਡ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ

ਖੁਦ ਦੱਸਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਬੜਾ ਉੱਚੇ ਉਠਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਧਾਅ ਕੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਮਝਾ ਕੇ ਉਹ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਨੇਕ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਸਰ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਧੀ, ਮਿਰਬਸ ਗ੍ਰਿਮਵੁੱਡ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਖਾਸੇ ਪੀਢੇ ਹੋਏ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਸ਼ਾਇਦ ਨਰਮ ਦਲ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਨਿਸਬਤ, ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸੁਭਾਅ ਵੱਧ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।” ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ‘ਮੇਲ’ ਨੇ ਵੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉਠਣ ਵਿਚ ਪੌੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਸਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਮਿਊਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣੇ। ਦੇਸ਼ਬੰਧੂ ਚਿਤਰੰਜਨਦਾਸ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੇਅਰ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਵਿੱਠਲ ਭਾਈ ਬੰਬਈ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਚੁਣੇ ਗਏ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਵੱਲਭ ਭਾਈ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਦੇ, ਇੰਜ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤ (ਯੂ.ਪੀ.) ਵਿਚ, ਵਧੇਰੇ ਵੱਡੀਆਂ ਮਿਊਂਸਪਲਟੀਆਂ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹੀ ਬਣੇ। ਇਸ ਲਈ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਈ ਦੇ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਮਿਊਂਸਪਲਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲਜੀ ਸੂਬਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਫੇਰ ਅਖਿਲ-ਭਾਰਤੀਯ ਕਾਂਗਰਸ-ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ—“ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੈਸੀਅਤਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜਿਹੜੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੈਸ਼ਾਨੀ ਵਿਚ ਪਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਲੇਕਿਨ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਠਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਤੱਸਲੀਬਖਸ਼ ਉਤਰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਭੱਜ ਸਕਦਾ ਸਾਂ? ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਜੋ ਕੰਮ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਧ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

1921 ਵਿਚ ਅਸੈਂਬਲੀ ਤੇ ਕੌਂਸਿਲਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾ ਜੇਲ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਏ ਤਾਂ ਕੌਂਸਿਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ, ਨਾ ਜਾਣ ਦੇ ਸਵਾਲ ਉੱਤੇ ਫੇਰ ਭਖਵੀਂ ਬਹਿਸ ਛਿੜ ਪਈ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਚੋਣ ਲੜ ਕੇ ਕੌਂਸਿਲਾਂ ਤੇ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ, ਉਹ ‘ਪਰਿਵਰਤਨਵਾਦੀ’ ਅਖਵਾਏ—ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾ ਚਿਤਰੰਜਨਦਾਸ ਤੇ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਹੁਣ ਵੀ ਅਸੈਂਬਲੀ ਤੇ ਕੌਂਸਿਲਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਛੂਤ ਉਧਾਰ ਤੇ ਚਰਖਾ ਕੱਟਣ ਆਦੀ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਾ ਦੇਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਨ—‘ਅਪਰਿਵਰਤਨਵਾਦੀ’ ਅਖਵਾਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨੇਤਾ ਗਾਂਧੀ ਸੀ।

ਇੰਜ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਗੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਗੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਕਰੜਾ

ਸੰਘਰਸ਼ ਚਾਲੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ 1923 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ , ਜਿਹਨਾਂ ਸਵਰਾਜ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ, ਆਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਤੇ ਉਹ ਅਸੈਂਬਲੀ ਤੇ ਕੌਂਸਿਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ।

1924 ਵਿਚ ਸਵਰਾਜੀਆਂ ਨੇ ਸੀ.ਆਰ.ਦਾਸ ਤੇ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਲੇ ਪੰਜ-ਛੇ ਸਾਲ ਲਈ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਅਪਰਿਵਰਤਨਵਾਦੀ ਚੇਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਢਿੱਕਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਸਵਰਾਜੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਰਿਹਾ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਕੌਂਸਿਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਗੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕਾਫੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ-ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ।

ਸੀ.ਆਰ.ਦਾਸ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਸਵਰਾਜੀਆਂ ਦੇ ਪਾਲੇ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ-ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁੱਝਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਵਕਾਲਤ ਖਰਚ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ-ਤਾਂ ਵੀ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਨਾ ਮੰਨਿਆ।’

ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਮਤਭੇਦ ਨੇ ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਉੱਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਪਾਇਆ : ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਹਿਣਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ‘ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਸਵਰਾਜੀ ਬਣ ਜਾਣ ਲਈ ਕਦੀ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਮੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਉੱਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।’ ਪਰ ਉਰਦੂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਾਇਰ ਫ਼ਿਰਾਕ ਗੌਰਖਪੁਰੀ ਨੇ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦਫ਼ਤਰ, ਆਨੰਦ ਭਵਨ, ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਦੇਸ਼ਬੰਧੂ ਚਿਤਰੰਜਨਦਾਸ, ਪੰਡਿਤ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤਰਾਏ ਤੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਟੋਲਾ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਇਹ ਚਾਹੁਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਅਸੈਂਬਲੀ ਤੇ ਕੌਂਸਿਲਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤੇ ਚੋਣ ਲੜੀ ਜਾਏ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਟਸ ਤੋਂ ਮਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਰਹੇ ਤਾਂ ਖ਼ਾਮੋਸ਼, ਪਰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨਾਲ ਖੁੱਲਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮਤਭੇਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ ਵਿਚਕਾਰ ਯਾਨੀ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਵੱਟ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਆਨੰਦ ਭਵਨ ਇਕ ਗੂੰਗੇ ਪਰ ਰੜਕਵੇਂ ਤਣਾਅ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਇਕ ਦਿਨ ਜਦ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਕਾਂਗਰਸ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਡਾਕ ਆਈ, ਜਿਹੜੀ ਮੈਨੂੰ ਸੰਭਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ਾ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਨਾਂ ਸੀ ਤੇ ਪਤਾ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਮੈਥੋਂ ਇਕ ਅਪਰਾਧ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੂੰ ਅੱਜ ਜਾਹਿਰ

ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ, ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਨਾਂ, ਇਸ ਨਿੱਜੀ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਥੋਂ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ ਤੇ ਬੜੀ ਸਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਹ ਖ਼ਤ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ‘ਤੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਾਲੇਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰੀ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਤੁਰੰਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।’ ਮੈਂ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਸਕਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦਾ ਖ਼ਤ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਪਿਉ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਤਣਾਅ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁੰਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਪੰਡਿਤ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਲਗਭਗ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਨਾਂ ਬੈਂਕ ਦੇ ਕਰੰਟ ਅਕਾਊਂਟ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਲ ਭਰ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਖਰਚਿਆਂ ਲਈ ਪਿਉ ਤੋਂ ਕੁਛ ਮੰਗਣਾ ਨਾ ਪਏ। ਪਰ ਜਦ ਉਪਰੋਕਤ ਵੱਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਸਾਲ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ-ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।”

(ਆਜਕਲ : ਨਹਿਰੂ ਸਮਰਿਤੀ ਅੰਕ)

ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਪੱਤਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਆਪ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤੀ ‘ਕੁਛ ਪੁਰਾਣੀ ਚਿੱਠੀਆਂ’ ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਤਰ 15 ਸਤੰਬਰ 1924 ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਫ਼ਿਰਾਕ ਨੇ ਵੀ ਇਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੱਤਰ ਦੇਖੋ, ਇਸ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਨ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਚਾਨਣ ਪੈਂਦਾ ਹੈ :

“ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੂਹ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਤੇਰਾ ਨਿੱਜੀ ਪੱਤਰ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਤੂੰ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰੇਂਗਾ। ਅਜੇ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਚਿੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਤੂੰ ਜਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚਿੜਚਿੜਾਹਟ ਨੂੰ ਵਧਣ ਦਾ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਮੌਕਾ ਦੇਈਏ। ਸੰਭਵ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਲੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦੂਰ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਦੇਖ ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਝੁੰਜਲਾਹਟ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਪੱਕੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਹਸਰਤ (ਮੌਲਾਨਾ ਹਸਰਤ ਮੋਹਾਨੀ) ਅੱਜ ਇੱਥੇ ਆਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਕੱਤਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਝਾਅ ਉੱਤੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਿੜ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਹਰ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚੋਂ ਹਟ ਕੇ ਚੁੱਪਚਾਪ ਤਿੰਨੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਬਹਿ ਜਾਵਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਭਲੇ ਤੀਵੀਆਂ-ਮਰਦ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੂਨੇ ਦੇ ਸਵਰਾਜਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਲੰਮੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ। ਉਹ ਕੱਤਣ ਲਈ ਵੀ ਰਾਜੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕਾਂਗਰਸ ਛੱਡ ਦੇਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਪਿਆ ਕਿ ਉਂਜ ਹੀ ਕਿੰਜ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਛੱਡ ਦਿਆਂਗਾ, ਇੰਜ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਏਗੀ।

ਇਹ ਭੈੜੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਈਸ਼ਵਰ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਇਤਨਾਂ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਘੜੀ ਮੇਰਾ ਕੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ-ਫੇਰ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਚਿੰਤਾ ਕਰਾਂ?

ਕੀ ਤੇਰੇ ਲਈ ਕੁਝ ਰੁਪਈਆਂ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰਾਂ? ਤੂੰ ਕੋਈ ਕਮਾਈ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੱਥ ਲੈ ਲੈਂਦੇ? ਆਖਰ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਕਮਾਈ ਉੱਤੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ-ਭਲੇ ਹੀ ਤੂੰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇਂ। ਕਿਸੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਬਣੇਗਾ?

-ਸੁਪ੍ਰੇਮ ਤੇਰਾ ਮੋ.ਕ. ਗਾਂਧੀ"

ਸਵਾਲ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਤੇ ਕੌਂਸਿਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੇ ਸੀ.ਆਰ.ਦਾਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਮਿਊਂਸਪਲਟੀ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਣਨਾ ਕਿੰਜ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ? ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਓਹੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਹੀ ਸੀ।

ਪਰ ਇਹ ਕੰਮ ਉਹਨਾਂ ਡੇਢ ਦੋ ਸਾਲ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਤੇ ਏਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੂਬਾਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕੰਮ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਨਾਭੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹੁਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਜੈਤੋ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਅੰਖਡ ਪਾਠ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੱਥੇ ਭੇਜਦੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਕੁੱਟਮਾਰ ਕਰਦੀ ਤੇ ਫੇਰ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਟਿੱਬਿਆਂ, ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਛੱਡ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹੀਂ ਤੁੰਨ ਦਿੰਦੀ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਆਚਾਰੀਆ ਗਿਡਵਾਨੀ ਤੇ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਕੇ.ਕੇ. ਸੰਤਾਨਮ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਮੋਰਚਾ ਦੇਖਣ ਗਏ। ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੱਥੇ ਦੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗਿ੍ਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਦਰਸ਼ਕ ਹਾਂ ਤੇ ਜੱਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ-ਦੋ ਸਾਲ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋ ਗਈ। ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੋਤੀਲਾਲ ਦੇ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣ ਤੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਛੁੱਟ ਗਏ ਸਨ।

ਨਾਭਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਕੋਕਨਾਡਾ ਕਾਂਗਰਸ-ਇਜਲਾਸ (1923) ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸੇਵਾਦਲ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਹਾਰਡੀਕਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਉਸ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਪਰ ਉੱਥੋਂ ਵਾਪਸ ਆਏ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਗਈ। ਜਨਵਰੀ 1924 ਵਿਚ ਕੁੰਭ ਦਾ ਮੇਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਰਵ 'ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਯਾਰਤੀ ਸੰਗਮ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਸ ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਗਾ ਦਾ

ਵਹਾਅ ਖਤਰਨਾਕ ਸੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੰਗਮ ਵਿਚ ਨਹਾਉਣ ਉਪਰ ਕਈ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਨਹਾਉਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸੰਗਮ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਡਿਤ ਮਦਨਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਯ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਹਟਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਦੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਕੁੰਭ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਉਂਜ ਹੀ ਮੇਲਾ ਦੇਖਣ ਦੀ ਨੀਅਤ ਨਾਲ ਸੰਗਮ ਵੱਲ ਜਾ ਨਿਕਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹਾਉਣ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਪੁੰਨ ਕਮਾਉਣ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਾਲਵੀਯ ਜੀ ਨੂੰ ਦੋ ਸੌ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੰਗਮ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਝੱਟ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀ-ਟੋਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ। ਘੋੜਸਵਾਰ ਤੇ ਪੈਦਲ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ, ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਡੰਡਾ ਵੀ ਵਾਹਿਆ, ਪਰ ਮਾਲਵੀਯ ਜੀ ਤੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀ ਆਪਣੀ ਥਾਵੇਂ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਇਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮਾਲਵੀਯ ਜੀ ਯਕਲਖਤ ਉੱਠੇ ਤੇ ਤੀਰ ਵਾਂਗ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੁੱਦੀ ਲਾਈ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਤੇ ਹੋਰ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜ ਪਏ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੁੱਦੀਆਂ ਲਾਈਆਂ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਪੁਲਿਸ ਉੱਥੋਂ ਹਟਾ ਲਈ ਗਈ।

ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਪੁੰਨ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦਿਓ, ਪਰ ਮਾਲਵੀਯ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਵੀ ਖੂਬ ਚਰਚਾ ਰਹੀ ਤੇ ਖਾਸੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮਿਲੀ।

ਸਵਰਾਜ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੋਕ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਅਸੈਂਬਲੀ ਤੇ ਕੌਂਸਿਲਾਂ ਵਿਚ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਪਰ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਮੋਤੀਲਾਲ ਬੜੇ ਗਰਜੇ-ਦਹਾੜੇ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਸਵਰਾਜੀ ਮਿਨਿਸਟਰ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਸੂਬਾਈ ਕਾਰਜ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਦਲ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ 'ਪ੍ਰਤੀਸਹਿਯੋਗੀ' ਰੱਖ ਲਿਆ।

ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਏਕਤਾ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਜ਼ਰਾ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦੰਗੇ ਭੜਕ ਉੱਠਦੇ ਸਨ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਸਾਡੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।' ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਅਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਵੱਡਾ ਤਿਕੋਨਾ ਤਣਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੈਂਬਲੀ ਤੇ ਕੌਂਸਿਲਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਹੋਰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਓਵੇਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ 'ਚੋਂ

ਕਿੱਧਰੇ ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਨਾਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕਮਲਾ ਇਕ ਅਰਸੇ ਦੀ ਬਿਮਾਰ ਸੀ ਤੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੋ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਚੇਅਰਮੈਨੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਮਾਰਚ 1926 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਹ ਕਮਲਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਇੰਦਰਾ ਨਾਲ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਵੇਨਿਸ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਵਿਜੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਤੇ ਜੀਜਾ ਰਣਜੀਤ ਪੰਡਿਤ ਵੀ ਇਸੇ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯੂਰਪ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੂੜੀਗ੍ਰਸੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੋਂ ਅੱਕ ਕੇ ਯੂਰਪ ਗਏ ਸਨ। ਕੋਈ ਪੌਣੇ ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ 1927 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਸਿਹਤ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸਮੇਤ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਖੁਦ ਇੰਜ ਚਿੱਤਰਿਆ :

“ਮੈਂ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਜੀਵਨ ਨਕੋ-ਨਕੋ ਭਰ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਧ ਤੇ ਵਿਉਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਗੜ ਜਾਣ ਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਬਿਆਲ ਮੈਨੂੰ ਅਕਸਰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਮੇਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਬਿੰਦੂ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰਫ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦਾ ਟੀਚਾ ਮੈਨੂੰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੜਾ ਛੋਟਾ ਤੇ ਸੌੜਾ ਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਉਹ ਤਾਂ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਕਦਮ ਹੈ ਸਿਰਫ। ਜਦ ਤਕ ਸਮਾਜਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗੀ, ਤਦ ਤਕ ਨਾ ਦੇਸ਼ ਹੀ ਵੱਧ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਉਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਧੇਰੇ ਸਾਫ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਹਰ ਵਕਤ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਚਾਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਖੂਬ ਪੜ੍ਹੇ। ਯੂਰੋਪ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਲੁਤਫ਼ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦੇ ਹੁੰਦੇ, ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਸ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। 1925 ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਯੂਰੋਪ ਇਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਕ ਥਾਵੇਂ ਨਿੱਠ ਕੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਹਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਤਾਂ ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਮੈਂ ਉੱਥੋਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲੈ ਕੇ ਪਰਤਿਆ ਕਿ ਨਿੱਠ ਕੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤਾਂ ਵਿਖਾਵਾ ਹੈ ਤੇ ਨੇੜਲੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਯੂਰੋਪ ਤੇ ਹੋਰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਧਮਾਕੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਫੌਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਇਹ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲਈ ਚੇਤਨ ਤੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰੀਏ, ਉਸਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਹੋ ਸਕੇ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਰੱਖੀਏ। ਇਹ ਤਿਆਰੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਸਮਝ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੰਤਵ ਇਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਪਦ ਬਾਰੇ ਜੋ ਗੋਲ-ਮੋਲ ਤੇ ਅਸਪਸ਼ਟ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਵੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕਰਨਾ ਕਿ ਅਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵੱਧ ਅੱਗੇ ਜਾ ਸਕੇਗੀ, ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੋਏਗੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਦੂਜੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਨਹੀਂ। ਲੇਕਿਨ, ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਬਾਹਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦੂਰ ਤੀਕ ਫੈਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਛ-ਕੁਛ ਇਹ ਖਿਆਲ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਛ ਮਹੀਨੇ ਦੂਰ-ਦੂਰੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਿਤਾਵਾਂ। ਲੇਕਿਨ ਇੰਜ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਪੱਕੀ ਧਾਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਘਸੀਟ ਲੈਣਗੀਆਂ।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਉਤਾਰਾ ਬੜਾ ਲੰਮਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੋੜ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਸੋ ਇਹ ਉਤਾਰਾ ਇਸ ਮੋੜ ਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਸਾਡੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਤੇ ਖੁਦ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ। ‘ਕੁਛ-ਕੁਛ ਇਹ ਖਿਆਲ ਵੀ ਸੀ’ ਦੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਤੇ ਇਸ ਵਾਕ ਪਿੱਛੋਂ ‘ਲੇਕਿਨ ਇੰਜ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਧਾਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਘਸੀਟ ਲੈਣਗੀਆਂ’ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਚਾਨਕ ਉਰਦੂ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਿਅਰ ਹੈ :

ਜੀਅ ਮੇਂ ਆਤਾ ਹੈ ਲਗਾ ਦੂਂ ਆਗ ਕੋਹੇ ਤੂਰ ਕੋ,
ਫਿਰ ਖ਼ਜ਼ਾਲ ਆਤਾ ਹੈ ਮੂਸਾ ਬੇਵਤਨ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

ਸ਼ਾਇਰ ਰੂੜੀ ਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬਾਗ਼ੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ ਨੇ ਕੋਹੇ ਤੂਰ ਉਪਰ ਜਲਵਾ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ, ਸਰਾਸਰ ਝੂਠੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਝੂਠ ਨੂੰ ਮੋਟਣ ਖਾਤਰ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਹੇ ਤੂਰ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਆਂ। ਪਰ ਫੌਰਨ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਝੂਠ ਹੀ

ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਕੀ ਹੋਂਦ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਉਸਨੂੰ ਕੌਣ ਪੁੱਛੇਗਾ? ਮੂਸਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਆਸਥਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕੋਹੇ ਤੂਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਬਾਗ਼ੀ ਵਿਚਾਰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ ਸਨ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ-ਇਹ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮਦਰਾਸ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਾਰੇ, ਯੁੱਧ ਦੇ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਬਾਰੇ, ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਲੀਗ ਬਾਰੇ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਮਤੇ ਰੱਖੇ, ਜਿਹੜੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਪਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮਤੇ ਦਾ ਤਾਂ ਮਿਸੇਜ਼ ਐਨੀ ਬੇਸੇਂਟ ਨੇ ਵੀ ਸਮਰਥਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਚੌਂਹ ਪਾਸਿਓਂ ਮਿਲੇ ਇਸ ਸਮਰਥਨ ਕਾਰਨ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ-‘ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਮਤਿਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਤਾਂ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿਓ, ਇਸ ਵਿਚ ਹਰਜ਼ ਹੀ ਕੀ ਹੈ?’

ਟਾਲਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਉਸੇ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਮਤਾ ਆਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਈਮਨ-ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਬਾਰੇ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਾਂਗਰਸ ਬੁਲਾਈ ਜਾਵੇ, ਜਿਹੜੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰੇ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਹਕੂਮਤੀ-ਵਿਧਾਨ ਮਾਡਰੇਟਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਦਲਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਡੋਮੀਨੀਅਨ ਸਟੇਟਸ ਯਾਨੀ ਐਪਨਿਵੇਸ਼ਕ-ਪਦ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਸਰਵ-ਦਲ-ਸੰਮੇਲਨ ਦੇ ਇਸ ਮਤੇ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮਤੇ ਨੂੰ ਬੇਦਾ, ਰੱਦੀ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਡਾ. ਅੰਸਾਰੀ ਸਨ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਤੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਬੋਸ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਸਕੱਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਕੱਤਰ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਲਿਖੀ ਹੈ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮਤਾ ਬੇਅਸਰ ਤੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਇਸ ਪਦ ਉੱਤੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਣ ਦੱਸੇ ਹਨ : ਇਕ ਇਹ ਕਿ ‘ਡਾ. ਅੰਸਾਰੀ ਮੇਰੇ ਬੜੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਪਿਆਰੇ ਦੋਸਤ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸੈਕਰਟਰੀ ਬਣਾਂ।’ ਦੂਜਾ ਅਸਲ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ‘ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਸੀ-ਕਦੀ ਰੋਹੀਲਿਆਂ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕਦੀ ਨਰਮ-ਦਲੀਆਂ ਵੱਲ ਪਲਟ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। “ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਮੈਥੋਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ ਉੱਥੋਂ ਤੀਕ ਇਸ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਲਟਕ ਰਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਨਰਮੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਨਾ ਡਿੱਗਣ ਦਿਆਂ। ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮਤੇ ਉਪਰ ਟਿਕਾਈ ਰੱਖਾਂ।”

ਪਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਮੰਜ਼ੇ ਤੇ ਮਤੇ ਉੱਤੇ ਅਡਿੱਗ ਰਹੇ, ਉੱਥੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਘਸੀਟ ਕੇ ਲੈ ਗਈਆਂ।

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਮਤਿਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਵਿਰੋਧ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਮਤਿਆਂ ਦੀ ਉਸਨੇ 'ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਤੇ' ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ। 4 ਜਨਵਰੀ 1928 ਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ :

“ਪਿਆਰੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ,

ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਏਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆ ਹਾਂ ਉਸਦਾ ਤੂੰ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇਗਾ। ਜੇ ਹੋਏ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਭਲ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ਤਦ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਤੂੰ ਬੜਾ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈਂ। ਤੈਨੂੰ ਸੋਚਣ ਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਨ ਲਈ ਸਮਾਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਜਿਹੜੇ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕਰਵਾਏ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਲਈ ਅਜੇ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਦੇਰੀ ਹੈ। 'ਗਣਤੰਤਰੀ ਸੈਨਾ' (Republican army) ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਕੁੱਝ ਪੈਣਾ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਕਦਮ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਇਹਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਏਨੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨਾ ਤੇਰੇ ਹੁੱਲੜਬਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਉਣ ਦੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਤੂੰ ਹੁਣ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ-ਅਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲ ਲਏ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵੀ ਤੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਕਿ ਬੇ-ਮੁਹਾਰੀ ਤੇ ਵੱਸੋਂ-ਵੀਹਰੀ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਭਲਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜੇ ਆਪਣੇ ਯੂਰੋਪੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਿਆਨ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪਿੱਛੋਂ ਤੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਗਲਤ ਹਨ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਅਮਲ ਕਰ, ਪਰ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਦਲ ਬਣਾ ਲੈ। ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤੈਨੂੰ ਹੈ ਹੀ। ਹਰੇਕ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਮੰਨਣ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਪੱਖੇ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਤੱਤ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ।

ਹੁਣ ਤੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹਾਸਭਾ ਦਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਮੰਤਰੀ ਹੈਂ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਤੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੇਰਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਮਤੇ ਯਾਨੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਸਾਈਮਨ-ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਵਰਗੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰ ਗੌਣ (ਸਹਾਇਕ) ਮੁੱਦੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਾ ਦੇ। ਏਕਤਾ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਇੱਕਜੁਟ ਕਰਨ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਤੇਰੇ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਲਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਆਸ ਹੈ, ਕਮਲਾ ਦੀ ਸਿਹਤ ਯੂਰੋਪ ਵਾਂਗ ਅੱਛੀ ਹੋਏਗੀ।

ਸਪ੍ਰੇਮ ਤੇਰਾ-ਬਾਪੂ”

ਸ਼ਾਇਦ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹੋਣ-ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਤ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 17 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਇਸੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਲੰਮਾ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ। ਉਸਦਾ ਸਿਰਫ ਅੰਤਿਮ ਪੈਰਾ ਦੇਖੋ :

“ਤੇਰਾ ਝੰਡਾ ਝੂਲੇ, ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤਰੀਕਾ ਦੱਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਛਾਪਣ ਲਈ ਇਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਮੱਤਭੇਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ‘ਯੰਗ ਇੰਡੀਆ’ ਵਿਚ ਛਾਪ ਦਿਆਂਗਾ। ਤੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਪੱਤਰ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਰੱਖ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਕਲੀਫ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਉਸੇ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਲੱਗਣ ਵਾਲਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖੀਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿਆਂਗਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।”

ਕੀ ਇਹ ਪਬਲਿਕ ਨਾਲ ਬਲੈਕਮੇਲਿੰਗ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਰਤਾ ਸੋਚੋ ਕਿ ਕੀ ਇਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸੱਚ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਹੈ?

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਕਥਾ ‘ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ’ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਬਲਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀ ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ। ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ; ਲੇਕਿਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਉਹ ਕਾਰਜ-ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਏ। ਜਦ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਸਵਰਾਜ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤਦੇ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਰਵੱਈਆ ਇਹੋ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸਲਾਹ ਲੈ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਮਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿੱਥੋਂ ਤਕ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ? ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ-ਉਹਨਾਂ ਮਤਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਛ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਕਰਕੇ ਉਨਾਂ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨਾ ਆਪਣੀ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ। ਲੇਕਿਨ ਉਹਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੌਕੇ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।”

ਦਰਅਸਲ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 1921 ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਦਾ ਉਹ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਾਂਗਰਸ ਉਪਰ ਕਦੀ ਆਪਣੀ ਜਕੜ ਢਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਗਾਂਧੀ-ਸੇਵਾ-ਸੰਘ, ਚਰਖਾ-ਸੰਘ ਤੇ ਅਖਿਲ-ਭਾਰਤੀਯ ਗ੍ਰਾਮਉਦਯੋਗ-ਸੰਘ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਖੂਬ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਉੱਤੇ ਭਾਰੂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ

ਵੱਧ ਚਲਾਕ ਸੀ। ਫੇਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਗੁੱਝੇ-ਸਵਾਰਥ ਭਾਰੂ ਸਨ, ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ 'ਮਹਾਤਮਾ' ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਬਰਦਸਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਖੁਦ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਲੰਗੋਟੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਜਨਤਾ ਦੀ ਅਤੀ ਦਲਿੱਦਰਤਾ ਨੂੰ 'ਨਾਰਾਇਣ' ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇੰਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਇਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਗਿਆਤ-ਤੱਤ' ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖ ਤੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਕੋਈ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ।' ਯੂਰਪ ਦੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਦੌਰੇ ਵਿਚ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਉਸਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਗਾਤਾਰ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਉਸਦੀ ਰਾਏ ਪੁੱਛਦੇ ਰਹੇ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਦਰਾਸ ਇਜਲਾਜ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਲੀਗ ਬਾਰੇ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਗਠਨ ਬਰਸੇਲਸ ਵਿਚਲੇ ਦਲਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੇ ਸੰਮੇਲਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਹਿਰੂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਨਾਂ ਆਪਣੇ 25 ਮਈ 1927 ਦੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਏ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ :

“ਦਲਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਮੇਲਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਤੇਰੇ ਨਿੱਜੀ ਗੁਪਤ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ। ਖੁਦ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਘ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਾ ਵੀ ਹੋਏ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਦਾਰੋਮਦਾਰ ਉਹਨਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਸਦਭਾਵ ਉੱਤੇ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਦਲਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵਿਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਹਨ ਤੇ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਯੂਰੋਪੀਅਨ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਮੈਂਬਰ ਇਸ ਸੰਘ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਅੰਤ ਤਕ ਗਰਮੀ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਣਗੇ। ਕਾਰਣ, ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖਣਗੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਰਚਮਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਣਗੇ। ਇਥਰ ਇਹ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਫੇਰ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਮਦਦ ਦੀ ਝਾਕ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਣਗੇ। ਮਗਰ ਇਹ ਤਾਂ ਕੋਰੀ ਦਿਮਾਗੀ ਰਾਏ ਹੈ। ਮੈਂ ਯੂਰੋਪ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਤੂੰ ਮੌਕੇ ਉਪਰ ਹੈਂ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।”

ਜਿਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਲਕਿ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਸਮਝਣ ਤੇ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਜਾਂ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ। ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸਨੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਉਂਜ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਯਾਨੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਲੀਗ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦੇਣਾ

ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਇਸ ਨਾਪਸੰਦੀ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਕਾਰਣ ਕੀ ਸੀ? ਕਾਰਣ ਵੀ ਉਸਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਤੇ 1927 ਦੀ ਇਸ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਲੀਗ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਾਂਗੇ।

ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦਸ ਸਾਲ ਪਿੱਛੇ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਰੂਸ ਦੀ ਅਕਤੂਬਰ 1917 ਦੀ ਮਹਾਨ ਕਰਾਂਤੀ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਸੀ। 1918 ਵਿਚ ਕਰਾਂਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਰ੍ਹੇ-ਗੰਢ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਸਤਾਲਿਨ ਨੇ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇੰਜ ਕੀਤੀ ਸੀ :

(1) ਇਸ ਨੇ (ਅਕਤੂਬਰ ਕਰਾਂਤੀ ਨੇ) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ-ਰੂਪ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਵਿਚਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਮਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਬਲਕਿ ਨਪੀੜੇ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ, ਉਪਨਿਵੇਸ਼ ਤੇ ਅਰਧਉਪਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਮ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

(2) ਇਸਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨਵੇਂ ਰਸਤੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਪੱਛਮ ਤੇ ਪੂਰਬ ਦੇ ਨਪੀੜੇ ਹੋਏ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਪਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸਹਿਜ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਜ਼ਈ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸਾਂਝੀ-ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

(3) ਇਸਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋਰਚਾ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੂਸੀ ਕਰਾਂਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪੱਛਮ ਦੇ ਸਰਵਹਾਰਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਬ ਦੇ ਨਪੀੜੇ ਹੋਏ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਪੱਛਮ ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਪੂਰਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਪੁਲ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤ ਜਾਂ ਜੰਜੀਰ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਖੁਦ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਜੰਜੀਰ 1917 ਦੀ ਅਕਤੂਬਰ ਕਰਾਂਤੀ ਨੇ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੀ ਕਰਾਂਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਮੋਰਚਾ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬੜੀਆਂ ਵਧ ਗਈਆਂ। ਬਰਸੇਲਸ ਦੇ ਦਲਿਤ-ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਥਾਪੀ ਇਸ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਲੀਗ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਹੀ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਕਰਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿਚ ਬਰਸੇਲਸ ਦੇ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀ ਸਭਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

“ਪਦ-ਦਲਿਤ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚ ਆਪੋ ਵਿਚ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚਲੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਗਰਮ-ਦਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਛ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਪਏ ਸਨ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਨਾਂ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਵਿਰੁੱਧ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਭਨਾਂ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੁਨਾਸਿਬ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਮਿਲ ਕੇ ਗੌਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਹੋ ਸਕੇ ਉੱਥੇ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਇੰਗਲੈਂਡ, ਫਰਾਂਸ ਇਟਲੀ ਵਗ਼ੈਰਾ ਜਿਹਨਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਕੋਲ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ ਸਨ ਉਹ ਕੁਦਰਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਨ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਲੇਕਿਨ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਜਰਮਨੀ ਕੋਲ ਤਾਂ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ ਰਹੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਜਰਮਨ ਸਰਕਾਰ ਦੂਜੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਅਧੀਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਇਕ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਦੀ ਜੁਗਿਆਸਾ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਬਰਲਿਨ ਨੂੰ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਉਹ ਚੀਨੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਕਯੋਮਿਨਤਾਂਗ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਗਰਮ ਦਲ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਤੂਫ਼ਾਨ ਵਾਂਗ ਜਿੱਤਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਅਰੋਕ ਗਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਜਾਗੀਰੂ ਤੱਤ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਲੁੜਕਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਚੀਨ ਦੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਚਮਤਦਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਪੈਂਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਚੀਨ ਦੇ ਤੇ ਉਸਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗੀ। ਕਯੋਮਿਨਤਾਂਗ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਕੇ ਕੁੱਪਾ ਹੋਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਉਸ ਸਾਹਮਣੇ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਗਾਲਿਬਨ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਦਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੀ-ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੇ ਦੋ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨਾਲ ਰਲਦੇ ਮਿਲਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ-ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਦੂਜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਚੀਨ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਤੇ ਘਰੇ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਸਕਣ।”

ਕਯੋਮਿਨਤਾਂਗ ਚੀਨ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਗੀ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਲਈ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਪਰ ਡਾ. ਸੁਨਯਾਤ ਸੇਨ ਨੇ 1919 ਦੇ ਚਾਰ ਮਈ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਸਾਰ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਖ਼ੂਨ ਚੂਸਦੇ ਆ ਰਹੇ ਘਰੇਲੂ ਸਾਮੰਤੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਚੀਨੀ ਜਨਤਾ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਤੇ ਏਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਈ ਕਿ ਕਯੋਮਿਨਤਾਂਗ ਨੂੰ ਉਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਾਮਯਾਬੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ, ਜਿਹਨਾਂ

ਦਾ ਉਲੇਖ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ 1927 ਵਿਚ ਦਲਾਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਰਗ ਚਯਾਂਗਕਾਈ ਸ਼ੇਕ ਦੀ ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਿਆ ਤੇ ਕਰਾਂਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਚੀਨ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨੇ, ਜਿਹੜੀ ਕਯੋਮਿਨਤਾਂਗ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਸੀ, ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੀੜਤ, ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਜਨਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ, ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਸਾਰ ਮੋਰਚੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵੀ ਬਣਾਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਮਾਉਤਸੇਤੁੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ 'ਜਨ ਗਨਤੰਤਰ' ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਅੱਜ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਅਰਧਉਪਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ‘ਹੀਰੋ’ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਕਰਾਂਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਜਾਂ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਆ ਮਿਲਣ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਕਰਾਂਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਣ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰਸਤਾ ਚੁਣਨਾ ਪਏਗਾ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਤੀਸਰਾ ਰਸਤਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਯਾਨੀ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇਕ ਪਰ-ਅਧੀਨ-ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਘੋਲ ਜੇ ਉਹ ਵਾਕਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਘੋਲ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ 1917 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੰਸਾਰ ਕਰਾਂਤੀ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਦੀ ਸੀ। ਚੀਨ ਦੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਰੇਸਲਸ ਦੇ ਦਲਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੇ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਕਯੋਮਿਨਤਾਂਗ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਗਰਮ-ਦਲ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਬਰੇਸਲਸ ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆ, ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਤੇ ਲੇਟਿਨ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਅਰਧਉਪਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਸਨ, ਪਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਘ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਓਹੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਬਣ ਕੇ ਆਏ ਸਨ।

ਉੱਥੇ ਜਿਹੜੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਵਿਰੋਧੀ ਲੀਗ ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਉਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣੇ। ਬਰੇਸਲਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਸ ਲੀਗ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕਈ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਵੀ ਭਾਗ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਜਿਹੜਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ :

“ਇਸ ਸਭ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਅਧੀਨ ਤੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਦਦ ਮਿਲੀ। ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਣ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤੋਹ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ

ਆਸਾਨੀ ਹੋਈ। ਉਹਨਾਂ ਬਾਬਤ ਮੈਂ ਬੜਾ ਕੁਛ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ...ਲੇਕਿਨ ਮੇਰੇ ਉਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਜਾਤੀ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਲੇਕਿਨ ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਜਿਹੜੇ ਇਹਨਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਤੇ ਤੀਜੀ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਦੋ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੀਜੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੂਜੀ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਨੇ ਜੋ ਕੁਛ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਅਰੁਚੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਮਰਥਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਲ ਦੇ ਵੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਖੂਬ ਝੁਜ਼ਰਬਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਭਲੇ ਹੋ ਗਏ...ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਉਸਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸੂਖਮ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾਣਦਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਸਿਰਫ ਉਸਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਿਹੜੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਸਨ।”

(ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ 1927 ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਵੀ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਪ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਸਾਰੇ ਅਨੁਭਵ ਲੈ ਕੇ ਉਹ 'ਸਵੱਛ' ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਵਦੇਸ਼ ਪਰਤੇ ਸਨ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮਦਰਾਸ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਮਤੇ ਰੱਖੇ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਹ ਮਤੇ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਉਸਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਆਪਣਾ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਉਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਦਰਅਸਲ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਦਲਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਬਾਰੇ ਜਿਹੜਾ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਉਸੇ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧਣ ਦੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਜੋ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਚੀਨ ਵਾਂਗ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਘਰੇਲੂ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। 'ਰਾਘੁਪਤੀ ਰਾਘਵ ਰਾਜਾ ਰਾਮ' ਦੇ ਭਜਨ ਗਾਉਣ ਨਾਲ ਤਾਂ ਇਹ ਖੁੰਡੀ ਤੇ ਠੁੱਸ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚੀ-ਵਿਚਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਮਕਸਦ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਭਾਰਣਾ ਨਹੀਂ ਠੁੱਸ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਸੋ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਲੀਗ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਗੱਲ ਸੀ।

ਪਰ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ, ਜਿਸਦਾ

ਨੇਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਸੀ, ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਿਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਹ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਲੀਗ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇ। 1931 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਗਾਂਧੀ-ਇਰਵਿਨ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਲੀਗ ਨੇ ਇਕ ਮਤਾ ਪਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਖੁਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : “ਮੈਂ ਇਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਫੀ ਮਸਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ; ਲੇਕਿਨ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਕੁਛ ਮੌਕਾ ਤਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਕਦੀ ਹੈ।”

(ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਦੋ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਸਵਾਰ

22 ਫਰਬਰੀ 1928 ਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਅਖਿਲ-ਬੰਗ ਛਾਤਰ-ਸੰਮੇਲਨ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ :

“ਇਸ ਯੁੱਗ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਆਓ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸੁਣੀਏਂ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਣੀਏਂ।”

ਦੇਸ਼ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਕਰਵਟ ਲਈ ਸੀ, ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਭਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮਜ਼ਦੂਰ, ਕਿਸਾਨ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਸੀ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਉਸਦਾ ਚਿੱਤਰ ਇੰਜ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :

“ਰਾਜਨੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 1928 ਦਾ ਸਾਲ ਇਕ ਭਰਪੂਰ ਸਾਲ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਲਚਲ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਸੀ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਇਕ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਤੇ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਰੌਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਧਰੀਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਦਿਨੀ ਮੈਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਸੀ। ਤੇ ਪਰਤਣ ਉੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਜਾਪੀ ਸੀ। 1926 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੁਸਤ ਤੇ ਨਿਕੰਮਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ 1922 ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਬਕਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਤਰੀ। 1928 ਵਿਚ ਉਹ ਤਰੋਤਾਜ਼ਾ, ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਤੇ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ, ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ।

ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਘਾਂ ਦੀ ਹਲਚਲ ਬੜੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਸੱਤ ਅੱਠ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜੀ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਕਾਂਗਰਸ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ ਉਹ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਜਮਾਤ ਸੀ। ਨਾ ਸਿਰਫ ਉਸਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਫੀ ਤਰੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਲੜਾਕੂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਗਰਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕਪੜੇ ਦੀਆਂ ਮਿਲਾਂ ਤੇ ਰੇਲਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰ

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਸਨ-ਬੰਬਈ ਦੀ ਗਿਰਨੀ ਕਾਮਗਾਰ ਯੂਨੀਅਨ ਤੇ ਜੀ.ਆਈ.ਪੀ. ਰੇਲਵੇ ਯੂਨੀਅਨ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਧਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਦੇ ਬੀਜ ਵੀ ਆਏ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਘਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡਿਆਂ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਸੀ ਦੌੜ ਤੇ ਖਹਿਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਦੂਜੀ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ, ਕੁਝ ਤੀਜੀ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ। ਯਾਨੀ ਇਕ ਦਲ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਰਮੀ ਵੱਲ ਯਾਨੀ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਦਲ ਉਹ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਖੁੱਲ੍ਹਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਮੁੱਢੋਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮਿਕਦਾਰ ਦਾ ਭੇਦ ਸੀ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਮ ਕਰਕੇ ਜਨਤਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਕਾ-ਪ੍ਰਸਤ ਲੋਕ ਆ ਘੁਸੜੇ ਸਨ।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਉੱਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜਬਰਦਸਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ 1928 ਵਿਚ ਕਰਾਂਤੀ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਲਹਿਰ ਉੱਠੀ, ਉਸ ਵਿਚ 1922 ਵਾਲੀ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਥਿਤੀ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਮੁਕੰਮਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁਕੰਮਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮੁੱਢੋਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆ ਕੇ ਧਰਮ ਤੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਦਮਨ ਤੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਸ਼ੋਸਣ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਮਾਨਤਾ ਬਹਾਲ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਲ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਾਲੇ ਭਾਸ਼ਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹੋ ਸੁਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਬਲਕਿ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪਿੱਛੜਿਆ-ਪਿੱਛੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਜਿੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਿਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਗਏ, ਉੱਥੇ ਮੈਂ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਸੋਚ-ਸੋਚ ਪੈਰ ਧਰਦਾ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੱਖੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਅੰਦੋਲਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੀ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨੌਜਵਾਨ ਦਲਾਂ ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਗੱਲ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ 1927 ਵਿਚ ਯੂਰੋਪ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ ਤਦ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਗੋਲ-ਮੇਲ ਸਮਾਜਵਾਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਬੋ-ਹਵਾ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਲੇਕਿਨ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੋ ਫੀਸਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਯੂਰੋਪ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਾਂਗ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੀ, ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਛ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਤੋਂ, ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਖਾਸਾ ਬਲ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਇਸੇ ਵਰ੍ਹੇ ਸਾਇਮਨ-ਕਮੀਸ਼ਨ ਇਹ ਪਤਾ ਕਰਨ ਆਇਆ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ (ਰਾਜ ਸੰਭਾਲਣ) ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਹਨ ਤੇ ਮਾਨਟੈਗੂ

ਚੇਮਸਫੋਰਡ ਸੁਧਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਦੂਜੀ ਕਿਸ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੀਜੀ ਕਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਵਧ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਏ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਪਮਾਨ ਸਮਝਿਆ। ਸਾਇਮਨ-ਕਮੀਸ਼ਨ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਜਬਰਦਸਤ ਜਲੂਸ ਨਿਕਲੇ, ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ, ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਡਾਂਗਾਂ ਚੱਲੀਆਂ ਤੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਪਾਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੋਰ ਭਖ ਉੱਠਿਆ।

ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਇਜਲਾਸ ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਸਨ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਨਹਿਰੂ ਰਿਪੋਰਟ ਪਾਸ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਨਹਿਰੂ ਰਿਪੋਰਟ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਉਹ ਵਿਧਾਨ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਰਵ-ਦਲ-ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਨਹਿਰੂ ਰਿਪੋਰਟ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੰਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜਿਹੜਾ ਚੌਰੀ-ਚੌਰਾ ਦੀ ਘਟਨਾ ਪਿੱਛੋਂ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ, ਹੁਣ ਇਸ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਜਿਹੜਾ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਯਾਨੀ 31 ਦਸੰਬਰ, 1929 ਤਕ (ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੌਲਿਕ ਮਤੇ ਵਿਚ 1930 ਤਕ ਦੇ ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਸਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।) ਨਹਿਰੂ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਫੇਰ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇਗੀ ਤੇ ਇਸ ਵਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਟੈਕਸ ਬੰਦੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸ ਮਤੇ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕ ਤਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਟਾਲਣਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਸੋ ਗਰਮ-ਦਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਏਨਾ ਵਧ ਗਿਆ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਤਾ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਨਾਲ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਪਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਆਪ ਮਤੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸੀ, ਵੋਟਿੰਗ ਵਿਚ ਹੋਈ ਇਕ ਟੈਕਨੀਕਲ ਖ਼ਾਮੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਹੋਈ ਵੋਟਿੰਗ ਵਿਚ ਮਤਾ 973 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 1350 ਵੋਟਾਂ ਨਾਲ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਤੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਇਸ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਗਰਮ-ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ: “ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਮਤਾ ਸਾਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਖਿੱਚ ਲਿਆਇਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਵ-ਦਲ-ਸੰਮੇਲਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਡੋਮਿਨੀਅਨ ਸਟੇਟਸ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਗਈ।” ਤਰਕ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੀ ਚੱਲਦਾ ਹੈ: “ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਮਤਾ ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀਮਾਨੀ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਦਿੱਤੀ ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੋਈ ਫੁੱਟ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ

ਉਸ ਨਾਲ 1930 ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਉਸ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਇਕ ਸਾਲ ਅੰਦਰ ਸਾਰੇ ਦਲਾਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਮੰਜੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਹੋਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਹਾਲਤ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਕਾਂਗਰਸ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜਦ ਤਕ ਉਸਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਨੇਤਰਿਤਵ ਨਾ ਮਿਲਦਾ।”

ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਅਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ :

“ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਇਸ ਮਤੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਮੁਖਾਲਫ਼ਤ ਮੈਂ ਕੁਛ ਕੁਛ ਉਪਰਲੇ ਮਨੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਛ ਵੀ ਹੋਏ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਪਦ ਉੱਤੇ ਰਿਹਾ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ‘ਵਿਕਾਰ ਆਫ਼ ਬਰੇ’ (ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਵਸਰਵਾਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ) ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸਭਾਪਤੀ ਬੈਠੇ, ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਉਸਦਾ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਸੁਭਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮ ਕਥਾ ‘ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਘਰਸ਼’ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :
“ਕਲਕੱਤਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਮਝੌਤਾ- ਪ੍ਰਸਤ ਮਤੇ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਮੰਤਵ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਸੀ-ਮੁੱਲਵਾਨ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ।”

ਕਾਂਗਰਸ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਮੌਕੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ‘ਸੁਤੰਤਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਗਣਤੰਤਰ’ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਨਾਅਰੇ ਲਾਏ।

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਗਰਮ-ਦਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਦਮਨ-ਚੱਕਰ ਚਲਾਇਆ ਤੇ ਮਾਰਚ 1929 ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਾਰੇ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਮੇਰਠ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ ਚਲਾਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਚਾਰ ਸਾਲ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਮੋਹਲਤ ਤੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਯਾਨੀਕਿ 31 ਅਕਤੂਬਰ 1929 ਨੂੰ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਇਕ ਗੋਲ-ਮੇਜ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਬੁਲਾਈ ਜਾਵੇਗੀ।

ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੇ ਇਸ ਐਲਾਨ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਦਲ-ਸੰਮੇਲਨ ਬੁਲਾ ਕੇ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਡੋਮਿਨੀਅਨ ਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਵੇਗੀ।

ਇਸ ਬਿਆਨ ਉੱਤੇ ਗਾਂਧੀ, ਮਿਸੇਜ਼ ਬੇਸੇਂਟ, ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਸਰ ਤੇਜ ਬਹਾਦੁਰ ਸਪਰੂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਸਨ। ਸੁਭਾਸ਼ ਨੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ; ਪਰ ਫੇਰ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ

‘ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ’ ਨੂੰ ਬੜਾ ਧੱਕਾ ਲਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਆਤਮ ਪੀੜ ਸਹਿਣ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਖ਼ਤ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ 4 ਨਵੰਬਰ 1929 ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ :

“ਪਿਆਰੇ ਬਾਪੂ,

ਮੈਂ ਦੋ ਦਿਨ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਥਿਤੀ ਉਪਰ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਬਨਿਸਬਤ ਕੁਛ ਵੱਧ ਠੰਡੇ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ; ਲੇਕਿਨ ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗੀ ਬੁਖਾਰ ਅਜੇ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਮੈਂ ਅਣਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਕਾਇਲ ਹਾਂ, ਫੇਰ ਵੀ ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵਧੀਕੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰਸੋਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕੁਛ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਠੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਕ ਕੜੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਰੋ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਤਾਈਂ ਮੇਰੀ ਵਫ਼ਾਦਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਮੈਨੂੰ। ਲੇਕਿਨ ਮੇਰੀ ਹੋਰ ਹੈਸੀਅਤ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਰੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਮੈਂ ਇੰਡੀਅਨ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਦਰ ਹਾਂ ਤੇ ‘ਇੰਡੀਪੈਂਡੇਂਟ ਫਾਰ ਲੀਗ’ ਦਾ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਵੀ ਹਾਂ ਤੇ, ‘ਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਡੂੰਘਾ ਤਾਅਲੁਕ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ, ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਤਾਅਲੁਕ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਰੀ ਲਈ ਕੀ ਕਰਾਂ? ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਹੁਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਈ ਘੋੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨਾ ਕਾਫੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਰੀਆਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਰ ਕੀ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰੇ?

ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਹਰੀ ਨੇੜਤਾਵਾਂ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਹਾਲਤ ਉੱਤੇ ਗੌਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰਾ ਇਹ ਯਕੀਨ ਵੱਧ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਸੋਂ ਮੈਂ ਜੋ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਗਲਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਬਿਆਨ ਦੀਆਂ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਪਾਲਸੀ ਬਾਰੇ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕਹਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮੱਤਭੇਦ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਬਦਲ ਦਿਆਂ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਿਆਨ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਹੈ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਗੂਣਾ ਜਵਾਬ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਕੁਛ ਪਤਵੰਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਲਗਭਗ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਲ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਲ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਇਕ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਜਾਲ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਏ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਸਕਣਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਲੇਕਿਨ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਛੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰੇਗੀ। ਸੰਭਵ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇਗੀ। ਲੇਕਿਨ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਜੋ ਵੀ ਰੱਦਬਦਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰੇਗੀ, ਉਸਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲੈਣਗੇ। ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਤੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀ ਜਾਏਗੀ। ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਦਾਰਤ ਬੜੇ ਸ਼ੱਕ-ਸੰਸ਼ੇ ਨਾਲ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਕਿ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲੜ ਲਵਾਂਗੇ। ਉਸ ਮਸਲੇ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੱਦਲ ਛਾ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਪਦ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਕਾਰਣ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਹਨਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਮੇਲਨ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੀ ਸਰੋਕਾਰ? ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੁਛ ਵੱਧ ਹੀ ਉੱਚੇ ਉਡਨ ਵਾਲਾ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸੰਮੇਲਨ ਦੇ ਖਿੱਲਰ ਜਾਣ ਦਾ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਦਬਾਅ ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਭੜਕ ਉਠਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਰ ਬੈਠਦਾ ਹਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੇ ਪਦ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਪਿਤਾਜੀ ਵੱਲ ਇਕ ਜਾਬਤੇ ਦਾ ਖਤ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਨਕਲ ਨਾਲ ਭੇਜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਸਭਾਪਤੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਇਸ ਐਨ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਚੋਣ ਗਲਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਲਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੀ ਚੁਣਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਪਾਲਸੀ ਉਹੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਮਾਲਵੀਯਾਜੀ ਦੀ ਪਾਲਸੀ ਕਹਿ ਲਈਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਭਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਹੁਣ ਵੀ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਵੋਂ ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੀ ਬੈਠਕ ਬੁਲਾਇਆਂ, ਇਕ ਰਸਤਾ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਦਸਤੀ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਹੋ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗ ਲਵਾਂਗਾ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਜਾਬਤੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੋਏਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਜਾਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਤੁਹਾਡੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਮੰਨ ਲੈਣਗੇ।

ਇਕ ਦੂਜਾ ਰਸਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਆਂ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਵਾਂ ਸਦਰ ਚੁਣਨ ਵਿਚ ਦਿੱਕਤ ਹੋਏਗੀ, ਅਜੇ ਸਦਾਰਤ ਨਾ ਛੱਡਾਂ, ਲੇਕਿਨ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਫੌਰਨ ਬਾਅਦ ਛੱਡ ਦਿਆਂ। ਮੈਂ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਾਂਗਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੇ ਫੈਸਲੇ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜੇ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰਸਤਾ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਕੋਈ ਪਬਲਿਕ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਭੇਜ ਰਿਹਾ। ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਲੇਕਿਨ ਖੁਦ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸਪੇਮ ਤੁਹਾਡਾ
ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ”

ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਹੌਸਲਾ ਬੰਨ੍ਹਾਉ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ, ਉਸ ਨਾਲ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦਾ ਅਸ਼ਾਂਤ ਮਨ ਫੇਰ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਦੋ ਘੋੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਤੇ ਕਰਾਂਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸੇ ਕਾਰਣ ‘ਇੰਡੀਪੈਂਡੈਂਸ ਫਾਰ ਇੰਡੀਆ ਲੀਗ’ ਦੇ ਸੈਕਰਟਰੀ ਚੁਣੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਹੜੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੁੜ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਤੇ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਸਦਰ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਰਮ-ਦਲ ਯਾਨੀ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਦਲ ਵਲੋਂ ਗਰਮ-ਦਲ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਖਾਤਰ ਹੀ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨੇਤਰਿਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਜਨ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਕਰਾਂਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ।

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਾਫੀ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਸਨ ਉਦੋਂ ਹੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ 25 ਮਈ 1927 ਦੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ‘ਤੇਰੇ ਅਗਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਿਤਾਜੀ (ਮੋਤੀਲਾਲ) ਨਾਲ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਅੜਚਣਾਂ ਸਨ। 1929 ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਵੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲਖਨਊ ਵਿਚ ਅਖਿਲ-ਭਾਰਤੀ ਕਾਂਗਰਸ-ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ। ਉਸ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਕੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਨਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇੰਜ ਚੋਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਲਿਆ ਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਣਾ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ : “ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਵੈਮਾਨ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਗਭਗ ਇਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਪਦ ਮੋੜ ਦਿਆਂ। ਮਗਰ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਭਾਰੇ ਮਨ ਨਾਲ ਚੁੱਪਚਾਪ ਉੱਥੋਂ ਤੁਰ ਆਇਆ।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਦਰਅਸਲ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਬੜਾ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਲਕੱਤਾ

ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਉਹ ਗਰਮ-ਦਲ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਦੇਖ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਨੇਤਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਾਸਾ ਨਾਂ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਜਿਹੜੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਥੀ ਲੋਕ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਰਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਾਰਣ ਤ੍ਰਬਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ :

“ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਬਹਾਦੁਰ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੰਕਲਪੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਾਲੀ ਤਰਕ ਬੁੱਧੀ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਅਮਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹਨਾਂ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਵੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ। ਉਹ ਏਨੇ ਨਰਮ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸਭਿਅਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਕਿ ਕਦੀ ਗਰਮੀ ਨਹੀਂ ਖਾ ਸਕਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹਰੇਕ ਪੱਖੋਂ, ਸਦਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹੇਗਾ।”

(ਰਜਨੀ ਪਾਮਦੱਤ : ਆਜ ਕਾ ਭਾਰਤ)

ਨਮਕ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ

31 ਦਸੰਬਰ 1929 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ-ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਤਿਰੰਗਾ ਲਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਕ ਪੱਤਰ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਜਲਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਖੁਸ਼ੀ ਵੱਸ ਝੰਡੇ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਖਾਸਾ ਨੱਚੇ ਸਨ।

ਪਰ ਇਸੇ ਲਾਹੌਰ ਇਜਲਾਸ ਬਾਰੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਬੋਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਇੰਜ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ :

“ਮੈਂ ਵਾਮ-ਪੱਖ ਵੱਲੋਂ ਮਤਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਵੇ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਮਤਾ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਕਿ ਚਾਹੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮੁਕੰਮਲ-ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਟੀਚਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ; ਪਰ ਟੀਚੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਨਾ ਕੋਈ ਯੋਜਨਾ ਉਲੀਕੀ ਗਈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਰਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ?” (ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਘਰਸ਼)

ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬੜੀ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਤੇ ਬੜੀ ਉਡੀਕ ਕਰਵਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਗਾਂਧੀ ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਨਮਕ-ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਪਿਆ—ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਮਕ-ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 2 ਮਾਰਚ 1930 ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੇ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ :

“ਹਿੰਸਕ ਦਲ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਸੰਗਠਿਤ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ (ਅਹਿੰਸਾ) ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ। ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਧਰੀ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਹਿੰਸਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੁੱਟੀ ਦੇਣਾ ਹੋਏਗਾ।” (ਆਜ ਕਾ ਭਾਰਤ)

ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਾਲੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਸਾਬਰਮਤੀ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ 68 ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਟੋਲੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 13 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡਾਂਡੀ ਮਾਰਚ ਬੜੀ ਧੂਮਧਾਮ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ, ਪ੍ਰੈੱਸ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਅਤੇ ਸਿਨੇਮਾ ਰੀਲੂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰੇ। 6 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਉਹ ਸਮੁੰਦਰ ਕਿਨਾਰੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਪਾਣੀ ਉਬਾਲ ਕੇ ਲੂਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ—ਤੇ ਕੋਈ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ!

ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਘੱਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਨਮਕ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋੜ ਕੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣ।

ਬਸ ਹੁਣ ਕੀ ਸੀ, ਲੋਕ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਅੰਦੋਲਨ ਨਮਕ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਤੇ ਜਲੂਸ, ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਣ ਤੇ ਹੜਤਾਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਚਟਗਾਂਵ ਦੇ ਫੌਜੀ ਅਸਲਾਖਾਨੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਹਥਿਆਰ ਲੁੱਟ ਲਏ। ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਤੋੜਨ ਲਈ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ।

ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਣ ਹੋਇਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਣ-ਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੈੜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਖ਼ਤਰਬੰਦ ਕਾਰਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਕਾਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਗੋਲੀ ਚੱਲੀ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਨਿਹੱਥੇ ਲੋਕ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਗੜਵਾਲੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਹੱਥੇ ਭਰਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹੀ-ਤੇਵਰ ਦੇਖ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਫੌਜ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਹਟਾ ਲਈ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ 25 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ 4 ਮਈ ਤਕ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਉੱਤੇ ਜਨਤਾ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਗੋਰੀ ਫੌਜ ਬੁਲਾਈ, ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਉੱਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਇਆ।

ਹੁਣ ਅੰਦੋਲਨ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵੱਸ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ 5 ਮਈ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਜਬਰਦਸਤ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਣ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਹੜਤਾਲਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਸ਼ੋਲਾਪੁਰ ਦੇ 50 ਹਜ਼ਾਰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਲੱਖ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਇੰਜ ਸ਼ੋਲਾਪੁਰ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਤਕ ਆਜ਼ਾਦ ਰਿਹਾ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ 12 ਮਈ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦਿਆਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਉਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਘਟਨਾ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੜਵਾਲੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਨਿਹੱਥੀ ਜਨਤਾ ਉੱਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਇਸ ਲਈ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੱਚੇ ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਨਿਹੱਥੀ ਭੀੜ ਉੱਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਕਿ ਭੀੜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ। ਮਗਰ ਸਿਰਫ ਹਮਦਰਦੀ ਹੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਰਗੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮਾੜੇ ਨਤੀਜੇ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੜਵਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇੰਜ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ (ਤੇ ਕੁਝ ਦੂਜੀਆਂ ਰੇਜਿਮੈਂਟਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਹੁਕਮ-ਉਦੁਲੀ ਦੀ ਬਖ਼ਰ ਫੈਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕੀ) ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤਾਂ ਹੁਣ ਜਾਣ ਹੀ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਜਦ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਖ਼ਿਆਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ ਜਾਂ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਆਮ ਹਲਚਲ ਤੇ ਸਵਿਨਯ-ਭੰਗ ਕਾਰਣ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੁਛ ਅਸਰ ਫੌਜ ਉਪਰ ਵੀ ਪਿਆ। ਮਗਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ

ਨੇੜੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਫੇਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਦੁੱਚਿਤੀ ਵਿਚ ਪੈਣ ਹੀ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਫੌਜ ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਹੋਰ ਬਾਗੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਸੁਭਾਸ਼ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ, ਆਪਣੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫੌਜ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਕੌਣ ਕਰਦਾ? ਸੁਭਾਸ਼ ਤੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਫੌਰਨ ਬਾਅਦ ਜਨਵਰੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਤਾਂ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਣ ਤੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਨਮਕ-ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੰਦੋਲਨ ਫੈਲਿਆ ਤੇ ਖੂਬ ਫੈਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਜਨਤਾ ਵੀ ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਬੰਬਈ, ਦੇਸ਼ ਦਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਮਹਾਨਗਰ ਕਰਾਂਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਰਾਂਤੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਲਾਲ ਝੰਡਾ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਤਿਰੰਗਾ ਝੰਡਾ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਫੌਜ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹਕੂਮਤ ਚਲਾ ਰਹੀ ਸੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਲਗਭਗ ਸਭਨੀਂ ਥਾਈਂ ਇਹੋ ਹਾਲ ਸਨ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਹਿੰਸਕ ਸ਼ਕਤੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਜਾਰੀ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਵਰਗੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਲਾਠੀ-ਚਾਰਜ ਤੇ ਗੋਲੀ-ਬਾਰੀ ਨਿੱਤ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਝੰਡਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦਸ-ਦਸ ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਫੌਜ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਜੁਰਮਾਨੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਫੇਰ ਵੀ ਜੋਸ਼ ਵਧਦਾ ਹੀ ਗਿਆ। ਲਾਠੀ, ਗੋਲੀ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਲਈ ਅਸਥਾਈ ਹਸਪਤਾਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ ਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਭਰੀਆਂ ਗਈਆਂ। 1930 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਨੌਬੇ ਹਜ਼ਾਰ ਆਦਮੀ ਜੇਲ੍ਹੀਂ ਬੰਦ ਸਨ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੀ ਆਤਮਕਥਾ-‘ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ’ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“1930 ਦਾ ਇਹ ਸਾਲ ਹੈਰਾਨੀ-ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਫੁਰਤੀ-ਦਾਇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਫੁਰਤੀ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰ ਦੇਣ ਦੀ ਇਸ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ‘ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ

ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮੋਹਿਨੀ-ਖਿੱਚ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ, ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਗੱਲ ਗੋਖਲੇ ਨੇ ਆਖੀ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀ-ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਸੂਰਮਾਂ ਬਣਾ ਦੇਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੂਰਨ ਸਵਿਨਯ-ਭੰਗ ਮਹਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਦੋਹਾਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਆ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਚੀ ਜਾਪੀ।”

ਹੁਣ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਵੀ ਦੇਖੀਏ। ਐਚ.ਜੀ. ਅਲੈਗਜ਼ੇਂਡਰ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੇ 1930 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਯਰਵਦਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ 3 ਫਰਬਰੀ 1931 ਦੇ ‘ਸਪੈਕਟੇਟਰ’ ਵਿਚ ‘ਗਾਂਧੀ ਕਾ ਵਰਤਮਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਲੇਖ ਛਾਪਵਾਇਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਆਪਣੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਤਨਹਾਈ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਬੜੇ ਚਿੰਤਤ ਹਨ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਇੰਜ ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਰਤ ਜਾਣ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨਗੇ ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਵਰਤੀ ਜਾਏ।...ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁਣ ਵੀ ਬੜਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਤਰਨਾਕ ਅਤੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।” (ਆਜ ਕਾ ਭਾਰਤ)

ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਘਟਨਾ ਚੱਕਰ ਕੁਝ ਇੰਜ ਚੱਲਿਆ ਕਿ 20 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰੇਮਜੇ ਮੇਕਡਾਨਲਡ ਨੇ ਗੋਲ-ਮੇਜ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਪਦ ਦੇਣ ਦੇ ਸਵਾਲ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਆਨ ਦੇ ਛੇ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਯਾਨੀ 26 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਕਾਰਜ-ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਲੰਮੀ-ਚੌੜੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 4 ਮਾਰਚ 1931 ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ-ਇਰਵਿਨ ਸਮਝੌਤੇ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਬਾਰੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਇੰਜ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ :

“ਕੀ ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਹਾਦੁਰੀ ਦਿਖਾਈ? ਕੀ ਸਾਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਇਵੇਂ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੀ? ਕੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮਤਾ ਤੇ 26 ਜਨਵਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਗਿਆ ਇਸੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ? ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭੁੱਖਿਆਂ ਮਾਰਚ ਦੀ ਉਹ ਪੂਰੀ ਰਾਤ ਜਗ ਕੇ ਕੱਟੀ ਸੀ ਮੈਂ-ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਖਾਲੀਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ ਸਦਾ ਲਈ ਨਿਕਲ ਗਈ ਹੋਵੇ।”

ਤਰੀਕਾ ਯਹ ਦੁਨੀਆ ਕਾ ਦੇਖਾ ਸਹੀ-

ਗਰਜਤੇ ਬਹੁਤ ਹੈ ਬਰਸਤੇ ਨਹੀਂ।

ਗਾਂਧੀ-ਇਰਵਿਨ ਸਮਝੌਤੇ ਨਾਲ ਅੰਦੋਲਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਦੂਜੇ ਗੋਲ-ਮੇਜ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਦੋਸ਼

ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਜਬਰਦਸਤ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ, ਫਾਂਸੀ ਉੱਤੇ ਲਟਕਾਉਣ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹੀਂ ਸੜਨ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸੱਚ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਗੜਵਾਲੀ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਚੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਨਿਹੱਥੇ ਪਠਾਨ ਭਰਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਬਿਨਾਂ ਸਵਾਰਥ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਬਲਕਿ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵੀ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ—ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਗਈ; ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹੀਂ ਸੜਨ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਗਾਂਧੀ ਗੋਲ-ਮੇਜ਼ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਲੰਦਨ ਗਏ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਇਕ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੇ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਦੱਸਿਆ :

“ਇਕ ਫੌਜੀ, ਜਿਹੜਾ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀ ਸੋਂਹ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਕ ਮੁਜ਼ਰਿਮਾਨਾ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਦਾ ਅਪਰਾਧੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਉਕਸਾਅ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਸੱਤਾ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਹੋਏਗੀ, ਮੈਂ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਾਂਗਾ। ਜੇ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਆਂਗਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਮੈਂ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਹੋਵਾਂਗਾ ਤਦ ਵੀ ਉਹ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਰਨਗੇ।” (ਆਜ ਕਾ ਭਾਰਤ)

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੌਰਾਨ ਦੋ ਵਾਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿਚ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ। ਗਾਂਧੀ-ਇਰਵਿਨ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਸ਼ੰਕਾ ਭਰਿਆ ਖ਼ਾਲੀਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ‘ਅਗਿਆਤ-ਤੱਤ’ ਨੇ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬੜੀ ਬਹਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਰਾਚੀ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਭਾਵ ਜਿਵੇਂ ਦੀ ਤਿਵੇਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਮਤੇ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਭਾਸ਼ਣ ਜਿਹੜਾ ਐਨ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਅਤੀ ਫ਼ੁਰਤੀ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਉਹਨਾਂ ਕਈ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਜਿਹਨਾਂ ਉਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਧਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਸੀ।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਗਾਂਧੀ ਗੋਲ-ਮੇਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥੀਂ ਪਰਤਿਆ। ਅੰਦੋਲਨ ਦੁਬਾਰਾ ਭੜਕ ਉਠਿਆ। ਫੇਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਡਾਂਗਾਂ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾਧੀਆਂ ਤੇ ਕਰੂਰ ਦਮਨ ਦਾ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਝੁਕਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਅਨੁਆਈਆਂ ਦੀ ਤੱਸਲੀ ਲਈ ‘ਯੰਗ ਇੰਡੀਆ’

ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ 'ਪੂਰਨ ਸਵਰਾਜ ਤਾਂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਵਰਾਜ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।'

ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ

ਜਿਤਾਉਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤੇ

ਨਤਾਨਾ ਸਮਾਚਾਰ

ਹਰਿਦੁਆਰ : ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੰ.

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਮਪੁਰ ਸੀਟ ਤੋਂ ਹਾਰੇ ਐਲਾਨੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਮੋਲਾਨਾ ਅੱਬੁਲ ਕਲਾਮ ਆਜ਼ਾਦ ਨੂੰ ਜਬਰੀ ਜਿਤਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਉੱਤੇ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪੰ. ਗੋਵਿੰਦ ਬੱਲਭ ਪੰਤ ਨੇ ਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਉਪਰ ਐਲਾਨੇ ਨਤੀਜੇ ਨੂੰ ਬਦਲਨ ਦਾ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਜ਼ਿੱਤੇ ਹੋਏ ਉਮੀਦਵਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਸੇਠ ਦੀ ਪੋਟੀ ਦੇ ਵੋਟ ਮੋਲਾਨਾ ਦੀ ਪੋਟੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਗਿਣਤੀ ਦੁਬਾਰਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸ ਰਹੱਸ ਦਾ ਪਰਦਾਚਾਕ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੂਚਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇਕ ਰਿਟਾਇਰਡ ਉਪਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸੰਭੂਨਾਥ ਟੰਡਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸ਼ਾਂਸਦ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾ ਸਵਰਗੀ ਬਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਸੇਠ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਖੱਤਰੀ ਮਹਾਸਭਾ ਦਿੱਲੀ ਦੁਆਰਾ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਛਪਵਾਏ ਇਕ ਸਮਰਿਤੀ ਗ੍ਰੰਥ 'ਹਿੰਦੂਤਵ ਕੇ ਪਰੋਧ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਰਿਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਘੁੱਤ ਚੁਕਾਈ 18 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਲੇਖ 'ਜਬ ਭਾਈਏ ਬਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਸੇਠ ਨੇ ਮੋਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ ਕੇ ਧੂਲ ਚਟਾਈ ਬੀ; ਭਾਰਤ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਇਕ ਅਣਜਾਣ ਘਟਨਾ' ਵਿਚ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਉਪਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਟੰਡਨ ਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਵੋਟਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਚੋਣ ਨਤੀਜੇ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਸਭਾ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਮੰਨਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪੰ. ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਮੋਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਫੂਲਪੁਰ ਤੋਂ ਸੰਤ ਪ੍ਰਭੂਦੱਤ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਤੇ ਮੋਲਾਨਾ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਰਾਮਪੁਰ ਤੋਂ ਬਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਸੇਠ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਬਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਸੇਠ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਖਾਸੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਪਈਆਂ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਲਾਉਣ ਸਪੀਕਰਾਂ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ

ਮੋਲਾਨਾ ਨੂੰ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਵੋਟਾਂ ਨਾਲ ਹਰਾ ਕੇ ਬਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਸੇਠ ਜਿੱਤ ਗਏ ਹਨ। ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਐਲਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸੇਠ ਸਮਰਥਕਾਂ ਤੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਾਇਰਲੈਸ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਲਖਨਊ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਮੋਲਾਨਾ ਦੀ ਹਾਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਪੰ. ਨਹਿਰੂ ਸਿਟਪਿਟਾ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਪੰ. ਪੰਤ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੁਨੇਹਾ ਡਿਜਵਾਇਆ ਕਿ ਮੋਲਾਨਾ ਦੀ ਹਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ ਉੱਤੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਪੰਤ ਜੀ ਨੇ ਸੰਕੋਤ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਜ਼ਿਲਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਸੇਠ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸੇਠ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਤਕੜਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਕਰ ਜਲੂਸ ਵਿਚ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਮੁੜ ਗਿਣਤੀ ਲਈ ਪੋਲਿੰਗ ਏਜੰਟ ਤਕ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ ਗਈ ਤੇ ਡੀ. ਐਮ. ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗਿਣਤੀ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਏ.ਡੀ.ਐਮ. ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਈਆਂ ਵੋਟ ਪਰਚੀਆਂ ਦਾ ਬੱਥਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੋਲਾਨਾ ਵਾਲੀਆਂ ਵੋਟ ਪਰਚੀਆਂ ਵਿਚ ਰਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੇਠ ਜੀ ਇਸ ਘਟਨਾ 'ਤੇ ਚੀਕ ਕੇ ਬੋਲੇ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਰਵਾ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਸ੍ਰੀ ਟੰਡਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨੀਂ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਲਗ ਅਲਗ ਪੋਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਵੋਟ-ਪਰਚੀਆਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਏ ਅਲਗ ਅਲਗ ਪੋਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੋ ਇਹ ਬੜਾ ਆਸਾਨ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੀਆਂ ਵੋਟ-ਪਰਚੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਵੋਟ-ਪਰਚੀਆਂ ਵਿਚ ਰਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਚੋਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਇਸ ਕਮੀ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਉਪਰ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸੇਠ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਹਾਰੇ ਮੋਲਾਨਾ ਜੇਤੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸੇਠ ਜੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ 1957 ਤੇ 1962 ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਕਾਂਗਰਸ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਹੀ ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਗਏ ਸਨ।

ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ

ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਦਾ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਵੀ ਲੰਮੇ-ਝੰਮੇ ਤੇ ਸੁਡੌਲ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਇਸ ਉਪਰ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਤੇਜ ਤੇ ਬੜੇ ਹੱਸਮੁੱਖ ਜੀਵ ਸਨ ਉਹ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਕਾਰਣ ਹਰ ਮਹਿਫ਼ਿਲ ਦੀ ਰੌਣਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜੱਜ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਉਹ ਜਿਸ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਜਾ ਬੈਠਦੇ ਸੀ, ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਾਪਦੇ ਸਨ।'

ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਕੌਣ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਹਿਫ਼ਿਲਾਂ ਸਜਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਾਂ ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ, ਖ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸਰ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਵਾਲੇ ਰਾਜਭਗਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਉਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੱਸਮੁੱਖ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਉਹ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ, ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਖੂਬ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਰਾਜਭਗਤਾਂ ਯਾਨੀ ਮਾਡਰੇਟਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਲਗ ਦਿਖਾਉਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਚ ਨੂੰ ਝੂਠਾ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ: "ਉਹ ਭਖਦੇ ਭਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਬਲ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਘੋਰ ਅਭਿਮਾਨ, ਮਾਹੰਤੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਨ-ਲੇਕਿਨ ਮਾਡਰੇਟਾਂ ਦੀ ਉਸ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਬੜੇ ਵੱਖਰੇ ਸਨ।" (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਲੇਕਿਨ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨੇ 1888 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਇਜਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ; ਮਗਰ ਸਰਗਰਮ ਉਹ ਉਦੋਂ ਹੋਏ, ਜਦੋਂ ਬੰਗ-ਭੰਗ ਵਿਰੋਧੀ-ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਵਿਆਪੀ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ 1906 ਵਿਚ ਕਲਕੱਤਾ ਕਾਂਗਰਸ-ਸੰਮੇਲਨ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ, ਸਵਦੇਸ਼ੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਸਵਰਾਜ ਦਾ ਚਾਰ ਸੂਤਰੀ ਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਦੂਜੇ ਮਾਡਰੇਟ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਮੁੱਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ 'ਸਟਰੀਮਿਸਟ' ਯਾਨੀ ਉਗਰਵਾਦੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਚਾਰ ਸੂਤਰੀ ਮਤੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਵਿਰੋਧ

ਕਾਰਣ 1907 ਦੇ ਸੂਰਤ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਤੇ ਰਾਜਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੋਤੀਲਾਲ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰਾਜਭਗਤਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗਰਮ-ਦਲ (ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ) ਭਾਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਉਗਰ (ਗਰਮ) ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਦੀ ਹੁੰਦੀ, ਲੇਕਿਨ ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦੂਜੇ ਮਾਡਰੇਟ ਲੀਡਰਾਂ ਵਾਂਗ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ 'ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਦੈਵੀ-ਕਿਰਪਾ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਅਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਸਭਿਅਕ ਬਣਾਉਣ ਆਏ ਹਨ ਤੇ ਸਭਿਅਕ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ- ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰੋ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖੋ।' ਇਸੇ ਸੋਚ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣਾ ਪੱਛਮੀਕਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਵਧੀਆ ਸੂਟ-ਬੂਟ ਤੇ ਟਾਈ ਲਾ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ-ਜਿੱਥੇ 'ਗਾਡ ਸੇਵ ਦਾ ਕਿੰਗ' ਵਾਲਾ ਗੀਤ ਗਾ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਕਰੜੇ ਵਾਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ, ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਕੁ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਸਨਮਾਣ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ 10 ਜੁਲਾਈ 1924 ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ :

“ਮੇਰਾ ਧਰਮ ਮੇਰਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਸੇਵਾ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਸੱਚਾਈ ਨਾਲ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਹਰ ਹੀਲੇ ਆਪਣੀ ਰੋਸ਼ਨੀ (ਸੋਚ) ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ ਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਨਮੁੱਲਾ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਏਗਾ।” ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। “ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਅੱਗੋਂ ਮੈਂ ਪੀਵਾਂ ਜਾਂ ਨਾ ਪੀਵਾਂ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਨਿੱਜੀ ਮਾਮਲਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਮੈਂ ਪੀਵਾਂਗਾ ਤਾਂ ਚਾਹੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਜਾਏ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਚੋਰੀ-ਛਿਪੋਰੀ ਪੀਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਪਏਗੀ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਹੌਂ ਜਿਹਾ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਲੋਕ, ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੇਰੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਬਣਾਉਣ, ਨਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹੋ-ਜਿਹਾ ਬਣਾ, ਜਿਹੋ-ਜਿਹਾ ਲੋਕ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

1926 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਚੋਣ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰੀ-ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਆਚਰਨ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਇਨਸਾਨ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਇਸ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਵੀ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੋਤੀਲਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ, ਦਲੇਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਰੂੜੀਵਾਦ ਨਾਲ ਕਦੀ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। 1899 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਉਪਰ 'ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ' ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਜਾਂ ਜਨਮੱਤ (ਲੋਕਾਚਾਰ) ਦੀ ਫਿਕਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਕੀ ਸੀ! ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਲਗਭਗ ਪੱਛਮੀ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਪਲੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਇਸੇ ਉੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਅਕ ਤੇ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਲੋਕ ਹੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਹਬਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸਾਹਬ-ਲੋਕ' ਦਿਖਾਉਣ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸਾਫ-ਸੁਥਰੇ ਕਹੇ ਜਾਣ।

ਸਵਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ 1913 ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਗਏ ਤਾਂ ਮਾਡਰੇਟਾਂ ਦਾ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨੇਤਾ, ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਗੁਰੂ, ਗੋਪਾਲਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਖਲੇ ਸੀ। ਉਹ ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੀ ਕੌਂਸਿਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਠਾਠ ਹੀ ਨਿਰਾਲੇ ਸਨ। ਉਸ ਲਈ ਸਪੈਸ਼ਲ ਗੱਡੀ ਚੱਲਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰਭੂਆਂ ਵਾਂਗ ਟਾਪ-ਹੈਟ ਲੈ ਕੇ, ਟਾਈ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਸਾਹਬ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਸੇਵਾ ਸਦਨ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਡਾ. ਸ਼ਿਆਮ ਚਰਣ ਨਾਂ ਹੇਠ ਉਹਦਾ ਸਹੀ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਪਾਤਰ ਚਿੱਤਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸ਼ਿਆਮ ਚਰਣ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਗੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ। ਜਨਤਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਘਰੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁੱਤੇ ਪਾਲਦਾ ਹੈ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਗੋਖਲੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤਾਪ, ਸੱਚਾਈ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਸਨ।

ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੀ ਕੌਂਸਿਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ; ਪਰ ਵਾਇਸਰਾਏ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪੁੱਤਰ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਪਿਉ ਨੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੂੰ ਰਿਹਾਈ ਲਈ ਤਾਰ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਰਨਾ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ ਆਸਾਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਵਾਇਸਰਾਏ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਸੀ ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਸੂਖ਼ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਬੈਂਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਸਿਫਾਰਸ਼ੀ ਚਿੱਠੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ। ਉਹ ਮੈਨੇਜਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਮੈਨੇਜਰ ਨੇ ਚਿੱਠੀ ਦੇਖੀ ਤਾਂ ਬੋਲਿਆ—'ਇਸ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਨਿਯੁਕਤੀ।' ਤੇ ਜਿਸ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ, ਉਸੇ ਅਹੁਦੇ ਉੱਤੇ, ਤੁਰੰਤ ਰੱਖ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਠਾਠ-ਥਾਠ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕੌਂਸਿਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਜਾਂ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਜਿਸ ਆਣ, ਬਾਣ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ,

ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦਾ ਆਨੰਦ-ਭਵਨ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਆਣ-ਬਾਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਵਕਾਲਤ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿਚ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਯੋਗ ਹੋਵੇ, ਜਿਸਦੀ ਵਾਇਸਰਾਏ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਹੋਵੇ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਜਿਹਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤੀ-ਪੱਤਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹਦਾ ਵਕਾਲਤ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ-ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਐਨੇ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਨਟਖਟ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਇਹ ਦਬੰਗ ਆਦਮੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਕਿੰਜ ਬਣ ਗਿਆ!

ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਵਾਹ’ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਛਪਵਾਈ, ਜਿਸਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਲਿਖੀ। ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਲਿਖਿਆ :

“ਮੈਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਸਿਰਫ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਦੋ ਗੁਣਾਂ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਉੱਦਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।”

ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਉੱਦਮ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਸਵਰਾਜ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾ ਕੇ ਸਵਿਨਯ-ਭੰਗ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਉੱਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਉੱਦਮ ਦਾ ਅਸਰ ਇਹ ਪਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਚੰਗੀ ਭਲੀ ਚਲਦੀ ਵਕਾਲਤ ਛੱਡ ਕੇ, ਖੱਦਰ ਪਾ ਕੇ, ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਆ ਕੁੱਦੇ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦਲੇਰ ਤੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਹਿਰਦੇ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸੈਂਜਦੈਨ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਇੰਜ ਕੀਤੀ ਹੈ, “ਉਹ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਵਰਗੇ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਵਹਿ ਗਏ, ਜਿਹੜਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ।” (ਨਹਿਰੂ-ਸਮਰਿਤੀ ਅੰਕ, ਆਜਕਲ)

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇਥੇ ਵੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਝੁਠਿਆਇਆ ਹੈ; ਬਡਰੂਪ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਰਦੇ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਤਮ ਕਥਾ ‘ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ’ ਦਾ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਣਾ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ।

“ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਸਭਾ ਦੇ ਕੁਛ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਇਹ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਦੋਖੀ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਸਰ ਕਾਰਣ ਮੈਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੋਰਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਘੜਿਆ ਹਾਂ ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਵੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਮੰਦੇ ਭਾਗੀਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ

ਪਿਤਾ ਜੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਪਲੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਲਖਨਊ ਉਸਦੇ ਖ਼ਾਸ ਕੇਂਦਰ ਹਨ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਲ ਜਾਣ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਣ ਕੇ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਐਸੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਉਸਨੂੰ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਮਹਾਪੀਂਡਤ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਓਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੀ ਨਵੀਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲ ਲਿਆ। ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਣਨਾ ਤੇ ਯੂਰੋਪੀਅਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਦ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ। ਲੇਕਿਨ ਹੁਣ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਕਈ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ-ਸਰ ਤੇਜ ਬਹਾਦੁਰ ਤੇ ਰਾਜਾ ਨਰੇਂਦਰਨਾਥ।”

ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਲ ਜਾਣਾ-ਰੰਗ ਬਦਲਣਾ-ਗਿਰਗਿਟ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਇਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜਦਰਬਾਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਤੁਰਕ ਆਏ ਤਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਏ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਅਰਥ-ਦਰਬਾਰ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਢਲੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿਖਿਆ ਵਾਂਗ, ਮਾਡਰੇਟ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਢੰਗ ਸੀ-ਧਨ ਤੇ ਮਾਣ ਇੱਜ਼ਤ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਲਾਭਵੰਤ ਸਾਧਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹੰਤੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਲੈ ਆਈ-ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਯੁੱਧ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਤਕ, ਜਿਹੜੇ ਹਾਲਾਤ ਬਣ ਗਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮਹੰਤੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਖੱਦਰ ਪਾਉਣਾ ਤੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਅਸਾਧਾਰਣ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਉੱਚਾ ਉੱਠਣ ਦੀ ਇਹ ਮਹੰਤੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਪਾਲਨ-ਪੋਸ਼ਣ ਤੇ ਸਿਖਿਆ-ਦੀਕਸ਼ਾ ਜਿਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਈ, ਉਹ ਮੋਤੀਲਾਲ ਦੇ ਪਾਲਨ-ਪੋਸ਼ਣ ਤੇ ਸਿਖਿਆ-ਦੀਕਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅੱਡਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਸੀ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ‘ਮੈਂ ਕਿਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਘੜਿਆ ਹਾਂ ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਵੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ’, ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਅੱਖ ਖੋਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਘਰ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੱਛਮੀ ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਲ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਫੇਰ 15 ਤੋਂ 22 ਸਾਲ ਤਕ ਦਾ ਨਾਬਾਲਿਕਪਨ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜਿਹੜਾ

ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਭਾਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਹੈਰੋ, ਕੈਂਬ੍ਰਿਜ ਤੇ ਇਨਰ ਟੈਂਪਿਲ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ। ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾ ਸਿਰਫ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ, ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਬਲਕਿ 'ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਅਦਭੁੱਤ ਸ਼ਕਤੀ' ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲਿਆ ਵੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਭਲੀ-ਭਾਂਤੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਲਏ, ਜਿਹੜੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਯਕਦਮ ਭਿੰਨ ਸਨ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਅਸਾਧਾਰਣ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ-ਉੱਚਾ ਉੱਠਣ ਵਿਚ ਅਦਭੁੱਤ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਮਿਲੀ।

ਇਸ ਨਿੱਘਰ ਰਹੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ-ਟੰਗ ਰਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਹਰੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੋਖਾਧੜੀ, ਕੂੜ-ਕਪਟ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਨੇ 'ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਝੂਠ, ਝੂਠ ਨੂੰ ਸੱਚ', ਐਲਾਨਣ ਵਾਲਾ ਨੀਤਸੇ ਵਰਗਾ ਸਨਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ 'ਕਲਾ, ਕਲਾ ਲਈ' ਦਾ ਰਾਗ ਅਲਾਪਣ ਵਾਲੇ ਆਸਕਰ ਵਾਈਲਡ ਤੇ ਵਾਲਟਰ ਪੇਟਰ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਆਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਇਕ ਘਿਰਣਤ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਨੇਤਾ ਤੇ ਹਾਕਮ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਜਿਹੜੇ ਵਲਾਇਤ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਇਹੋ ਗੁਣ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕੈਂਬ੍ਰਿਜ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਮਜਲਿਸ ਵਿਚ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਉਪਰ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬੜੇ ਗਰਮ ਤੇ ਭਖਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਵੀ ਤਾਫੀਫ਼ ਕਰਦੇ। ਲੇਕਿਨ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹੀ ਲੋਕ ਕੁਛ ਤਾਂ ਇੰਡੀਅਨ ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣੇ, ਕੁਛ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ-ਕੁਛ ਬੜੇ ਧੀਰ ਗੰਭੀਰ ਬੈਰਿਸਟਰ ਆਦੀ ਬਣੇ। ਇਹਨਾਂ ਆਰਾਮ ਘਰਾਂ ਦੇ ਅੱਗ-ਭਥੂਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਭਥੂਕੇ ਨੇ ਵੀ, ਜੇ ਹੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਹੋਏਗਾ।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਜੇ ਅਸੀਂ ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫ਼ਰਕ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਵੀ ਇਸੇ ਆਰਾਮ ਘਰ ਦਾ ਇਕ 'ਅੱਗ-ਭਥੂਕਾ' ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨੀਂ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਵਿਸਿਸ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਖਿੱਚ ਸੀ। ਪਰ ਪਿਤਾ ਦੇ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ ਤੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਲੰਘਣ ਦੀ ਮਹੱਤੀ ਇੱਛਾ ਮਨ ਵਿਚ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਕਾਲਤ, ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇੰਜ ਕਹੀਏ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ 'ਕੈਰੀਅਰ'

ਬਣਾਇਆ...ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਕੇ ਖੋਬਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਤੇ ਸੱਜਿਆਂ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਦੀ ਦੁਹਰੀ ਨੀਤੀ ਆਪਣਾਈ।

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲਿਬਰਲ ਪਾਰਟੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਪਿੱਛੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਲ ਨੇ ਉਸਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲੈ ਲਈ ਤੇ ਜਾਨ ਲੈਂਸਬਰੀ, ਰੇਮਜੇ ਮੇਕਡਾਨਲਡ ਤੇ ਜਾਨ ਸਟ੍ਰੇਚੀ ਆਦਿ ਦੁਹਰੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨੇਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ' (ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ) ਵਿਚ 'ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਕੇ ਆਰੰਭ' ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਖ਼ਤਰੀ ਹੋਏ; ਜਿਹੜੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਣੇ, ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਵਿਚਾਰਕ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨੀਤੀ ਦੀ ਬਾਗਡੋਰ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਾਤੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਗੇ।" ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਕੰਮ ਸੀ, "ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਖ਼ਸ, ਜਿਹੜਾ ਲੜ ਕੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤਾਕਤ ਆਪਣੀ ਮੁੱਠੀ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੇ, ਖ਼ਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਜ਼ਰੀਏ ਆਪਣੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਤਾਅਲੁਕ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਰੀਆ ਸੂਰਵੀਰ ਨਾਲ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।"

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਕੁਲ ਦੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਅਧੁਨਿਕ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਦੁਹਰੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਿਆ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਇਕ ਵਿਚਾਰਕ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਉੱਚੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਸਿਰਫ ਇਸ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਨਾਤਾ ਜੋੜਿਆ ਬਲਕਿ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਬਦਲਦੇ ਗਏ ਇਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ 1926-27 ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਜਬਰਦਸਤ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਸਿਰਫ ਯੂਰਪ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਬਲਕਿ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ਰੱਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਖਾਸਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਸਵਦੇਸ਼ ਆ ਕੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਰਾਗ ਅਲਾਪਣਾ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦੂਜਾ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ ਸੱਜੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਅਸਲ ਨੇਤਾ ਗਾਂਧੀ ਹੈ ਤੇ ਝੱਟ ਉਸਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡਿਆ। ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਾਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਬਲਕਿ ਉਸਦੀ ਮਹਾਤਮਾਈ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਵਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

"ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਤੱਪਸਿਆ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਖਿਆਲ ਨਾ ਸਿਰਫ ਚੋਟੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਸਾਧਾਰਣ ਅਨਪੜ੍ਹ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਇਹ ਉਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਤੇ ਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੜੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਈਏ।”

(ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ)

ਕੋਈ ਵੀ ਨੇਤਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ, ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਲਏ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਕੀ, ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹਾਕਮ ਬਣ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਪੜ੍ਹਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ‘ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ ਕਿਲੇ ਉਸਾਰੇ।’

ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰ ਲੈਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੋਹਨਦਾਸ ਕਰਮਚੰਦ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ/ਸਿਖਲਾਈ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉੱਥੇ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਚਾਲਾਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਕੂਮਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਰਗ-ਚਰਿੱਤਰ ਤੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਅਫ਼ਸਰ ਜਾਂ ਵੱਡਾ ਨੇਤਾ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਹਿੱਤ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਨਹਿਰੂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਹੀ ਦਰਬਾਰਦਾਰੀ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੇ ਨਾਲ ਧਰਮ-ਨਿਸ਼ਠਾ ਵੀ (ਰਾਜੇ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ-ਅਨੁ. ਮ. ਬੇਦੀ) ਘੁੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ‘ਮਹਾਤਮਾ’ ਬਣਾ ਕੇ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ, ਜਿਸਨੂੰ ਰਾਜ-ਨਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਖੁਫ਼ੀਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਰਿਟਾਇਰਡ ਅਫ਼ਸਰ ਧਰਮੇਂਦਰ ਗੌਡ ਆਪਣੀ ‘ਆਜ਼ਾਦੀ ਕੇ ਗੱਦਾਰ ਸਾਥੀ’ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਹ ਰਹੱਸ ਇੰਜ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ :

“ਮਹਾਨ ਹੈਰਾਨੀ-ਭਰਪੂਰ ਇਕ ਟਾਪ ਸੀਕ੍ਰੇਟ ਐਂਡ ਪਰਸਨਲ ਡੀ.ਓ.ਲੈਟਰ ਵੀ ਦੇਖਣ ਲਈ ਮਿਲਿਆ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਇਮਪੀਰੀਅਲ ਬਿਊਰੋ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ-ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ‘...ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਨੌਜਵਾਨ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਨਾ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਵਰਗੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪ੍ਰਿਯ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਨੇਤਾ ਬਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਹਾਸ਼ੀਏ ਉੱਤੇ ਆਈ.ਜੀ. ਨੇ ਏ.ਆਈ.ਜੀ. ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ-‘ਪਲੀਜ਼ ਡੂ ਦਿ ਨੀਡ ਫੁਲ’ (ਯੋਗ ਕਾਰਵਾਈ

ਕੀਤੀ ਜਾਏ।)”

ਇਸੇ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸੇ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ 1929 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 'ਸ਼ਾਤੀਪ੍ਰਿਯ' ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪੂਰਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਸਮਾਜਵਾਦੀ' ਨੇਤਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਰਤੇ ਗਏ।

ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪੂਰਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਈ। ਇਹ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣਾ ਬੜਾ ਹੀ ਔਖਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਪੁਰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਹੋਏ, ਉਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਰਿਸਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

1936 ਵਿਚ 'ਜੈ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਲੇਖ 'ਮਾਡਰਨ ਰਵਿਊ' ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਚਾਣਕੀਆ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਚਾਣਕੀਆ ਦੇ ਨਕਲੀ ਨਾਂ ਹੇਠ ਇਹ ਲੇਖ ਉਹਨਾਂ ਖੁਦ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਲੇਖ ਇੰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

“ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਜੈ-ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇੱਕਠ ਵਿਚੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲੰਘਦਿਆਂ 'ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ' ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਗਾਹ ਉਪਰ ਚੁੱਕੀ, ਹੱਥ ਵੀ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਮੁਸਕਾਰ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਜੁੜ ਗਏ ਤੇ ਪੀਤਾਭ (ਪੀਲੇ ਚੰਦਨ ਵਰਗੀ ਭਾਅ ਮਾਰਦੇ) ਕਠੋਰ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਮੁਕਰਾਹਟ ਖਿੜ ਗਈ। ਇਹ ਅਤੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ।

ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ ਚਿਹਰਾ ਫੇਰ ਗੰਭੀਰ, ਉਦਾਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲੋਕ ਇੱਕਠ ਵਿਚ ਜਾਗਰਤ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਤੇ ਮੁਦਰਾ ਯਥਾਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਲੋਕ ਇੱਕਠ ਦੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਚਾਲ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਇਹ ਨਾਇਕ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਫੇਰ ਦੇਖੀਏ। ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਲਸਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਆਦਮੀ ਉਸਦੀ ਕਾਰ ਨੂੰ ਘੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਛੱਡ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਰ ਦੀ ਸੀਟ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਲੰਮਾ ਝੰਮਾ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਉਤੇਜਤ ਭੀੜ ਵਲੋਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ।

ਅਚਾਨਕ ਫੇਰ ਉਹੀ ਮੁਸਕਾਨ ਤੈਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਹਾਸਾ ਖਿੱਲਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਤਣਾਅ ਘਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭੀੜ ਵੀ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੇਵਤਾ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਉਹਨਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਨੇੜਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਉਸਨੂੰ ਘੇਰੀ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਭੀੜ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਛਲ ਭਾਵ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਦੇਖੋ, ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਤੇ ਚਿਹਰਾ ਮੁੜ

ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੀ ਇਹ ਸਭ ਇਸ ਜਾਣੇ-ਮਾਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਚਾਲ ਹੀ ਹੈ ਸਿਰਫ ਜਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਹੈ? ਸ਼ਾਇਦ ਦੋਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਸਹੀ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਅਰਸਾ ਪੁਰਾਣੀ ਆਦਤ ਵੀ ਸੁਭਾਅ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮੁਦਰਾ ਉਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਣਾਵਟ ਘਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੋਏ-ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਤਾਂ ਪਾਊਡਰ ਤੇ ਰੰਗ-ਰੋਗਨ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਐਕਟਿੰਗ ਕਰਨਾ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਜਾਚੀ-ਪਰਖੀ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਤੇ ਅੱਲ੍ਹੜਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਲੋਕ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਅਦਾਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਨੂੰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਲੈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ? ਇਸ ਦਿਖਾਵਟੀ ਮੰਤਵ ਹੀਣ ਅਦਾਕਾਰੀ ਪਿੱਛੇ ਉਸਦਾ ਮੰਤਵ ਕੀ ਹੈ? ਉਸਦੇ ਇਸ ਮੱਥੇ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ? ਕਿਹੜੀਆਂ ਆਸਾਂ-ਇੱਛਾਵਾਂ ਹਨ? ਕਿਹੜੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ? ਤੇ ਕਿਹੜੀ ਕਿਹੜੀ ਅਤਿਪ੍ਰ ਕਾਮਨਾ ਹੈ?

ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਰ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਰੌਚਕ ਲੱਗਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਰੁਚੀ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਹਰ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਉਸਦਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਭਵਿੱਖ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਚੋਖਾ ਲਾਭ ਜਾਂ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲੱਭਣਾ ਹੀ ਪਏਗਾ।

ਲਗਭਗ ਦੋ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਕ ਸ਼ਿਵਰ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਤੇ ਚਾਲਕ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤਕ, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਤਕ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੰਗਾਲਾਂ ਤਕ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਛੂਤਾਂ ਤਕ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਿੱਖ, ਪਾਰਸੀ, ਈਸਾਈ ਤੇ ਯਹੂਦੀ ਤਕ-ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗ ਹਨ-ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਸਨ, ਪਠਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪਠਾਨਾਂ ਵਾਲਾ, ਨੇਪਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨੇਪਾਲੀਆਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਆਦੀਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਆਦੀਵਾਸੀਆਂ ਵਾਲਾ ਭੇਸ ਵੀ ਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ-“ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੈਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਲਗ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।” ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਰੜਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ-“ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗੀ, ਤਦ ਕੀ ਹੋਏਗਾ?”

ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਕਾਰਣ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੁਰੂ ਗਾਂਧੀ ਤੋਂ ਵੀ ਚਿੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। 3 ਜੁਲਾਈ 1939 ਨੂੰ ਵੱਲਭ ਭਾਈ ਪਟੇਲ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ ਦਾ ਇਹ ਅੰਸ਼ ਦੇਖੋ ਜ਼ਰਾ:

“ਉਸ ਦਿਨ ਤੂੰ ਗੁੱਸਾ ਕਰ ਗਿਆ ਸੈਂ ਤੇ ‘ਹਰੀਜਨ’ ਵਿਚ ਛਪੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਤ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਬਾਤਚੀਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਤੈਨੂੰ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਾਰਾਜ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤੂੰ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਅਨਿਆਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਲਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਅਲਗ ਹਟ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦੇਣਗੀਆਂ। ਉਹ 71 ਸਾਲ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ। ਜਦ ਤੇਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਵੱਜਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਉਹ ਜਿੰਨਾ ਤੈਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਓਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਜਦ ਉਹ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਤੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੁੱਟੀ ਕਰ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹਨ।...

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਕਰਨ। ਪਰ ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈਂ, ਹੋਰ ਉਹ ਕੀ ਕਰਨਗੇ, ਇਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।

ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸ ਦੇਣੀ ਮੈਂ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ, ਇਸ ਲਈ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਤੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝੇਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਲੈਣ।”

3 ਜੁਲਾਈ 1939 ਸੁਭਾਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਆਪਣੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

“ਮੈਂ ਇਕ ਅਸੰਤੋਖੀ ਮਾਨਸਪ੍ਰਾਣੀ ਹਾਂ, ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਅਸੰਤੋਖ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।”

ਇਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀ ਵੀ ਸਨਕੀ ਨੀਤਸੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ।

ਨਵੇਂ ਜਾਲ

ਨਮਕ-ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਭਾਵੇਂ 1921-22 ਦੇ ਸਵਿਨਯ-ਭੰਗ ਅੰਦੋਲਨ ਵਾਂਗ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਗੁਣਨਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਸੀ। 1927-28 ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਬਣਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਉਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਰਚ-ਮਿਚ ਕੇ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਭਾਵ 'ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ' ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੀ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਲਿਖੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਦਲਦੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਸਾਡੀ ਲੜਾਈ ਮੱਠੀ ਪੈਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਚਾਲ ਹੌਲੀ ਹੋ ਗਈ, ਤਿਵੇਂ-ਤਿਵੇਂ ਉਸ ਵਿਚ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਉਤਸਾਹ ਦੀ ਕਮੀ ਆਉਂਦੀ ਗਈ-ਹਾਂ, ਵਿਚ-ਵਿਚਕਾਰ ਕਦੀ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਬਾਅਦ ਕੁਛ ਉਤੇਜਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲਾਤ ਦੂਜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰੀ ਮੰਦੀ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਜਾਂਦਾ ਓਨਾ ਹੀ ਉਸ ਵੱਲ ਖਿਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਖਾਸ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਨਾਟਕ, ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਉਸ ਲੜਾਈ ਦਾ, ਜਿਹੜੀ ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਹਮਦਰਦੀ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ (ਸਮਾਜਵਾਦ) ਨਾਲ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਹੁੰਦੀ ਗਈ।

ਸਮਾਜਵਾਦ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਵੱਲ ਮੇਰੀ ਬੜੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਖਿੱਚ ਸੀ ਤੇ ਰੂਸ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਰੂਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ।” ਤਰਕ ਇੱਥੇ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਰੂਸ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਤੇ ਦਮਨ ਦੀ

ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਮਗਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤਾਂ ਬਲ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਦਮਨ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜ ਦਾ ਤੇ ਸਾਡੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਤਾਂ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬੁਨਿਆਦ ਹੀ ਬਲ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ, ਬਲ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਦਿਨ ਟਿਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜਦ ਤਕ ਭੁੱਖੇ ਮਰਨ ਦਾ ਡਰ ਸਭ ਥਾਈਂ ਵਧੇਰੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ, ਉਹਨਾਂ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਨ ਮਾਣ ਹੀ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਦ ਤਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ।”

ਫੇਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅਧਿਅਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਅਪੜਾਉਂਦੇ ਹਨ ; “ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਭੋਇੰ ਤੇ ਕਲ-ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਰ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਸਿਰਫ ਕਿਸੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਯੋਜਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਨਿਰਅਰਥਕ ਹੋਸਲੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਤਰਕ ਪੁੱਠੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਘੁੰਮ ਗਿਆ ਹੈ : “...ਕੀ ਕਾਂਗਰਸ ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਦੀ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਸਾਮਾਜਿਕ ਹੱਲ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਸਕੇਗੀ? ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜਿਹਾ ਸਵਾਲ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹੀ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਦੋ ਜਾਂ ਚਾਰ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਜਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਗਠਿਤ ਦਲ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਬਹੁਮਤ ਵਿਚ ਹੋਏ ਜਾਂ ਅਲਪਮਤ ਵਿਚ, ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗਾਂਧੀ ਜੀ। ਉਹ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁਣਗੇ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਿੱਛੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਲੇਕਿਨ ਫੇਰ ਵੀ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਕ ਅਨੋਖੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਪੈਮਾਨੇ ਨਾਲ ਨਾਪਣਾ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮਾਮੂਲੀ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮੁਮਕਿਨ/ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ, ਚੁੰਕਿ ਉਹ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹਨ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਗਿਆ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ, ਤਦ ਤਕ ਉਹ ਇਸ ਉੱਤੇ ਅਟੱਲ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਜਨਤਾ ਦੀ ਪਰਚੰਡ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦੇਣਗੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫੀ ਉਮੀਦ ਹੈ, ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਸਾਮਾਜਿਕ ਟੀਚੇ ਵੱਲ ਇਕ ਇਕ ਪੈਰ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਗਾਂਧੀ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਵੱਡੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹਨ ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀ

ਪਰਚੰਡ ਕਾਰਜ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿੱਥੋਂ ਤਕ ਜਗਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਚੌਰੀ-ਚੌਰਾ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅੰਦੋਲਨ ਬੰਦ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੇ ਗਾਂਧੀ-ਇਰਵਿਨ ਸਮਝੌਤੇ ਨਾਲ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ 'ਚੁੱਕਿ' ਗਾਂਧੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਪੈਮਾਨੇ ਨਾਲ ਤੇ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮਾਮੂਲੀ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਮਾਪਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ 'ਅਗਿਆਤ-ਤੱਤ' ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸੰਘਰਸ਼ ਜਿੰਨਾ ਤਿੱਖਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਲੰਮਾ ਚੱਲੇ, ਜਨਤਾ ਦੀ ਪਰਚੰਡ ਕਾਰਜ ਸ਼ਕਤੀ ਓਨੀ ਹੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਅਗਨੀ-ਦੀਕਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤਪ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿੱਖਰਦਾ ਹੈ, ਸੰਵਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗਾਂਧੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਉਗਰ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਤੇ ਲੰਮਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਵੀ, ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਗੋਲ-ਮੇਜ਼ ਸੰਮੇਲਨ ਤੋਂ ਪਰਤ ਕੇ ਆਉਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਜਨਤਾ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਪਰਲੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ, ਬੱਥਰਤਾ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਦਮਨ ਦਾ ਬੜਾ ਡਟਵਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਤੋਂ ਇਹ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵੀ ਸਹਿ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੇ ਆਤਮ ਸ਼ੁੱਧੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤ ਰੱਖ ਕੇ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕੀਤਾ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਾਂ ਛੇ ਹਫ਼ਤੇ ਤਕ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫੇਰ ਸਮੂਹਿਕ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਵਾਇਸਰਾਏ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ ਪਰ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਇਰਵਿਨ ਨੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤਕ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ। ਸੋ ਅੰਦੋਲਨ 1933 ਦੇ ਬਾਅਦ 1934 ਵਿਚ ਓਵੇਂ ਹੀ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਦਲੇਰ ਜਨਤਾ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਦਮਨ ਸਾਹਮਣੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ 30 ਅਗਸਤ 1933 ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਕੋਈ ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਕੇ ਫਰਬਰੀ 1934 ਨੂੰ ਫੇਰ ਜੇਲ੍ਹ ਗਏ-ਅੰਦੋਲਨ ਉਦੋਂ ਵੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਲੀਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਨ, ਅਚਾਨਕ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਇਕ ਬਿਆਨ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਅੰਦੋਲਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

“ਇਸ ਬਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਇਕ ਆਪਸੀ ਬਾਤਚੀਤ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ...ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਬੜੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਸਾਥੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਵਿਰੁਧ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਇਸ ਮਿੱਤਰ ਦੀਆਂ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਬੜਾ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ

ਅਹਿਸਾਸ ਵਧੇਰੇ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਲੇਕਿਨ ਮੈਂ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਹਾਂ। ਨੇਤਾ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹਾਪਨ ਇਕ ਨਾ ਬਖਸ਼ਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਪਰਾਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਫੌਰਨ ਇਹ ਤਾੜ ਗਿਆ ਕਿ ਘੱਟੋਘੱਟ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀ ਰਹਾਂਗਾ।”

ਨੇਤਾ ਦਾ ਅੰਨ੍ਹਾਪਨ ਤੇ ਨਾ ਬਖਸ਼ਿਆ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਅਪਰਾਧ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਨਤਾ ਦੇ ਅਜਿੱਤ ਸਾਹਸ ਤੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਿਆ ਕਿ ਉਸਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਕੌਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਏਨਾ ਲੰਮਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਸਾਹਸ ਤੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਲੰਮਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁੱਝੇ-ਸਵਾਰਥਾਂ ਲਈ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸੀ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਨੇਤਾ ਬਣਿਆ ਸੀ।

ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ-ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਦੇਖ ਲਵੋ :

“ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਤਿਆਗ ਤੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਦਲਿੱਦਰਤਾ ਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਪਏਗਾ; ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕੱਤ-ਬੁਣ ਕੇ ਖੱਦਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਖੁਦ ਉਦਯੋਗ ਬਣ ਕੇ ਛੂਈ-ਛੂਤ ਦੇ ਹਰੇਕ ਭਰਮ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਨਸ਼ਟੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਰੱਖ ਕੇ ਨਸ਼ਟੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੇਵਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਰੀਬਾਂ ਵਾਂਗ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਗਰੀਬੀ ਵਿਚ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋਣ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਤਨਖ਼ਾਹ ਮਿਲ ਜਾਏ।”

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਬੇਨਿਯਮਤ ਲਗਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ ਤੇ ਅਤੀ ਤੀਬਰ ਪੀੜ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ‘ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਉਹ ਤੰਦਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਏਨੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਟੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ‘ਤੀਬਰ ਪੀੜ’ ਸਦਕਾ ਜਦੋਂ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਭਟਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦਲਿੱਦਰਤਾ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮੁੱਢੋਂ ਉਖਾੜ ਦੇਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ‘ਸ਼ਿਲਾ ਪਰ’ ਨਾਟਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੇ ਫਰਾਈਡ ਦੇ ਆਡੀਪਸ ਕਾਂਪਲੈਕਸ ਤਕ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੁਝ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਣਾ ਹੀ ਇਸ ਚਰਚਾ ਦਾ ਮੰਤਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਚਰਚਾ ਦਾ ਅੰਤ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, “ਖੁਸ਼ਕਿਸਮੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ਮਿਜਾਜ਼ ਹਾਂ ਤੇ ਮਾਯੂਸੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬੜੀ ਛੋਟੀ ਸੰਭਲ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ

ਪਿੱਛੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕਮਲਾ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਉਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਇਕੱਲੇਪਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੁਛ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਤਾਂ ਹਾਂ ਹੀ।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਕੋਈ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਕਮਲਾ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਕਾਰਣ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਗਿਆਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲੀ। ਉਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਲੰਮਾ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਤ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ 17 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ, ਉਸਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹਨ :

“ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣਾ ਸਾਥੀ ਗੁਆਇਆ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਹੀ ਹਾਂ ਜਿਹਾ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ 1917 ਵਿਚ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ। ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਮਤਿਆਂ ਕਾਰਣ ਤੈਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਲਪਨਾ ਲਈ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੇਰੀ ਹੈ। ਤੇ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਛਾਣ ਲੈਣ ਦੀ ਅਟਕਲ ਆਉਦੀ ਹੈ।”

ਇੱਥੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਅਗਿਆਤ-ਤੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ‘ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ’ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਤੱਸਲੀ ਹੋ ਗਈ-ਜਿਵੇਂ ਅਕਸਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਚਿਹਰੇ ਭਾਵੇਂ ਅਲਗ ਅਲਗ ਸਨ ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਮੰਸ਼ਾ ਇਕੋ ਹੀ ਸੀ।

ਪਰ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਇਸ ਸਮਝੋਤੇਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਟੁੱਟ ਗਏ ਸਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਉਤਸਾਹ ਨਾਲ ਤਨ-ਮਨ ਨਾਲ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਏ ਸਨ। ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਫਰਕ ਆਇਆ ਉਸਨੂੰ ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਪੱਖੀ ਲੇਖਕ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ, ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਵੀ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸਨ, ਆਪਣੀ ‘ਭਾੜੇ ਦੇ ਟੱਟੂ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇੰਜ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ :

“ਰਮੇਸ਼ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ ਪੱਕਾ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦੀ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸੋਚਦਾ, ਮਨੁੱਖ ਕਿਉਂ ਪਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਲਈ ਨਾ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਏਨਾ ਭੇਦਭਾਵ ਹੈ; ਕੋਈ ਤਾਂ ਮਹਿਲਾਂ ਅਟਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ-ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰੁੱਖ ਦੀ ਛਾਂ ਵੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਰੇਸ਼ਮ ਤੇ ਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਮੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਲਈ ਲੱਥੜ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹੇ ਨਿਆਂ ਹੀਣੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੇ ਚੋਰੀ, ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਡਾਕਾ ਅਧਰਮ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਸ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ? ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਭਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਣ ਲੱਗਦਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਸ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇ। ਸੰਸਾਰ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਖ ਭੋਗਣ ਦਾ ਸਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਨਾ ਡਾਕਾ, ਡਾਕਾ ਹੈ; ਨਾ ਚੋਰੀ, ਚੋਰੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਜੇ ਆਪਣਾ ਧਨ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵੰਡ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ

ਵਿਰੁੱਧ ਵੰਡ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕੀ ਪਾਪ ਹੈ? ਸ਼ਾਹ ਉਸਨੂੰ ਪਾਪ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਕਾਨੂੰਨ ਜੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੇਵੇ। ਸਾਡੀ ਅਦਾਲਤ ਵੀ ਅਸਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਅਪਰਾਧੀ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਕੋਲ ਲੋੜ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਸੁਖਭੋਗ ਸਮਗਰੀ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਕਰਾਂਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਪਤ ਸਭਾਵਾਂ ਬਣਨ ਲੱਗੀਆਂ, ਹਥਿਆਰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ।”

ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਕੇ ਗਾਂਧੀ-ਭਗਤ ਸਨ, ਹੁਣ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਸੋਦੇਬਾਜ਼ੀ ਸਾਫ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ—ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਜਚਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਆਵੇਗੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਲੁੱਟ-ਖਸ਼ੂਟ ਇਵੇਂ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ‘ਆਹੂਤੀ’ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਰੂਪਮਣੀ ਇਸ ਸ਼ੱਕ ਨੂੰ ਇੰਜ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੀ ਹੈ :

“ਜੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਸੰਪਤੀ ਉੱਤੇ ਇਹੀ ਕਬਜ਼ਾ ਰਹੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਸਮਾਜ ਇਵੇਂ ਹੀ ਸਵਾਰਥੀ ਬਣਿਆ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਾਂਗੀ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਨਾ ਆਉਣਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਹਾਜਨਾਂ ਦੀ ਧਨ-ਲਾਲਸਾ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖਿਆਂ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਹਿਤ ਹੀ ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਪੀਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਜਾਨ ਹਥੇਲੀ ਉੱਤੇ ਲਈ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਪਰਜਾ ਇਸ ਲਈ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਢੋਏਗੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਨੇ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਜਾਂ ਸਵਰਾਜ ਦੇ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗੋਵਿੰਦ ਬੈਠ ਜਾਵੇ।”

ਇਹ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸੰਘਰਸ਼-ਜਾਈ ਨਵੀਂ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਦੇਣ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗਾਂਧੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਲੰਮੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਉਸਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਪੂਰਨ-ਸਵਰਾਜ ਜਾਂ ਮੁਕੰਮਲ-ਆਜ਼ਾਦੀ, ਕਰ ਦੇਣਾ ਉਸ ਲਈ ਅਸਹਿ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਅਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਅੱਗੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਸਮਾਜਵਾਦ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਸਹਿ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। 30 ਜੁਲਾਈ 1936 ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਟਿੱਪਣੀ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਖਤਮ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ, ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਉਸਦਾ ਖਰੜਾ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਮੇਰੀ ਕਠਿਨਾਈ ਦੂਰ ਖਲੋਤਾ ਭਵਿੱਖ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਸਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਉਪਰ ਹੀ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਭਵਿੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੰਭਾਲ ਜਾਏਗਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅੱਗੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।”

ਪਰ ਉਹ ‘ਅੱਗੇ ਦੀ ਗੱਲ’ ਸੋਚਦਾ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਖਦਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ

ਦੇਖ ਕੇ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਗਰੁੱਪ ਆਪਣੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਧ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਤੰਬਰ 1934 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ 'ਅਲਗ' ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਵਿਉਂਤ-ਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਬਾਗਡੋਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਹੱਥ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ 'ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ' ਤੇ 'ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਝਲਕ' ਲਿਖ ਕੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੱਕਾ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲੋਂ ਬੜਾ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਜਦੋਂ ਉਹ 1933 ਵਿਚ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜ ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹੇ (ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣਾ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ)। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖ ਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਛਪਵਾ ਕੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਖੂਬ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 'ਮਦਰਾਸ ਮੇਲ' ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਇਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਛਪਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕੰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਸਦੇ ਸੁਧਰ ਜਾਣ ਦੀ ਪੱਕੀ ਆਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀਆਂ ਤੇ ਤਾਅਲੁਕੇਦਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਦਸ ਕੇ ਗੁੱਝੇ-ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕਿੱਥੋਂ ਤਾਈਂ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ।" ਯਾਨੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹਥਿਆ ਲਈ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਸਦੇ ਹੋਰ ਅਨੁਯਾਯੀ, ਦੂਜੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਵੀ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਵਾਰੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ 4 ਸਤੰਬਰ 1935 ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਏ ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਜਰਮਨੀ ਚਲੇ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਬ੍ਰੇਡੇਨਵਾਲਡ ਦੇ ਸਿਹਤ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਕਮਲਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਲੈ ਆਏ, ਸਿਹਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਪਰ ਆਖ਼ਰ ਉੱਥੇ ਹੀ 28 ਫਰਬਰੀ 1936 ਨੂੰ ਕਮਲਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ। 19 ਦਸੰਬਰ 1935 ਨੂੰ ਰਾਜੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

"ਆਸਾਰ ਅਜਿਹੇ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਅਗਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਚੁਣੇ ਜਾਓਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਵੱਲਭ ਭਾਈ, ਜਮਨਾ ਲਾਲ ਜੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵੰਗ ਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਅੰਤਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਜਦਕਿ ਬਾਪੂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲਗ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਪੁੱਛਣ ਉਪਰ ਹੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੰਤਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਉੱਘੜ ਆਏ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਸਾਡੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਦੇ ਤਰੀਕੇ

ਵਿਚ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਦ ਤਕ ਇਹ ਸੰਭਵ ਰਹੇਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕੱਠੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੀਏ।” ਫੇਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਚਾਹੇ ਕਿੰਨਾਂ ਹੀ ਰੋਸਾ ਤੇ ਚਿੜਚਿੜਾਹਟ ਹੋਏ, ਕੌੜੇ ਘੁੱਟ ਪੀਣੇ ਹੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ-ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਤਕ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਇਕ ਵਿਚੋਂ, ਅਸੀਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਹਾਂ।”

ਅਪ੍ਰੈਲ 1936 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਇਜਲਾਸ ਲਖਨਊ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ‘ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਟਾਲਨ’ ਤੇ ‘ਅਨੁਕੂਲ ਸਮਾਂ’ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਤੇ ਪਾੜੇ ਮਿਟਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਆਖੀ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਅਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ-ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਗਿਣਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੰਨਿਆਂ ਕਿ ‘ਅਸੀਂ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਜਨਤਾ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।’

ਇਹ ਇਕ ਹਕੀਕਤ ਸੀ ਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਲੁਕਣ-ਮੀਟੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਵੀ। ਪਰ ਇਸ ਭਾਸ਼ਣ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਪੜਤ ਖਾਸੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ।

1935 ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿਹੜੀ ਚੋਣ ਲੜੀ ਜਾਣੀ ਸੀ, ਲਖਨਊ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਚੋਣ ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ, ‘ਇਸ ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਵਾਧੀਨਤਾ-ਸੰਗਰਾਮ ਨਾਲ ਗੱਦਾਰੀ ਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਤੀ ਦਲਿੱਦਰਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਵਧਾਉਣਾ ਹੈ।’

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਨ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਜਿਹੜੀ ਕਾਰਜ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਰਫ਼ੀ ਅਹਿਮਦ ਕਿਦਵਈ ਦੀ ਰਾਏ ਦੋਖੇ। ਉਹਨਾਂ 20 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ :

“ਪਿਆਰੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਜੀ

ਪਿੱਛਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਮੈਂ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਵਿਚ ਕੱਟੇ। ਜ਼ਾਹਿਰਾ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਡੀ ਇਕ ਉਮੀਦ ਸੋ, ਲੇਕਿਨ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਖ਼ਿਆਲੀ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹੋ? ਤੁਸੀਂ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਦੇ ਅਸਰ ਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਮੁਖਾਲਫ਼ਤ ਦਾ ਕਿੱਥੋਂ ਤਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕੋਗੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸ਼ੱਕ ਹਨ।

ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਟੰਡਨ, ਨਰੀਮਾਨ, ਪੱਟਾਭਿ, ਸਰਦੂਰਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੁਸੀਂ ਗੋਵਿੰਦਦਾਸ ਤੇ ਸ਼ਰਤ ਬੋਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਭੋਲਾ ਭਾਈ ਤੇ ਰਾਜਗੋਪਾਲਾਚਾਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਕਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਛਲ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਏ. ਆਈ. ਸੀ. ਸੀ. ਤੇ ਡੈਲੀਗੇਟ

ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਏ ਹਾਂ। ਜਿਹੜੀ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਤੁਸੀਂ ਬਣਾਈ ਹੈ, ਇਹ ਪਿੱਛਲਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧੇਰੇ ਦਕੀਆਨੂਸੀ (ਰੂੜੀਪੰਥੀ) ਹੋਏਗੀ।

ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਮੇਰਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਬਹੁਤਾ ਤੰਗ ਹੋਵੇ। ਅਸੂਲੀ ਬਹਿਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਕਸਰੀਅਤ (ਬਹੁਮਤ) ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਵਧ ਭਰੋਸਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਜੋ ਅਸਰ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਮੈਂ ਬੇਚੈਨ ਸਾਂ।” (ਰਫੀ)

ਰਫੀ ਅਹਿਮਦ ਕਿਦਵਈ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਛਲ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਖੁਦ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸਨ ਸਿਰਫ ਜਾਲ ਨਵਾਂ ਸੀ।

ਤਿਪੁਰੀ

1930-34 ਦੇ ਲੰਮੇ ਤੇ ਕਰੜੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਾਡੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਸਾਰ ਤੱਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਮ ਜਨਤਾ ਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਕਿ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੀ ਦਾਸਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਪੈਸੇ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਵੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਢੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਊਚ-ਨੀਚ ਤੇ ਜਾਤੀਵਾਦ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਰੋਗ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੋਚ ਦੀ ਇਸ ਤਬਦੀਲ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਰਗ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦੇਣੀ ਠੀਕ ਰਹੇਗੀ।

ਵਰਗ-ਚੇਤਨਾ ਅਜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਕਿ ਅੰਦੋਲਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਉਸ ਵਿਚ ਗਰਮ-ਦਲ ਤੇ ਨਰਮ-ਦਲ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਇਸ ਵਰਗ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵਾਮ-ਪੱਖ ਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਖ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਘਰਸ਼ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਅਟਲ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਡੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਦੱਖਣ-ਪੱਖ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚਰਿੱਤਰ ਕਾਰਣ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਰੂਸ ਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕਰਾਂਤੀ ਸਦਕਾ ਇਹ ਭੈਅ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਹਾਈਕਮਾਨ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੀ।

ਦੱਖਣ-ਪੱਖੀ ਸੋਚ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾਸਾ ਦੇਖਿਆ-ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਾਮ-ਪੱਖ ਦਾ ਦੱਖਣ-ਪੱਖ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂਕਿ ਅਸੀਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੂਮਿਕਾ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕੀਏ।

ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਾਮ-

ਪੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਵਾਮ-ਪੱਖੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਤੱਤ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਘੋਲ ਵਿੱਢਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ।

ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ 1925 ਵਿਚ ਬਣੀ ਸੀ। ਉਂਜ ਉਸਦੇ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਨੇ 1921 ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਪਰਚਾ ਵੰਡਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਿ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲਈ ਹਲੂਣਿਆਂ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਭਰਦੇ ਹੋਏ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1924 ਵਿਚ ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ ਚਲਾਇਆ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਲੰਮੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਦੀ ਰਹੀ। ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ 1927 ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ-ਮਜ਼ਦੂਰ-ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 1929 ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿਚ ਖਾਸਾ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1929 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਪਰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੇਰਠ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ ਚਲਾਏ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਦਮਨ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਘੱਟ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਧਦਾ ਹੀ ਗਿਆ-ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ 1934 ਵਿਚ ਅੰਦੋਲਨ ਵਾਪਸ ਲਏ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਰੋਕ ਹਟਾਈ ਤਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਅੱਠ ਸਾਲ ਯਾਨੀ 1942 ਤਕ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਣੀ ਰਹੀ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: “ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦੇ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਧੁੰਦਲੇ ਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਸਮਝਦਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੀਕ ਫੈਲ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਮਰਦ, ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਉੱਤੇ ਬ੍ਰਾਇਸ ਤੇ ਮਾਰਲੇ, ਕੀਥ ਤੇ ਮੈਥਿਨੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਅਤੇ ਰੂਸ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਠ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਹਨਾਂ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵੱਲ ਫੇਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ-ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਨੇ ਇਸ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ੰਕੇ, ਜੁਗਿਆਸਾ ਤੇ ਚੇਲੈਂਜ ਦੀ ਨਵੀਂ ਭਾਵਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।...”

ਤੇ ਫੇਰ-

“ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕੱਟੜ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਿੱਛਲੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਉਪਰ ਭਿਆਨਕ ਹਮਲੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਆਰੋਪ ਲਾਏ ਹਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਯੋਗਤਾ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ ਤੇ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤਕ ਸਹੀ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ।...

ਅਲੋਚਨਾ ਕੀ ਸੀ, ਇਸਦਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ : “ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਰਿਹਾ ਹੈ ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਜਨਤਾ ਦਾ ਦਬਾਅ ਪਾ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ ਕੁਛ ਉਦਯੋਗਿਕ ਤੇ ਵਪਾਰਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਲੈ ਲੈਣਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ‘ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਹੇਠਲੇ ਵਰਗਾਂ ਤੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸੰਤੋਖ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਕੇ ਬੰਬਈ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਮਿਲ ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਲਖਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ।’ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਜਨਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਏ ਤੇ ਜਦ ਉਹ ਕਾਫੀ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਹੋ ਜਾਏ ਤਦ ਉਸਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਟਾਲ ਦੇਣ। ਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਚਲਾ ਜਾਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ; ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਬਾਅ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ।

ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਇਸ ਅਜੀਬ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਏਨੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗਲਤੀ ਇਹ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਯੂਰੋਪੀਅਨ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਨਾਲ ਨਾਪਦੇ ਹਨ; ਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੇਤਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਤਘਾਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਸੇ ਮਿਸਾਲ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ‘ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਕੋਈ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਜਾਂ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਨਹੀਂ ਤੇ ਅਜੇ ਤਕ ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਲਦਣਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿੱਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ...।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਠੀਕ ਇਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਉਂਦਾ ਤੇ ਬੰਦ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਗੱਲ ਬਦਲ ਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਝੁਠਿਆਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਤੀਜੀ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਕਾਂਗਰਸ 1926 ਵਿਚ ਸਤਾਲਿਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਅੰਦੋਲਨ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕੀ ਹੋਵੇ। ਚੀਨ ਦੀ

ਕਯੋਮਿਨਤਾਂਗ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨੇਤਾ ਚਯਾਂਗਕਾਈ ਸ਼ੇਕ ਨੂੰ ਮਿਸਰ ਦੀ ਵਫ਼ਦ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨੇਤਾ ਬਗਲੋਲ ਪਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗਾਂਧੀ, ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਸਵਰਾਜ-ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਨਾ ਪੈ ਕੇ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਕੇਡਰ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਤੀਜੀ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਦੀ ਸਲਾਹ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਬੜੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਨਮਕ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਇਸ ਸਲਾਹ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਂਹ ਪੱਖੀ ਪੱਖ ਸੀ ਜਦੋਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਪੱਖ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਤੇ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਜਨਤਾ ਦਾ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਚਲਾਉਂਦੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਕਰਦੇ। ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਹਾਲਾਂਕਿ 1930-34 ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਭਿੜਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਮੇਰਠ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖਾਸਾ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਗੱਦਾਰੀ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਈ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਦੂਰ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਮੰਦੀ ਕਾਰਣ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ-ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹੜਤਾਲਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਗਾਨਬੰਦ ਅੰਦੋਲਨ ਚੱਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਉੱਕਾ ਹੀ ਪਕੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ।

ਫੇਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ਤੇ ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਰਾਂਤੀ ਦੇ ਕਿਸ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਹਾਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਕੱਚੀ-ਪੱਕੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰਕੇ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉਛਾਲ ਕੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣ ਸਕਦੀ।

ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ 1934 ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੋ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਅਸਰ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦੋਵੇਂ ਕਾਰਣ ਸਨ।

ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸਨ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਮਨ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਐਲਾਨ ਦੇਣ ਨਾਲ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਧੀ। ਦੂਜਾ, ਆਤੰਕਵਾਦ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੁਣ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਅਨੁਸ਼ੀਲਨ ਤੇ ਯੁਗਾਂਤਰ ਦੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇ ਸਾਥੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਬਾਬੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਬਣ ਕੇ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਤੀਜਾ

ਅਜਿਹੇ ਸੱਚੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਖਾਸੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਕਿਸਾਨ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਮਨ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਬਾਹਰੀ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰੂਸ ਦੀਆਂ ਅਦਭੁਤ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਣ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਜਨਤਾ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵੱਲ ਖਿਚਿਆ ਜਾਣਾ ਹੀ ਸੀ, ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਲੇਖਕ, ਵਿਚਾਰਕ ਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਰਮਨੀ, ਇਟਲੀ ਤੇ ਜਾਪਾਨ ਵਿਚ ਫਾਸਿਸਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕਣ ਨਾਲ ਵੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਬਲ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਦੀ ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਵਿਰੋਧੀ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਦਿੱਖ ਨਿੱਖਰੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ 1934 ਵਿਚ ਬਣੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ, ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨਾ ਵੀ ਇਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸ਼ਰਤ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਐਲਾਨਿਆਂ ਉਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣਾ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਦੁਹਰੇ ਚਰਿੱਤਰ ਕਾਰਣ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕਾਂਗਰਸ-ਕਮਾਨ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਤੇ ਕਾਇਦਾ-ਕਾਨੂੰਨ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ-ਤੇ ਨਾਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ-ਵਾਮ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਖੀ-ਦੋ ਗੁੱਟ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਵਾਮ-ਪੱਖੀ ਗੁੱਟ ਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਜਦੋਂਕਿ, ਦੱਖਣ-ਪੱਖੀ ਗੁੱਟ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਘਰੇਲੂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਖ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਜੈਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਕਾਮਰੇਡ ਜੈਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਲੇਨਿਨ' ਕਹਿ ਕੇ ਥਾਪੜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰੀ ਦਮਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਜੈਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮਹਾਂਮੰਤਰੀ ਦੀ ਹੋਸੀਅਤ ਨਾਲ ਇਕ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹਮਦਰਦਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਤੇ ਉਹ ਬੜੇ ਹੀ ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਲੋਕ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਖੁਦ ਕਾਂਗਰਸ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਈ ਲੜਾਕੂ ਮੈਂਬਰ ਉਸ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲੇ।

ਇਹ ਸੀ 1934 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਭਰੇ ਹੋਏ ਵਾਮ-ਪੱਖ ਦਾ ਚਿੱਤਰ। ਉਸਦੀ ਨਾ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ, ਨਾ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਸਤੂਗਤ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਏਕਾ ਹੀ ਸੀ। ਤੇ ਨਾਲੇ ਉਹਨਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਚਾਲਾਕ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਤੇ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋਏ-ਹੋਏ ਸਨ ਬਲਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਖ ਵਿਚ ਭਰਮ ਫੈਲਾਉਣ ਤੇ ਫੁੱਟ ਪਾਉਣ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਵੀ ਸਨ।

ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਅਗਲਾ ਇਜਲਾਸ ਦਸੰਬਰ 1936 ਵਿਚ ਫੈਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਸਾਹਮਣੇ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਸੀ-ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਚੋਣ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣਾ।

ਇਹ ਚੋਣ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ 1935 ਅਨੁਸਾਰ ਲੜੀ ਜਾਣੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ 12 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਚੋਣ ਲੜਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਾਉਣਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਅਣਥੱਕ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਤਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸ ਵਿਚ ਲਾਂ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਲੂਚਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਰੋੜਾਂ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਇਹ ਭਾਸ਼ਣ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪ ਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਵਧ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਹਨਾਂ ਚੋਣ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵਧਾਉਣ ਨੂੰ। ਖ਼ੁਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਮਹੱਤਵ ਸੀ ਸਾਡੇ ਮਕਸਦ ਦਾ, ਉਸ ਸੰਗਠਨ ਦਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਕੌਮ ਦਾ, ਜਿਸਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਸੀਂ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਤੇ ਦੱਸਦਾ ਕਿ ਮੁਲਕ ਦੇ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਇਸਦਾ ਕੀ ਅਸਰ ਹੋਏਗਾ। ਅਸੀਂ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਮਾਲਿਕਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਮਾਲਿਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਬਿਠਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸੱਚੀ ਹਕੂਮਤ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਅਜਿਹੀ ਜਿਹੜੀ ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੀ ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋਏ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਮੁਸ਼ੀਬਤਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣ।”

ਇੰਜ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਤਕਾਜ਼ਾ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਸਰ ਵੀ ਵੱਧ ਗਿਆ ਤੇ ਚੋਣਾ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 1937 ਵਿਚ ਗਿਆਰਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਤ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਦੋ ਵਿਚ ਮਿਲੇ-ਜੁਲੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਬਣੇ। ਸਿਰਫ਼ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸੂਬੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣ ਸਕੇ।

ਪਦ-ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਾਂਗਰਸ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦੇ ਮਦਰਾਸ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਇਆ। ਵਾਮ-ਪੱਖ ਨੇ ਇਕ ਸੋਧ ਮਤੇ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਪਦ-ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ; ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਬਣਾਉਣਾ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਹੈ, ਇਹ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ

ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦਮਨ-ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਨ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਬਦਲ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਮਤਾ 135 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 72 ਵੋਟਾਂ ਨਾਲ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਾਲ ਯਾਨੀ 1939 ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਤਕ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਬਣੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੈਦੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਵਧ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲੀ ਤੇ ਕੁਝ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਵੀ ਹਟਾ ਲਈ ਗਈ। ਪਰ ਅਸਲ ਸਮੱਸਿਆ ਤਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਫੜਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਨੇ ਮਿਲ ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ।

ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜੀ ਕਾਂਗਰਸ ਤਾਜ਼ੀਰਾਤੇ ਹਿੰਦ ਦੀ ਦਫ਼ਾ 144 (ਚਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਆਦਮੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਰੋਕ) ਤੇ 124 (ਸਾਜਿਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਉੱਤੇ ਰੋਕ) ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਹੁਣ ਉਸੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਆਮ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੇ ਤਕ ਕਿ 'ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ' ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟਣਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਵੀ 'ਅਹਿੰਸਾ' ਦੇ ਲਚਕਦਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਸੱਚਮੁੱਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਵਾਮ-ਪੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਦਮਨਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ। ਉਦਘਾਰਨ ਲਈ ਜਦੋਂ ਬੰਬਈ ਦੀ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਹੜਤਾਲ ਕਰਨ ਤੇ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਘਿਰਣਤ ਬਿੱਲ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਵਾਦ ਅਧਿਨਿਯਮ (ਡਿਸਪਯੂਟ ਬਿਲ) ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਇਕ ਦੀ ਤਾਂ ਮੌਤ ਵੀ ਹੋ ਗਈ।

ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਨਤਾ ਦਾ ਰੋਸ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਦਮਨ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਹਾਈ-ਕਮਾਨ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

1935 ਦੇ ਐਕਟ ਰਾਹੀਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਧਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਨਾਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਸਿਰਫ ਉਹੀ ਵਿਧਾਨ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਬਾਲਿਗ ਵੋਟਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੁਣੀ ਗਈ ਵਿਧਾਨ-ਪਰੀਸ਼ਦ (ਕਾਂਸਟੀਟੂਏਂਟ ਅਸੈਂਬਲੀ) ਤਿਆਰ ਕਰੇਗੀ। ਸੁਭਾਸ਼ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਵਾਮ-ਪੱਖ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਧਾਨ-ਪਰੀਸ਼ਦ ਵਿਚ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਨ-ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ; ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਹਾਈਕਮਾਨ ਇਸਨੂੰ ਟਾਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ।

ਹੁਣ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ 1988 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ

ਤੇ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਨਾਲ ਫੈਲਾਈ ਕਿ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਵਾਮ-ਪੱਖੀਆਂ ਦੇ ਕੰਨ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਾਈ-ਕਮਾਨ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਅਹੁਜ਼ ਵਿਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਆਮ ਜਨਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਭਾਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਬਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਵਾਮ-ਪੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਦੱਬਵੀਂ-ਜ਼ੁਬਾਨ ਨਾਲ ਹਾਈਕਮਾਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਗੱਲ ਏਨੀ ਵਧ ਗਈ ਕਿ ਰਾਜੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਜੈਰਾਮਦਾਸ, ਦੌਲਤਰਾਮ, ਵੱਲਭਭਾਈ ਪਟੇਲ, ਸੀ. ਰਾਜਗੋਪਾਲਾਚਾਰੀ, ਜਮਨਾਲਾਲ ਬਜਾਜ ਤੇ ਜੀ. ਬੀ. ਕ੍ਰਿਪਲਾਨੀ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮੂਹਕ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ-ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਜਿਸ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ, ਇਹ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਆਪਣੀ ਉਸੇ ਨੀਤੀ ਉੱਤੇ ਚੱਲੇ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਉਹ 1920 ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਬੜੇ ਨਿਮੋਝੁਣੇ ਹੋਏ ਤੇ ਫੇਰ ਜਿਹੜੀ ਬਹਿਸ ਛਿੜੀ ਉਹ ਕਾਫੀ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ਤੇ ‘ਕੁਛ ਪੁਰਾਣੀ ਚਿੱਠੀਆਂ’ ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਦੇ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਖ਼ਰ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਨਿਪਟਾਇਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ-“ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੱਜਣਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਮਖੌਲਾਂ ਤੇ ਗਲਤ ਅਰਥ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਤੂੰ ਕਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਚਾਅ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।” ਤੇ ਫੇਰ ਸਮਝਾਇਆ, “ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰਵ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਚੁਣੇ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਪਦਧਾਰੀ ਹੈਂ, ਪਰ ਅਜੇ ਤਕ ਸੱਤਾ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਪਦਧਾਰੀ ਬਣਾਉਣਾ, ਜਲਦ ਹੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਯਤਨ ਹੈ-ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਣਾ। ਜੇ ਹੋਏ, ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਹੀ ਗੱਲ ਸੀ-ਜਦ ਮੈਂ ਕੰਡਿਆਂ ਦੇ ਤਾਜ਼ ਲਈ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਜ਼ਖ਼ਮ ਹੋਣ ਇਸ ਨੂੰ ਲਈ ਰੱਖੀਂ।” (ਪੱਤਰ 15 ਜੁਲਾਈ, 1936)

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਕੰਡਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਤਾਜ਼ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਵਾਕਈ ਸੱਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈ। ਪਰ ਕਿੰਨੀ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਯਾਨੀ 22 ਮਾਰਚ 1936 ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਐਲੇਵਿਲਕਿੰਸਨ ਨੇ ਲੰਦਨ ਤੋਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਖਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

“ਕਾਫੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਆਮ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਹੋ।”

ਫਰਬਰੀ 1938 ਦੇ ਹਰੀਪੁਰਾ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਸੁਭਾਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ 1938 ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਦੱਖਣ-

ਪੱਖ ਤੇ ਵਾਮ-ਪੱਖ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮਤਭੇਦ ਨੇ ਤਿੱਖਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਜਨ-ਸੰਘਰਸ਼ ਵਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਸਦਾ ਇਕ ਬਾਹਰੀ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਹਿਟਲਰ ਤੇ ਮੁਸੋਲਿਨੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਯੂਰਪ ਉਪਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਦਲ ਮੰਡਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਕਿਸੇ ਵਾਮ-ਪੱਖੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਦੇਣੀ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਫੈਸਲਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ 1939 ਦੇ ਤਿਪੂਰੀ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਪੱਟਾਭਿ ਸੀਤਾਰਮੈਯਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਪਰ ਸੁਭਾਸ਼ ਨੇ ਪੱਟਾਭਿ ਸੀਤਾਰਮੈਯਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਕੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨੂੰ ਚੇਲੈਂਜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਵਾਮ-ਪੱਖੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ, ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਚੋਣ ਜਿੱਤ ਗਏ। ਜਬਰਦਸਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਅਦ ਸੁਭਾਸ਼ ਨੂੰ 1575 ਤੇ ਪੱਟਾਭਿ ਨੂੰ 1376 ਵੋਟ ਮਿਲੇ।

ਚੋਣ ਦਾ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਦੇਖ ਕੇ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਮਰਥਕ ਛਿੱਥੇ ਜਿਹੇ ਪੈ ਗਏ। ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਇਕ ਬਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ 'ਬੋਰਸ ਮੈਂਬਰ' ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਸੰਸਥਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ' ਤੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਜਿਹੜੇ ਸੱਚੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਕਾਂਗਰਸ ਛੱਡ ਦੇਣ।'

ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ, ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਪੰਦਰਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੁਭਾਸ਼ ਦੇ ਰਾਹ ਦਾ ਰੋੜਾ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਵੀ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਆਪਣਾ ਬਿਆਨ ਵੱਖਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ 'ਹਮ ਕਹਾਂ ਹੈਂ?' ਨਾਂ ਦੇ ਪੈਮਫਲੇਟ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਭੀ ਨਾਲ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਤੇ ਵਾਮ-ਪੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਢੰਗ ਸੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਤਿਪੂਰੀ ਇਜਲਾਸ ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਗੋਵਿੰਦ ਵੱਲਭ ਪੰਤ ਨੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਖ ਵਲੋਂ ਇਹ ਮਤਾ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਜਿਹੜੀ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਬਣਾਵੇ, ਉਹ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਰਾਏ ਲੈ ਕੇ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਪੁਆੜਾ ਪਿਆ-ਹੱਥੋ-ਪਾਈ ਤਕ ਦੀ ਨੌਬਤ ਆ ਗਈ। ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧੀਆਂ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਦੋ ਘੰਟੇ ਤਕ ਬੋਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਵਾਮ-ਪੱਖ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਮੁੜ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਸੁਭਾਸ਼ ਨੇ 22 ਮਾਰਚ 1939 ਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਲੰਮੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ, ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ 24 ਸਫ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਉਸਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ :

“ਸ਼ਾਇਦ ਤੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸੀਂ ਕਾਰਜ-

ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ
ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ
ਸਹਿਮਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਣ ਕਰਕੇ, ਤੂੰ ਕਿੰਜ
ਬਹਾਦੁਰੀ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਤੈਨੂੰ ਇੰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਹਰੇਕ ਹੱਕ
ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਤੇਰਾ ਸਮਾਜਵਾਦ ਜਾਂ ਵਾਮਵਾਦ ਕਿੱਧਰ ਗਿਆ?”

ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਹ ਬੜਾ ਵੱਡਾ
ਸਵਾਲ ਹੈ-ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਟਿੱਪਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

15 ਅਗਸਤ

ਆਖਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਗਈ। 14 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਹਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗਰਵਨਰ ਜਨਰਲ ਤੇ 15 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ।

ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਸੋਦੇਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਇਹੋ ਨਤੀਜਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਜਨ-ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਟਾਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾਵਾਂ ਕੋਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਹੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕੌੜਾ ਘੁੱਟ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪੀਣਾ ਪਿਆ।

ਇਸ ਕੌੜੇ ਘੁੱਟ ਨੂੰ-ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ-ਬੜੀ ਧੂਮਧਾਮ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛਲੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਸਾਲ ਤੋਂ। (ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਣ ਤਕ ਇਹ ਸਮਾਂ ਸੱਠਾਂ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ-ਅਨੂ. : ਮ.ਬੇਦੀ.) ਦੇਖ ਹੀ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਜਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਓਸ ਪੈ ਗਈ ਹੈ; ਤੇ ਜਨਤਾ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਸੁਪਨੇ ਪਿਰੋਏ ਸਨ, ਉਹ ਧੂੜ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਏ ਹਨ।

14 ਤੇ 15 ਅਗਸਤ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਰਾਤ ਦੇ 12 ਵੱਜਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਛਿਣ ਪਹਿਲਾਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ :

“ਬਹੁਤ ਬਰਸ ਹੁਏ ਹਮਨੇ ਭਾਗਯ ਸੇ, ਜੋ ਵਕਤ ਮੁਕਰਰ ਕੀਆ ਥਾ, ਵਹ ਅਬ ਆ ਗਯਾ ਹੈ, ਜਬ ਹਮ ਅਪਨੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਯਾ ਕੋ ਯਦਿ ਪੂਰੀ ਤਰਹ ਨਹੀਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਪੂਰਾ ਕਰੇਂਗੇ।”

ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਗਿਆ ਨੂੰ ਇੰਜ ਦੁਹਰਾਇਆ ਸੀ :

“ਜਦ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦਾ ਘੰਟਾ ਵੱਜੇਗਾ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਹੋਏਗੀ, ਤਦ ਭਾਰਤ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰੇਗਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਛਿਣ ਕਦੀ ਕਦੀ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਤੋਂ ਨਵੀਨਤਾ ਵੱਲ ਪਲਾਂਘ ਪੁੱਟਦੇ ਹਾਂ। ਜਦ ਇਕ ਯੁੱਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤਕ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਨਪੀੜੀ ਹੋਈ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਗੰਭੀਰ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਮਨੁੱਖੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਸਭ ਕੁਛ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਗਿਆ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਭਵਿੱਖ ਆਰਾਮ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਕਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ-ਬਲਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਗਿਆਵਾਂ ਤੇ ਅੱਜ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪ੍ਰਤੀਗਿਆ ਨੂੰ

ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕਰੋੜਾਂ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਗਰੀਬੀ, ਅਣਪੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ। ਸਾਡੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਆਸ਼ਾ-ਮੰਸ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਅੱਖ ਦਾ ਅੱਥਰੂ ਪੁੰਝ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸਾਡੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਏ; ਲੇਕਿਨ ਜਦ ਤਕ ਅੱਥਰੂ ਤੇ ਪੀੜ ਰਹੇਗੀ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ। ਜਿਸ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਅਸੀਂ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਹਾਂ, ਉਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਪੀਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਹੋਛੀ ਤੇ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਤੇ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰਨ ਦਾ। ਅਸੀਂ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਇਮਾਰਤ ਬਣਾਉਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਹੋਏ।”

ਕੈਸੇ ਸੁੰਦਰ ਲਫਜ਼ ਹਨ! ਸੁਣਦੇ ਜਾਓ ਤੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਾਦ ਦਿੰਦੇ ਜਾਓ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਇਸੇ ਲਫਜ਼ਸਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਉਂਦੇ ਤੇ ਭਟਕਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀਆਂ ਡੀਂਗਾਂ ਮਾਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਿੱਛਲੇ ਸਾਰੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਹੀ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅੱਥਰੂ ਪੁੰਝੇ ਨਹੀਂ ਗਏ ਬਲਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੰਝੂਆਂ ਦੇ ਪਰਨਾਲੇ ਵਗਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ ਤੇ ਪੀੜ ਘੱਟ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੋਰ ਵਧੀ ਹੈ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਇੰਜ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ?

ਇਸ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ‘ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਤੋਂ ਨਵੀਨਤਾ’ ਵੱਲ ਪੁੱਟੀ ਗਈ ਇਸ ਪੁਲਾੜ ਨੂੰ-ਯਾਨੀ 15 ਅਗਸਤ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਰੱਖ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਮਝਣਾ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਤੇ ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਲਫਜ਼ਸਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਠੱਗੇ ਨਾ ਜਾਂਦੇ ਰਹੀਏ।

26 ਜੁਲਾਈ 1920 ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਦੀ ਦੂਜੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਲੇਨਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ :

“...ਸਾਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੁਰਜੁਆ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਤਦੇ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਤਦ ਹੀ ਸਮਰਥਨ ਕਰਾਂਗੇ, ਜੇ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧੀ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਪੀੜੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਡੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣਗੇ। ਜੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਬੁਰਜੁਆ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਦੂਜੀ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਦੇ ਨਾਇਕ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਔਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਮਾਜਿਕ ਜਨਵਾਦੀ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਖੁਦ ਚਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਪੀੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੀੜਤ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਕਰਾਂਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਤੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਜ਼ਰੀਏ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਤੇ ਪਸੰਦ ਦੇ ਹੀ ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਨੇਤਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਖੁਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਵੀਹ ਸਾਲ ਤਕ ਉਹ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੇ 'ਭਾਰਤੀ ਕਰਣ' ਦੇ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਵਰਗ ਵੀ ਸਿਰਫ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਅੱਗੇ 1909 ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲੀ ਬੁਰਕੀ ਸੁੱਟੀ ਗਈ। ਮਾਡਰੇਟਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਟੋਲਾ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਸ ਬੁਰਕੀ ਉਪਰ ਝਪਟਿਆ। ਸਰ ਆਗਾ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧੀ ਮੰਡਲ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਟੁਕੜੇ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਿੰਦੂ ਖਾ ਜਾਣਗੇ। ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ।

ਯੁੱਧ ਪਿੱਛੋਂ 1919 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਫੇਰ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਉੱਛਾਨ ਆਇਆ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਦੂਜਾ ਟੁਕੜਾ ਸੁੱਟਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਫੇਰ ਇਸ ਵੱਲ ਝਪਟੇ। ਖੁਦ ਗਾਂਧੀ ਨੇ, ਉਸਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੇਕਨੀਤੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਮੰਨ ਕੇ, ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵੰਡਾ ਕੇ ਵੱਖ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ—ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੰਗ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਸ ਟੁਕੜੇ ਵਿਚੋਂ ਸਾਡਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਆਜ਼ੁਤ ਸੂਤਰ ਨਹੀਂ ਬੈਠਣੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਡੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਲਗਾਤਾਰ ਭੁਰਦੀ ਰਹੀ।

1930-34 ਦੇ ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਤੀਜਾ ਵੱਡਾ ਟੁਕੜਾ ਸੁੱਟਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ 'ਰੱਦ ਤੇ ਕਬੂਲ' ਦੀ ਦੁਹਰੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਬਣਾ ਕੇ ਕੁਰਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ। ਇਹਨਾਂ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਝਲਕ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਅਸੀਂ। ਪਰ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਪਦ-ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਵੀ ਹੈ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ—“ਡਿਰਕਾਵਾਰਾਨਾ (ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦੇ) ਸਵਾਲ ਉਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਇਤ (ਰੋਸ) ਤੇ ਅਲਹਿਦਗੀ (ਵੱਖ ਹੋਣ) ਦਾ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ ਤੱਤਾਂ ਨੇ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਛ ਖਾਸ ਗਿਰੋਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲਈ।”

(ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ)

ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਏਨਾ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਈ ਕਿ ਉਸਨੇ 1940 ਵਿਚ ਬਾਕਾਇਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਭੂਗੋਲਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਮੰਗ ਅਣਵਿਹਾਰੀ ਤੇ ਹਾਸੇਹੀਣੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਲਾਸ਼ ਉੱਤੇ ਬਣੇਗਾ।’ ਸੱਤਵਾਦੀ ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰ ਦੇ ਇਸ ਅਧੁਨਿਕ ਅਵਤਾਰ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ‘31 ਦਸੰਬਰ, 1921 ਤਕ ਸਵਰਾਜ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਜਿਊਂਦਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖੋਗੇ।’ ਪਰ ਸਿਰਫ ਕਹਿ ਦੇਣ ਨਾਲ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਆਖ਼ਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, 1935 ਦੇ ਐਕਟ ਬਾਅਦ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਚੌਥੀ ਤੇ ਆਖ਼ਰੀ ਕਿਸ਼ਤ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ 1946 ਦੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਉਭਾਰ ਦੇ ਦਬਾਅ ਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਲੱਕ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਇੰਜ ਜਾਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਗੋਵਿੰਦ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਜਾਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਗੋਵਿੰਦ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਉਪਰ ਝਾਤ ਮਾਰ ਲਈਏ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇੰਡੀਅਨ ਸੈਂਟਰਲ ਲੈਜ਼ਿਸਲੇਟਿਵ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀਅਨ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਨੇਤਾ ਪੀ.ਜੀ.ਗਿ੍ਫਥਸ ਨੇ 24 ਜੂਨ 1947 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ : “ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੈਬਿਨੇਟ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕਰਾਂਤੀ ਦੀ ਟੀਸੀ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਕੈਬਿਨੇਟ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਜੇ ਇਸ ਖ਼ਤਰੇ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਟਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

1946 ਦਾ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਉਭਾਰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀਆਂ ਲਈ ਬਲਕਿ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਲਾਲ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਤੇ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਤੱਤਾਂ ਲਈ ਵੀ ਜਬਰਦਸਤ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਟਾਲਣ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਧੂੜ ਪਾਈ ਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਗੱਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ, ਯਾਨੀ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਸੀ, ਵੀ ਦੇਖੀਏ—5 ਮਾਰਚ 1947 ਨੂੰ ਸਟੇਫ਼ਰਡ ਕ੍ਰਿਪਸ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਹੀ ਵਿਕਲਪ ਹਨ : (1) ਸੈਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਅਤੀ ਵਾਧਾ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਜਾਂ (2) 1947 ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਦੀ ਹੱਥ-ਬਦਲੀ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਫੇਰ ਉਸਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਸੈਨਾ ਦੇ ਬਲਬੂਤੇ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਲਈ

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਕੇ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਤੇ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਜਾਨੀ ਜਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗੋਵਿੰਦ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬਿਠਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਰੂਪ ਉਹੀ ਰਿਹਾ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ੋਸ਼ਕ-ਵਰਗ (ਲੋਟੂ ਟੋਲੇ) ਲੋਕ-ਕਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਲਹੂ ਵਿਚ ਡੋਬਣ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਦੇ ਛੋਟੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਬਣ ਬੈਠੇ।

1969 ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਤਿਆਰੀ ਪਿੱਛਲੇ ਸਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੇ 'ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ-100 ਵਰਸ਼' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਕ ਲੇਖ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਹੇਰਲਡ ਵਿਲਸਨ ਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅਹਿੰਸਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲੀ। ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹਾਰ ਦੀ। ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਵੀ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਉਪਰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਵੱਡੇ ਮੈਂਬਰ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੋਇਆ, ਜਿਸਨੇ 20 ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਭਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ-ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਠੋਸ ਨੀਂਹ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰੱਖੀ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਤੇ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਹਾਂ।”

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੇ ਲੇਖਕ ਐਡਵਰਡ ਟਾਮਸਨ ਨਾਲ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਪੀਢੇ ਸੰਬੰਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ 2 ਜਨਵਰੀ 1937 ਨੂੰ ‘ਨਿਊ ਕਰਾਨੀਕਲ’ ਵਿਚ ਨਹਿਰੂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਛਾਪੀ, ਜਿਹੜੀ 1935 ਦੇ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਲੇਖ ਇੰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

“ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਮੇਰੇ ਅਧਿਅਨ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ‘ਸਾਮਰਾਜ’ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਜਾਏ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਅਲਗ ਅਲਗ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ‘ਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਾ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੋਵੇ।” (ਕੁਛ ਪੁਰਾਣੀ ਚਿੱਠੀਆਂ)

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਕਿਸ਼ਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੇ 1935 ਦਾ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਗੁੱਝੇ ਸਵਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 1947 ਦੇ ਫਰਬਰੀ ਐਲਾਨ ਨਾਲ ਬਦਨਾਮ ‘ਮਾਉਂਟ ਬੈਟਨ ਸਮਝੌਤੇ’ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ, ਰਾਸ਼ਟਰ-ਮੰਡਲ ਦਾ, ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਐਲਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੁਆਰਾ ਜਿਹੜਾ ਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਨੂੰ ਉਹ

ਤਦ ਹੀ ਸਵਿਕਾਰ ਹੋਏਗਾ, ਜੇ ਉਹ ਕੈਬਿਨਟ ਮਿਸ਼ਨ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਮਤਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਹਦਾਇਤ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ 26 ਜਨਵਰੀ 1950 ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਵਿਧਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਉਹ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ 1935 ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਬਡਰੂਪ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ 'ਗਣਤੰਤਰ' ਐਲਾਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ 'ਆਜ਼ਾਦ' ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਤਾਜ ਦਾ ਵਡਾਦਾਰ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਜਿਵੇਂ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਮਪੀਰੀਅਲ ਮੈਜਿਸਟੀ ਦੀ ਰਿਆਇਆ ਸਾਂ, ਓਵੇਂ ਹੀ ਹੁਣ ਵੀ ਰਿਆਇਆ ਹੀ ਹਾਂ।

ਇਸ ਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਜਿਹੜਾ 'ਸੁਤੰਤਰ' ਗਣਤੰਤਰ ਰਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਜਬਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਧਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਯੋਗ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਜਬਤੀ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਾ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ 1935 ਦੇ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ਵਿਚੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ 17 ਫਰਵਰੀ 1948 ਨੂੰ ਯਾਨੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, "ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਚਣਚੇਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇਗਾ ਵਰਤਮਾਨ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ।" ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿਚ ਰਿਯੂਟਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰੋਸੇ ਦੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਖਬਰ ਛਾਪੀ, "ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਪਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਣ ਨੂੰ ਆਇੰਦਾ ਦਸ ਸਾਲ ਲਈ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।" ਪੰਜ ਦਿਨ ਬਾਅਦ, ਜਿਹੜੀ ਨੀਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ, ਉਸਨੇ ਇਸ ਸਮਾਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਦਸ ਸਾਲ ਕੀ ਸੱਠ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਅੱਜ ਤਕ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਨਾ ਅਜੇ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

1847 ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੀਗ ਦੀ ਦੂਜੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਰਾਜ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਥੀਸਿਸ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਰਾਜ ਨਾ ਤਾਂ ਵਰਗ-ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਹ ਵਰਗ-ਸਮਾਜ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ, ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ-ਨਾ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ।"

1947 ਦੇ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਉਹੀ ਰਿਹਾ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੀ ਸਾਜੀ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਦੀ ਤਿਵੇਂ ਬਣੀ

ਰਹੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ‘ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ’ ਦੇ ‘ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾ ਕੱਚਾ ਚਿੱਠਾ’ ਵਿਸ਼ੇ ਅਧੀਨ ਇੰਜ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਹੈ :

“ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪੁਲਿਸ-ਰਾਜ ਕੀ ਕਲਪਨਾ ਉੱਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਸਰਵਜਨਿਕ ਰਾਜਸਵ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਫੌਜੀ ਖ਼ਰਚ, ਪੁਲਿਸ, ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਤੇ ਵਿਆਜ ਨਾਲ ਸੀ। ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਲੋੜਾਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਹ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਿਤਾਂ ਉਪਰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੀ।” ਅਤੇ “ਉਸਦੀ ਟੈਕਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੀ ਪ੍ਰਗਤੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਘੱਟ ਆਮਦਨੀ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਮਦਨੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਵੱਧ ਟੈਕਸ ਵਸੂਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਉਪਰ ਉਸਦਾ ਏਨਾ ਖ਼ਰਚ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀ ਆਮਦਨੀ ਚੱਟ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।”

ਇਹ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਹਕੂਮਤ ਸਥਾਈ ਸੈਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ, ਜਿਹੜੀ ਇਹਨਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਤੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਸੀ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਸ਼ੋਹਰਤ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਖੁਦ ਫੈਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ-ਯਾਨੀ ਇਹ ਕਿ-ਉਹ ਬੜੇ ਕੁਸ਼ਲ (ਮਾਹਿਰ) ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਈ ਉਸ ਸੌੜੇ ਦਾਇਰੇ ਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ ਟਰੇਡ ਵੀ ਸਨ, ਉਹ ਬੇਵੱਸ ਤੇ ਨਿਕੰਮੇ ਸਨ। ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਜਾਂ ਸ਼ੁਭਇਛਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਜਨਤਾ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ਗਾਮੀ ਵੱਡੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾਹੀਣਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਬੀ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਅੜਚਣਾਂ ਹੀ ਪਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।” (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ)

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ 1937 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਬਣ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਹਾਸਿਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੀ 15 ਅਗਸਤ 1947 ਦੇ ਬਾਅਦ ਰਾਜਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਆਇਆ? ਕੀ ਹੁਣ ਵੀ ਰਾਮਰਾਜ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪੁਲਿਸ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਕੀ ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ ਉਸਦੀ ਧੁਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਕੀ ਉਸਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਮਿਲ ਗਈ? ਕੀ ਇਸ ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੋਰਾ ਢੰਘੋਸਲਾ ਨਹੀਂ? ਕੀ ਸਰਵਜਨਿਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਦਾ, ਪੰਜ ਸਾਲੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤੇ ਡੈਮਾਂ ਆਦੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਇਸੇ ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਉਸਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਿਉਂ?

ਇਹ ਸੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਸਿਵਲ-ਸਰਵਿਸ ਜਿਹੜੀ ਕਾਂਗਰਸ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੀ। ਹੁਣ ਖੁਦ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਇਕ ਝਾਤ ਮਾਰ ਲਓ।

1924 ਵਿਚ ਸਵਰਾਜ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਚੋਣਾ ਜਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਕਰੜੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸ਼ਨ ਤੇ ਚੀਕਣ-ਕੂਕਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਦਲ ਬਦਲ ਕੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

1937 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਬਣਾਏ ਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਨਤਾ ਉੱਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਬੋਝ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਮੰਤਰੀ ਆਦਰਸ਼ ਉਦਾਹਰਨ ਬਣਨਗੇ ਤੇ ਉਹ ਸਿਰਫ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖਾਹ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਿਆ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਐਡਵਰਡ ਟਾਮਸਨ ਨੇ 2 ਜਨਵਰੀ 1938 ਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ :

“ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪੜ੍ਹ ਦੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਤੇ ਹੌਸਲਾ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੰਤਰੀ ਸਿਰਫ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖਾਹ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ-ਹਾਲਾਂਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਭਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਮੈਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਤਿਆਗ ਸ਼ੁੱਧ ਮਿਥਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਕੀ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਉਹ ‘ਭੱਤਿਆਂ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਏਗਾ, ਜਿੰਡਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।...”

ਇਹਨਾਂ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸਮੂਹਿਕ ਵਰਗ-ਚਰਿੱਤਰ ਸੀ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। 25 ਨਵੰਬਰ 1937 ਨੂੰ ਗੋਵਿੰਦ ਵੱਲਭ ਪੰਤ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਖ਼ਤ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਦੋਖੋ :

“ਮੈਂ ਅਜ ਆਸਾਮ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਤੇ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਈ ਹੈ।...ਜੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਹਾਂ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਕਰਾਂਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਜਦ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਝੁਕਾਅ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਆਮ ਰਵੱਈਆ ਠੁੱਸ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਠੁੱਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ ਪਿੱਛਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਨਿਭਾਅ ਰਹੇ ਹਾਂ।...”

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

“ਮੈਂ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਲੇਕਿਨ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਖੁਦ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਤੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿਚ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ...ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਸੂਖਮ ਦਬਾਅ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਦਬਾਅ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ

ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਠੁੱਸ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੋਚਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹੇ।”

(ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਸੰਸਦਵਾਦ ਤੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਨੇਤਾ, ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਾਸਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਮਿਥਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਤੇ ਕਥਨੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਠੁੱਸ ਹਨ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਕ ਵਾਹੀ ਹੋਈ ਪੱਕੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਇਧਰ ਉਧਰ ਪੈਰ ਧਰਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ 15 ਅਗਸਤ 1947 ਤੋਂ 27 ਮਈ 1964 ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਈਆਂ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਉੱਤੇ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਵਾਕਈ ਬੜੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਸਨ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਵਰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਈਮਾਨਦਾਰ ਸਨ। ਜੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਅੰਨ੍ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਠੁੱਸ ਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੋਚਣਾ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਕਿੱਧਰ ਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਸੀ?

ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਜਨ-ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਕਾਫੀ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਾਡਰੇਟਾਂ ਉਪਰ ਵਰ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

“ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ (ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਸ਼ਾਸਤਰੀ) ਰਾਜਦੂਤ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਸਰ ਤੇਜਬਹਾਦੁਰ ਸਪਰੂ ਨੇ 1923 ਵਿਚ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਮਪੀਰੀਅਲ ਕਾਨਫਰੈਂਸ ਵਿਚ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰਾ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਪਿੱਛੋਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇਸੇ ਸਰ ਤੇਜਬਹਾਦੁਰ ਸਪਰੂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਪਰੂ-ਹਾਊਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ। ਕਿਉਂ ਕਰਵਾਇਆ? ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਦਾਰਤਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਉਦਾਰਤਾ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਜੀਵਨ ਅਰਪਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੀ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਕਿਸ ਹੈਸੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਸਨ?

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਕਮਾਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਇਸ ਹੈਸੀਅਤ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲੁਕਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਲਫਜ਼ਸਾਜੀ ਨਾਲ ਵਰਾਉਂਦੇ-ਪ੍ਰਚਾਉਂਦੇ ਤੇ ਭਟਕਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਪੰਜ ਸਾਲੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਿਅਉਣ ਦੇ

ਸਬਜ਼ਬਾਗ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਪਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਤੇ ਤੱਤਪਰਤਾ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਹੇਠ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ-ਜਨ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਖੂਨ ਵਿਚ ਡੁਬੋਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਬਣੇ ਰਹੇ।

ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਸ ਕਲਾ ਕਾਰਣ ਹੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਨਹਿਰੂ ਕੈਬਿਨ ਤੋਂ ਸਿਖ ਕੇ ਆਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਲਾਡ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਦੁਲਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਗੁੱਝੇ ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੇ ਸੱਚ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਲਾਡ ਦੁਲਾਰ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨਹਿਰੂ ਆਪਣੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਵੀ ਜਵਾਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਓਵੇਂ 'ਚਾਚਾ ਨਹਿਰੂ' ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ 'ਰਾਸ਼ਟਰ ਪਿਤਾ' ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਰਹੀ ਕਿ ਇਸੇ ਲਾਡ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਨੇ ਹੀ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਅ ਪੱਖੋਂ ਚਿੜਚਿੜਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦਰੁਸਤ ਹੈ; ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਲਾਡ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਨੀਤਸੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵੀ ਹੱਥ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਅਤੀ-ਮਾਨਵ ਦੀ ਪਦਵੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਈ। ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਉਹ ਪਦਵੀ ਵੀ ਸਾਂਭ ਲਈ ਤੇ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤਕ ਸਾਂਭੀ ਰੱਖੀ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਦੁਹਰੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਆਲ ਇਨ ਆਲ ਸਨ, ਅਤੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਸਨ। ਜਿਸਨੇ ਜ਼ਰਾ ਅੱਖ ਦਿਖਾਈ, ਉਸਨੂੰ ਸੁਭਾਸ਼ ਵਾਂਗ ਧੂੜ ਵਿਚ ਰੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਆਖ਼ਰ ਵਿਚ ਹਾਲਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਆਦਮੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ-ਉਹਨਾਂ ਦੇ 'ਮਹਾਨ' ਕੱਦ ਸਾਹਵੇਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਨੇਤਾ ਬੈਠੇ ਕੀ, ਗਿਠਮੁਠੀਏ ਹੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਸੁਭਾਵਕ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ- 'ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਕੌਣ?'

ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਚੇਵ ਬੁਰਜੁਆ ਗੁੱਟ ਦੇ ਸੱਤਾ ਹਥਿਆ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੋਧਵਾਦ ਦਾ ਲਾਡ ਪਿਆਰ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੱਦ ਹੋਰ ਉੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਨਹਿਰੂ ਵਿਚ ਹਿਉਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ।

ਆਖ਼ਰ ਇਹ ਹਿਉਂ ਹਿਮਾਲਿਆ ਨਾਲ ਜਾ ਟਕਰਾਈ ਤੇ ਚੂਰ-ਚੂਰ ਹੋ ਗਈ।

ਚੀਨ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਠੇਸ ਲੱਗੀ, ਉਹ ਪ੍ਰਾਣਘਾਤੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ।

ਜਿਸ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ 'ਚਾਚਾ ਨਹਿਰੂ' ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਸਾਂਝੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਭਰਮ ਫੈਲਾਇਆ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਚੀਨ ਨੇ ਯਾਰ ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ 'ਹਿੰਦੂ-ਚੀਨੀ, ਭਾਈ-ਭਾਈ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਵਿਚ ਫੁਰਾ ਮਾਰਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਦੀ

ਆਪਣੀ ਜਿਸ ਹੈਸੀਅਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਤੀਕ ਜਨਤਾ ਸਾਹਵੇਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹੀ ਹੈਸੀਅਤ ਚੀਨ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸੱਬਬ ਬਣੀ।

ਯਾਦ ਹੋਵੇਗਾ 1936 ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਵੱਲਭ ਭਾਈ ਪਟੇਲ, ਰਾਜਗੋਪਾਲਾਚਾਰੀ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧੀ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਇਹ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦ ਦੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਅਮਰੀਕੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਤੇ ਰੂਸੀ ਸੋਧਵਾਦ ਹਨ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਨੇਤਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਚੀਨ ਹੈ, ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ। ਇਹ ਕੰਮ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਬੂਤੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਚੀਨ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਹਾਰ ਹੋਈ, ਉਸ ਨਾਲ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ, ਉਹੀ ਪ੍ਰਾਣਘਾਤੀ ਬਣ ਗਿਆ-ਤੇ ਇਸੇ ਨਾਲ 27 ਮਈ 1964 ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਹਰੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਦੁੱਖਦਾਈ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ

ਭਰਮ ਪਾਲਣਾ ਤੇ ਭੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਮੌਤ ਹੈ। ਭੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾਂ ਦੇ ਤਾਜ਼ਾਦਮ ਹੋ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ।

ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ, ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਸਾਰੇ-ਦਾ-ਸਾਰਾ ਹਾਕਮ ਵਰਗ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਗਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਪਦ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ, ਉਸਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸਵਾਰਥ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਭਰਮ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ-ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਅੱਜ ਜਿਹੜਾ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਲਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਨੀਤੀਆਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ੋਸ਼ਕ (ਧਨ-ਲੋਟੂ) ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਗੁੱਝੇ ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਤੇ 'ਮਹਾਨ' ਨੇਤਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਣ ਸਾਡਾ ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼ ਬੈਠਾ, ਮੰਗਤਾ ਤੇ ਮੁਥਾਜ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਡਰ, ਭੈਅ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਛਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੱਤਰ ਕਰੋੜ ਜਨਤਾ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਪੂੰਜੀਗਤ ਹਿਤ ਤਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹੇ ਹੀ, ਅਮਰੀਕਾ, ਸੋਧਵਾਦੀ ਰੂਸ, ਪੱਛਮੀ ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਜਾਪਾਨ ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਬਿਰਲੋ-ਟਾਟੇ ਨਾਲ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਰੁਪਈਆ ਲਾਉਣ, ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਕਣਕ-ਵੰਨੀ ਸਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰੇਗੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਨਵੀਨ-ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੀ ਦਾਸਤਾ ਦਾ ਅਤੀ-ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਨ-ਲੋਟੂ ਵਰਗ ਦੀ ਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਪੂੰਜੀ ਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਦਾਬੂ ਹੋਇਆ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਖੂਨ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਉਗਾਈ ਫਸਲ ਦੇ ਭਾਅ ਲਈ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਆਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੁਪਈਏ ਦਾ ਮੁੱਲ

ਹੇਠਾਂ ਆਇਆ, ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀ ਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਛੁਮੰਤਰ ਵਾਂਗ ਵਧ ਗਿਆ ਤੇ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇਖਦੇ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਛੂਹ ਗਈ।

ਇਹਨਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਕਰੋੜਪਤੀ ਭਾਵੇਂ ਅਰਬਪਤੀ ਬਣ ਗਏ, ਪਰ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਤਾਂ ਗਰੀਬੀ ਹੀ ਵਧੀ ਹੈ—ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਦ-ਤੋਂ-ਬਦਤਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿੰਜ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰੇਗੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਹੁਣ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਉਪਰ ਚੱਲੇ?

ਦੂਜੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਪਦ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਉਂਜ ਵੀ ਝੂਠੀ ਤੇ ਭਰਮ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਈ ਪਦ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ, ਪਰ 'ਕਾਮ ਸਰੀਰਾਂ' ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖੇ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੀਕ ਉੱਡਦੇ ਰਹੇ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਤੁਰਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਤੁਰੇ। 1917 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜਿਆ ਤੇ ਅੰਤ ਤਾਈਂ ਫੜੀ ਰੱਖਿਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਬੜੀ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਪਰ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਰੇਕ ਛੋਟੀ ਵੱਡੀ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਛੁੱਟੇ, ਰਾਜਘਾਟ ਦੀ ਵੱਖੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤੀਘਾਟ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗਾਂਧੀ ਰਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ, ਟਰਸਟੀਸ਼ਿਪ ਦੀਆਂ ਤੇ ਹਿਰਦੇ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਖੁਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਇਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ—ਜਾਂ ਇੰਜ ਕਹੀਏ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਰਗ-ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਤਰਕ-ਸ਼ਸ਼ਾਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿਯਮ ਛਿੱਕੇ-ਟੰਗ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਵਿਚ 'ਅਗਿਆਤ-ਤੱਤ' ਦੀ ਘਾੜਤ ਘੜਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ—ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਭਰਮ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?...

ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ ਤੇ ਹਿਰਦੇ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਗੁੱਝੇ-ਸਵਾਰਥਾਂ ਤੇ ਨਿੱਜੀ-ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਚੌਕੀਦਾਰੇ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਅਵਿਹਾਰਕਤਾ ਦੇ ਹੌਲੇਪਣ ਨੂੰ ਵੀ ਖੁਦ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। 'ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ' ਦੇ 'ਹਿਰਦੇ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਾਂ ਬਲ-ਪ੍ਰਯੋਗ' ਵਿਸ਼ੇ ਹੇਠ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਜੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਹਿਤ ਹੀ ਗੁੱਟਾਂ ਤੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਹਿਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਤਰਕ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਨੈਤਿਕ ਵਿਚਾਰ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਛ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਛੱਡ ਦੇਣ, ਫੇਰ ਵੀ ਇੰਜ ਵਿਰਲੇ ਲੋਕ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਲੇਕਿਨ ਗੁੱਟ ਤੇ ਵਰਗ ਇੰਜ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਹਾਕਮ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਤੇ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹੁਣ ਤਕ

ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ।...

ਫੇਰ ਰਾਇਨ-ਹੋਲਡ ਨਾਇਬਰ ਦੀ 'ਮਾਡਲ ਮੈਨ ਐਂਡ ਇਮਾਰਲ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਹਾਵਲੇ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਲਿਖਿਆ : "ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਵੇਕ ਸਦਾ ਹੀ ਕੁਛ ਹੱਦ ਤਕ ਸਵਾਰਥ ਦਾ ਦਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਿਰਫ਼ ਨੀਤੀ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸੰਘਰਸ਼ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਰਾਇਨ-ਹੋਲਡ ਨਾਇਬਰ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਾਕਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਸਵਾਰਥ ਦੀ ਦਾਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਕਿ ਤਾਕਤ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਖੁਦ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਿਥਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਪੀੜਤ ਤੇ ਲੁੱਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਭਟਕਾਉਂਦੇ ਤੇ ਦੂਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰਾਂਤੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਮਿਥਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਚਿੰਤਕਾਂ, ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਵਰਗ-ਹਿਤ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੀ ਦੂਸ਼ਿਤ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਦਾਸ-ਬਿਰਤੀ ਤੇ ਨਿੱਜੀ-ਸਵਾਰਥ ਭਰੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਘੜਦੀ ਸੀ-ਜਿਹੜੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦਮਨ ਤੇ ਲੁੱਟ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿੰਸਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦਾ ਪੁਰਜਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ-ਹੁਣ ਇਹ ਦਲਾਲ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਤੇ ਸਾਮੰਤਾਂ ਦੀ ਦੇਸੀ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਪੁਰਜੇ ਘੜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਸੰਬੰਧ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ਉਦੋਂ ਹਕੂਮਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਦਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਤਦੇ ਹੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਪਹਿਲਾਂ ਬਦਲਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਵਰਗ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾ ਚਰਿੱਤਰ ਇਸ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਆਦਰਸ਼ਹੀਣਤਾ, ਲੋੜਾਂ-ਬੁੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਭਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਲਾਇਲਾਜ਼ ਰੋਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਤੇ ਬੇਵੱਸੀ ਸਦਕਾ ਆਮ ਹਾਲਾਤ ਮੰਨੀ ਬੈਠੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਇਸੇ ਡੇਢ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੁੱਢੀ, ਬਾਸੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ-ਕਰਾਂਤੀ ਹੀ ਇਸ ਰੋਗ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਇਲਾਜ਼ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪਰ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਨੇਤਰਿਤਵ ਵੀ ਇਸੇ ਸਵਾਰਥੀ ਸਿਖਿਅਤ ਵਰਗ ਨੇ ਹਥਿਆ ਲਿਆ ਸੋ ਉਸਦਾ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਕਰਾਂਤੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਪੈ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ-ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਰੋਗ ਘੱਟ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਧਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ, ਜਿਹੜੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਤੇ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਤਾਂ ਇਸੇ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਘੜੇ ਹੋਏ ਚੱਟੇ-ਵੱਟੇ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਚੱਲਦੇ ਸੱਜੇ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਖੱਬੇ ਦੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਮਾਹਿਰ ਨਟ ਦੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਤੇ ਗਰਮਾ-ਗਰਮ ਸ਼ਬਦਬਾਰੀ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਦੁਹਰੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣਾ ਚਰਿੱਤਰ ਨਾਇਕ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰ ਬੜੇ ਈਮਨਦਾਰ ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ 'ਕਮਿਊਨਿਸਟ' ਨੇਤਾ ਐੱਮ.ਐੱਸ. ਨੰਬੂਦਿਰੀਪਾਦ ਦਾ ਇਕ ਲੇਖ 'ਜਿਨ ਸੇ ਮੁਝੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਕਾ ਪਹਿਲਾ ਪਾਠ ਮਿਲਾ' ਛਪਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਮੇਰੀ ਬੌਧਿਕ ਉੱਨਠੀ ਦੇ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੇਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਆਦਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਅੱਜ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ।” ਅਤੇ “ਇਸ ਅਰਥ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋਇਆ, ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ” (ਆਜਕਲ, ਨਹਿਰੂ-ਸਮਰਿਤੀ ਅੰਕ)

ਸੰਸਦਵਾਦ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਵਾਰਥ-ਸਿੱਧੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰਸਤਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕੈਰੀਅਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੋਕਸਭਾ, ਰਾਜਸਭਾ ਤੇ ਵਿਧਾਨਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਯਕਦਮ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਤਨਖ਼ਾਹ, ਭੱਤੇ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇੰਜ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਰਗ ਦੇ ਸਵਾਰਥ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ, ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਮਿਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਹੱਲ ਦਸਦੇ ਭੌਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। 1967 ਦੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਨੇ ਤਾਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਸਾਂਝੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਣੀਆਂ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਵਾਰਥ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੋਧਵਾਦੀ ਤੇ ਨਵ-ਸੋਧਵਾਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਭੇ ਬੜੀ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ 'ਲੋਕਤੰਤਰ' ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਉਂਦੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਤਜ਼ਰਬੇ ਤੋਂ ਖੂਬ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਦੀ ਦਾਸ ਹੈ। ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉੱਡਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਤੋੜ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲਾ ਰਾਹ ਅਪਣਾਅ ਰਹੇ ਹਨ।

ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਗੋਰੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਟਾਉਣਾ ਸੀ, ਰਾਜ ਦੇ ਇਸ ਦਮਨਕਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦਲਣਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲੇ ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਾਤਪਾਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਅਛੂਤ ਹੈ; ਜਿਸ ਦੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਹੈ; ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਜਲ ਭਵਿੱਖ ਦੇਖਣਾ, ਦਿਖਾਉਣਾ ਬੇਈਮਾਨੀ ਹੈ; ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸੱਚ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ ਬੋਧੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਮਿਥਿਕ ਤੇ ਕਰੂਰਤਾ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਡਾਇਨਾਮਾਈਟ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਬਣਾਇਆ ਵੀ ਤਾਂ ਕੀ ਬਣਾਇਆ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਣ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਕਿ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਜਿਵੇਂ ਦੀ ਤਿਵੇਂ ਰਹੀ। ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਆਂਧਰਾ ਦੇ ਇਕ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੇ ਇਕ ਅਛੂਤ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਦਰਖਤ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਮਈ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਉਦਯਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਤਲਾਅ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਸਮੇਂ ਇਕ ਠੇਕੇਦਾਰ ਨੇ 2 ਸਾਲ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾਈ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਭੁੱਖ ਦੀ ਸਤਾਈ ਇਕ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਸਮੇਤ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਗਈ।...

25 ਦਸੰਬਰ 1968 ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਕਿ ਤਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਬੰਜਾਵੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵੇਨਿਯਾਨੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਆਦਮੀ ਲਿਜਾ ਕੇ ਖੇਤ-ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਝੋਂਪੜੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਝੋਂਪੜੀ ਅਜਿਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੀਹ ਔਰਤਾਂ, 19 ਬੱਚੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਬੁੱਢੇ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੇ ਭੈਅ ਕਾਰਣ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਦੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਝੋਂਪੜੀ ਉੱਤੇ ਪੈਟਰੋਲ ਛਿੜਕ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬਾਹਰੋਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਬਿਆਲੀ ਦੇ ਬਿਆਲੀ ਜਣੇ ਮੱਚ ਕੇ ਮਰ ਗਏ।

ਕੀ 15 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਤੋਂ ਇਸੇ ਨਵੀਨਤਾ ਵੱਲ ਕਦਮ ਪੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਸੀ? ਇਹਨਾਂ ਖੇਤ-ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਜਿਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਗੁਨਾਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੱਟੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਫਸਲ ਦੇ ਹਰ 48 ਕਿਲੋ ਪਿੱਛੇ 5 ਕਿਲੋ ਦੀ ਬਜਾਏ ਛੇ ਕਿਲੋ ਧਾਈਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੀ ਅੱਜ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਮੰਗ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਹੈ? ਕੀ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਗ੍ਰਹਿਯੁੱਧ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਯੁੱਧ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ?...

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਐਵੇਂ ਹੀ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਮੈਂ 'ਗ੍ਰਾਮਉਦਯੋਗ ਪੱਤਰਿਕਾ' ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਲੇਖ ਸੀ—'ਕਰਾਂਤੀ ਕੇ ਤੀਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਤੰਭ-ਮਾਰਕਸ, ਗਾਂਧੀ ਔਰ ਵਿਨੋਬਾ' ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਰਕਸ, ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਵਿਨੋਬਾ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਕੋਈ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਸਕੋ ਤੋਂ ਛਪ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉੱਤੇ ਮਾਰਕਸ, ਏਂਜਲ, ਲੇਨਿਨ, ਸਤਾਲਿਨ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਲੇਖ ਦਾ ਹੈਡਿੰਗ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਚਿੱਤਰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

ਸੋਚਿਆ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਝੂਠ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਨਾਲ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਵਿਨੋਬਾ ਦਾ ਨਾਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਜੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹੀ ਕਿ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹੁਣ ਬੁੱਧਵਾਦ ਤੇ ਟਾਲਸਟਾਏਵਾਦ ਦੀਆਂ ਡੰਗੋਰੀਆਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਤਾਂ ਇੰਜ ਨਵੀਆਂ ਬਣਾ ਲਓ।

ਲੇਨਿਨ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਸ ਵਿਚ ਟਾਲਸਟਾਏਵਾਦ 1905 ਦੀ ਅਸਫਲ ਕਰਾਂਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹਾਰੀ ਹੋਈ ਫੌਜ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹਾਰੀ ਹੋਈ ਜਨਤਾ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕੁਝ ਸਿਖ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਜਨਤਾ ਨੇ ਵੀ 'ਨਮਕ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ' ਦੀ ਹਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਖਾਸਾ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਪਰਖ ਕੇ ਵੀ ਸਿਖਿਆ। ਆਖ਼ਰ ਉਹ ਕਦੋਂ ਤਕ ਭਰਮ ਪਾਲਦੀ ਰਹੇਗੀ ਤੇ ਕਦੋਂ ਤੀਕ ਵਾਧੂ ਦਾ ਬੋਝ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕੀ ਰੱਖੇਗੀ?

ਮਾਰਕਸ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਕੀ ਸੰਬੰਧ? ਗਾਂਧੀ ਰਾਮਰਾਜ ਦੀ-ਪਿੱਛੇ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੋਚ ਦੀ-ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਲੁੱਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੀੜਤ ਜਨਤਾ ਲਈ ਸਦੀਆਂ ਅੱਗੇ ਦੀ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰਾਹ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਥਾਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਲਵੇਗੀ। ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਇਹ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੱਧ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਬੁੱਧ, ਟਾਲਸਟਾਏ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਅਨਿਆਂ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਨ ਲਈ ਬਲ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਪਾਪ ਦੱਸਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਕਰਾਂਤੀ ਪੱਕ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਲ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਕਰਾਂਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਾਜਪਥ ਹੈ। 1928 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹ ਫੜ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ 12 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਪ੍ਰੈਸਿਡੈਂਸੀ ਦੇ ਯੁਵਕ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ :

“ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿੱਠੇ ਤਰਕਾਂ ਤੇ ਬਹਿਸਾਂ ਨਾਲ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਅਹਿ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੱਲ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਿਹੜੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਲੜ ਕੇ ਜਿੱਤਣ ਦੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੌਂਸਲਾਂ ਤੇ ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉੱਥੇ ਤਰਕ ਤੇ ਬਹਿਸਾਂ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਤੜਕ ਭੜਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦਾ ਬੇਹੁਦਾ ਅਪਮਾਨ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਅਸਹਿ ਅੰਕੁਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਧੀਆ ਭਾਸ਼ਣ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਸਖ਼ਤ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਣ, ਸੱਤਾ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਂਦੇ। ਤੁਸੀਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਓ ਤਾਂ ਦੇਖੋਗੇ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਜਨਤਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਲੋਕ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਸਰਕਾਰ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਬਹਿਸ ਜਾਂ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਬਲਕਿ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਬੁੱਟ, ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਡੰਡੇ, ਗੋਲੀਆਂ ਤੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਫੌਜੀ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲ

ਦਬਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਥ ਬੰਦੂਕ ਤੇ ਡੰਡਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਰਦ ਲੋਹੇ ਤੇ ਸੁੱਕੀ ਲਕੜੀ (ਹਿਰਦੇਹੀਣ ਵਸਤਾਂ) ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤਰਕ ਤੇ ਮਿੱਠੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਕਿੰਜ ਕੰਮ ਕਰਨਗੀਆਂ? ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ (ਹਿਰਦੇਹੀਣਾਂ) ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੂਜੇ ਤਰੀਕੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨੇ ਪੈਣਗੇ, ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਬੱਟਾਂ ਤੇ ਡੰਡਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਡੇ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਉਣੇ ਪੈਣਗੇ।”

ਪਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾ ਕਦੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਇਹ ਤਰੀਕੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਤੇ ਨਾ ਡਾਂਗੇ-ਪੰਥੀ ਤੇ ਨੰਬੂਦਿਰੀਪਾਦ-ਪੰਥੀ ਦਸੋਰੀ-ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਹੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ। ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਬਦੀ-ਛਣਕਣਿਆਂ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਭਰਮਾਉਂਦੇ-ਬਹਿਕਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਉੱਥੇ ਹੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ 1857 ਵਿਚ ਸੀ-ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ-ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਲਲਕਾਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਲੋਹੇ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਟਕਰਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ 1859 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਰਾਜਸੱਤਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਉਸਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਜਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਲਲਕਰਾ ਨਹੀਂ ਮਾਰਿਆ।

ਇਹ ਕਰਾਂਤੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ-ਵਰਗ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਖੇਤੀ-ਕਰਾਂਤੀ ਇਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸਾਨ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ-ਵਰਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਲੜਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਾਂਤੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਵਧੇਗੀ। ਇਸ ਕਰਾਂਤੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹਨ (1) ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਤੱਤ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਲਿਆ। (2) ਵੱਡੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਜਿਹੜੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਦਲਾਲ ਜਾਂ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਤੇ (3) ਅਮਰੀਕੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਤੇ ਰੂਸੀ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਵਉਪਨਿਵੇਸ਼ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਰਾਂਤੀ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧ ਸਕਾਂਗੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ-ਇਹੀ ਸਾਡੀ ਕਰਾਂਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਹੈ।

ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਰਮ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਨਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਤੁਰ ਪਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਏਨਾ ਸਹਿਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਹੀ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਲੱਗ ਜਾਣੇ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਪੈਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਅਸੀਂ ਭੂਤ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਦੂਰ ਤਕ ਝਾਕ ਕੇ ਦੇਖੀਏ ਤੇ ਇਕ ਨਰੋਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰੀਏ। ਔਖੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਲੰਮੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ‘ਪੰਚਤੰਤਰ’ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਦਲਾ

ਲੈਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਸੁਕਾ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਰ ਪੰਛੀ
ਮਾਦਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

“ਪਿਆਰੀਏ, ਉਤਸਾਹ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਨੱਥ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਚੁੰਝ ਲੋਹੇ ਵਰਗੀ ਹੈ ਤੇ
ਰਾਤ-ਦਿਨ ਕਾਫੀ ਵੱਡੇ ਹਨ, ਫੇਰ ਸਮੁੰਦਰ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਸੁੱਕੂ?”

ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦਸ, ਵੀਹ, ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਬਲਕਿ ਸਦੀਆਂ ਵੀ
ਛਿਣਾਂ ਵਿਚ ਬੀਤ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰੁੱਖ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ
ਨਸਲਾਂ ਲਈ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸਤਕ ਅੰਗ-1 ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ

ਇਕ ਵਾਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਈ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਉਪਰ ਇਕ ਲੇਖ ਮੰਗਿਆ ਸੀ। 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਇਹ ਖਿਆਲ ਮੈਨੂੰ ਅੱਛਾ ਲੱਗਿਆ, ਲੇਕਿਨ ਮੈਂ ਪਸ਼ੋਪੇਸ਼ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੌਰ ਕੀਤਾ, ਮੇਰੀ ਪਸ਼ੋਪੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਆਖਿਰਕਾਰ ਮੈਂ ਇਹ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ।"

ਸਵਾਲ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ 'ਖਿਆਲ ਅੱਛਾ ਲੱਗਿਆ', ਉਸਨੂੰ 'ਆਖਿਰਕਾਰ' ਟਾਲ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ? ਇਸ ਪਸ਼ੋਪੇਸ਼ ਦਾ, ਜਾਂ ਛਿਛੋਪੜ ਦਾ, ਜਿਹੜੀ ਸੋਚਣ ਨਾਲ ਵਧਦੀ ਹੀ ਗਈ, ਕਾਰਣ ਕੀ ਸੀ?

ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਰਗ-ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਕਾਰਣ ਨੂੰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਉਧੇੜ-ਬੁਣ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਰੁਝਾਨ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵੱਲ ਸੀ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਦੂਰ ਤਕ ਸੋਚਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਤਰਕ ਨੂੰ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਉੱਚਾ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮਨਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਤੀ-ਆਧੁਨਿਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੁਖ ਤੇ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਇੰਜ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ :

"ਮਾਰਕਸ ਤੇ ਲੇਨਿਨ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਮਿਲੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮਤਲਬ ਤੇ ਆਪਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜਾਪਿਆ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਪੁੰਧਲਾਪਨ ਕੁਛ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ।"

(ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ)

ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਚਰਖੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਆਧਾਰ ਅਹਿੰਸਾ, ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਹਿਰਦੇ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਗਾਂਧੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸੀ।

ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਸਾਂਝ ਬੜੀ ਪੱਕੀ-ਪੀਢੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੱਖਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅਗਿਆਤ-ਤੱਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਤਰਕ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ-ਟੰਗ ਕੇ ਆਦਿਭੌਤਿਕਵਾਦ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਦਾ ਮੇਲ ਮਿਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ-ਤੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਿਚ, ਯਾਨੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਵਿਚ ਰਲਗਡ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅਮਰੀਕੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਈ, ਜਿਹੜਾ ਲੇਖ ਮੰਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਠੋਸ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਕਰਮ ਯਾਨੀ ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਸੀ, ਠੋਸ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ? ਇਸੇ ਅਸਥਿਰਤਾ ਕਾਰਣ ਛਿੱਕੋਪੰਜ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰਹੇ, ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਉੱਤੇ ਵੱਧਦੀ ਗਈ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਇਕ 'ਅੱਛਾ' ਲਗਣ ਵਾਲੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਵੀ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ।

‘ਲੇਕਿਨ’ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ’ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਅਮਰੀਕੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੂੰ ਟਾਲ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਉਪਰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਮਗਰ’ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਬੜਾ ਹੀ ਅਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਕੱਚਾ-ਪਿੱਲਾ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਲੇਖਕ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਰੱਦ ਜਾਂ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਕੰਨੀ-ਕਤਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਗੋਲ-ਮੇਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਹੀ ਲੈ ਲਓ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਜਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਆਤਮਾ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਵੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ, ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁਛ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਪਲਿਆ ਹਾਂ, ਉਸ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਕੰਮਾਂ-ਧੰਦਿਆਂ ਦੇ ਕਰਮ-ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ, ਇਹ ਮੰਨ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵੱਲ ਮੇਰੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਵੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਨਾਸ਼ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਏ, ਇਹ ਗੱਲ ਤਰਕ ਭਰਪੂਰ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਉਪਰ ਧਿਆਨ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਜ਼ਾਹਿਰਾ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕਠਨਾਈਆਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਏ ਕਿ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਛ ਦਲੀਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।”

ਪਰ ‘ਕੁਛ ਦਲੀਲ’ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਦਵੰਦ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਤਰਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਭਟਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਲੇਕਿਨ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਮੰਨੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ

ਕੋਈ ਮਜਹਬੀ (ਧਾਰਮਿਕ) ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਅਣਜਾਣ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਦਿਮਾਗੀ ਅਟਕਟ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਪਰ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸੱਚੀਆਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ—ਮੇਰੇ ਲਈ ਯੱਕ-ਸਾਂ (ਇਕੋ ਗੱਲ) ਹੈ।”

ਇਸ ‘ਦਿਮਾਗੀ ਅਟਕਟ’ ਦਾ ਅਸਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਪਰ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਪਵੇ, ਪਰ ਦਿਸ਼ਾ-ਭਟਕ ਬੁੱਧੀ ਉੱਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਜਾ ਫਸੀ ਹੈ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਪ੍ਰੇਤ-ਵਿਦਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੋਰ ਧੰਦੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਛ ਬੇਤੁਕੇ ਜਿਹੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।..ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਪਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਛ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।”

ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਤਰਕ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ-ਟੰਗ ਕੇ ਇੱਥੇ ਵੀ ਕਰਮ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸੁਰ ਮੇਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ :

“ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਪਸੰਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਡੇ ਰੁਖ਼ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਜਾਂ ਇਖਲਾਕੀ ਆਧਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ—ਹਾਂ, ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਗਾਂਧੀ ਸਹੀ ਸਾਧਨਾ ਉਪਰ ਜਿਹੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਮੇਰੀ ਖਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ।”

ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਇਸ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਤੇ ਲੇਨਿਨ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨਾਲ, ਜਿਹੜਾ ਚਾਨਣ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਬੁਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਹੁੰਦਲਾਪਨ ਫੇਰ ਗਾੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

“ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਬੜਾ ਕੁਛ ਅਜਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਬਗ਼ੈਰ ਦਿੱਕਤ ਦੇ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਹਾਂ—ਉਸ ਵਿਚ ਦੱਸੀ ਗਈ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਚੇਤਨ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਦਵੈਤ ਨੂੰ; ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ-ਚੱਕਰ ਨਾਲ ਜਾਂ ਅਚਾਨਕ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਦਵੰਦ ਨੂੰ, ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਕਾਰਣ ਤੇ ਉਤਪਤੀ, ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦਵੰਦ ਨੂੰ। ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੱਸਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਨਾ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਅਸਪਸ਼ਟ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਰਸਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿਚ, ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਰਸਤਾ ਕੁਛ-ਕੁਛ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਮਾਰਗ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਚੇਤਨ ਦੇ ਭੇਦ ਦਾ ਹੀ ਮਾਮਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਹ, ਬਲਕਿ ਕੁਛ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਸੀ। ਫੇਰ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਵੀ ਖਿਆਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਇਖਲਾਕ ਯਾਨੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਇਕ ਬਦਲਦਾ ਹੋਇਆ ਰਸਤਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸਭਿਅਤਾ ਉੱਤੇ

ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਛ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਸਨ; ਯਾਨੀ ਕੁਛ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧ ਪਾਏਦਾਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਹੜਾ ਵੱਖਰੇਵਾਂ ਦੇਖਦਾ ਸਾਂ, ਉਸਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕੁਛ ਐਸਾ ਗਡਮਡ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਜਾਂ ਹਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।” ਇਸ ਲਈ—“ਇਕ ਆਮ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਵਾਲਾਂ ਉਪਰ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਸੋਚਿਆ ਵਿਚਾਰਿਆ ਨਾ ਜਾਏ, ਬਲਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਤੇ ਕਿੰਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਜਾਏ। ਆਖ਼ਰ ਅਸਲੀਅਤ ਜੋ ਵੀ ਹੋਏ, ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਕੁਛ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਸਕੀਏ ਜਾਂ ਨਾ, ਇਹ ਗੱਲ ਪੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਆਤਮਗਤ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਏ, ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਫੇਰ ਵੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦੋਵੇਂ ਪਗਡੰਡੀਆਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਦਿਮ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਲਗਭਗ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਸੀ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਫੁਰਨੇ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਲੋਟੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਉੱਚਿਤ ਸਿਧ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਲੁੱਟ ਦੀ ਹਰ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ—ਚਾਹੇ ਸਾਮੰਤੀ ਹੋਵੇ ਚਾਹੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ, ਸਥਾਈ, ਨਿਰਪੱਖ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਦਸ ਕੇ ਤਿਵੇਂ ਦੀ ਤਿਵੇਂ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਭੈਅ ਸਦਕਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਝਾਕਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੋ ਜਦੋਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੱਸ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਭੈਅ ਸਦਕਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਝਾਕਣ ਦੀ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਨਾਲ ਅੱਖ ਮਿਲਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।’ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਦਲਿੱਦਰਤਾ ਦਾ ਗੁਣਗੁਣ ਕਰਨਾ ਤੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ‘ਨਾਰਾਇਣ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਨਾਰਾਇਣ ਹੈ, ਗਰੀਬ ਉਸਦੇ ਪਿਆਰੇ ਹਨ।’ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਤੇ ਉਹ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਗਰੀਬ ਤੇ ਅਮੀਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਵੇਂ ਬਣੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਜਦ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ, ਤਦ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੌਲਤ ਜਨਤਾ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਵਾਂਗ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਯੂਰੋਪ ਵਿਚ ਵੀ, ਅਕਸਰ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਖ਼ਸ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਿੰਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਏਗੀ।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਗਾਂਧੀ ਪੁਨਰਉਥਾਨਵਾਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਮੰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਚਿੰਤਨ ਨੇ, ਮਾਰਕਸ ਤੇ ਲੇਨਿਨ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨੇ, ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪਾਰਥਿਵ (ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਪੁਤਲਾ, ਨਾਸ਼ਵਾਨ, ਮਾਇਆ, ਮਿਥਿਆ) ਚਰਿੱਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੋ ਸੋਚ ਬਣੀ ਸੀ ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਝਾਕਣ, ਅੱਗੇ ਵਧਨ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। “ਅਸੀਂ ਬ੍ਰਹਮ ਭੌਤਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦੁਆਰਾ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਅਭਿਆਸ, ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਤੇ ਗਲਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸੱਚ ਵੱਲ ਰਸਤਾ ਟੋਲਦੇ ਹੋਏ ਵਧ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।” (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ)

ਇਸੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ—“ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਦੇਖਣ ਲਈ, ਅਸਲੀ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕੱਢੇ ਗਏ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।” (ਭਾਰਤ ਕੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ, ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਕਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)

ਪਰ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਜੁੜਵੇਂ ਭਰਾ ਹਨ ਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਕਰਾਂਤੀ ਦੇ ਭੈਅ ਵੱਸ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਲੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਉੱਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਨੇਤਰਿਤਵ ਇਸੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਹੈ, ਜਬਰਦਸਤ ਆਪਾ-ਵਿਰੋਧੀ ਹਲਚਲ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਇਸੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰ ਅੱਗੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਅਚਰਜ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਸਨੇ 1921 ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਬਣਦਿਆਂ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੱਜ ਤਕ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਚੌਦਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਤਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਬਾਅਦ ‘ਬਲਿਟਜ਼’ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਕਰੰਜੀਆ ਨੂੰ ਇਕ

ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੌਰਾਨ ਕਿਹਾ ਸੀ : “ਜਿਹੜਾ ਨੀਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਸੀਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ।” (ਦ ਮਾਇੰਡ ਆਫ ਮਿਸਟਰ ਨਹਿਰੂ)

ਪਰ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਰਾਂਤੀ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬੂਹੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ : “ਸਾਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਅਜਿਹੇ ਰੁਝਾਨ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਵਿਆਪਕ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਅਤੀਤ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ ਤੇ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਸਮੇਤ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਰਹਿਣ ਤੇ ਤਦ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸੁੰਦਰ ਭਵਿੱਖ ਦੇਖ ਸਕਾਂਗੇ।”

ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅਸਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਿਰਤ, ਉਸਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਇਤਿਹਾਸ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਸੁਤੇ ਹੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਹਾਕਮ ਤੇ ਲੋਟੂ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥ-ਵੱਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵੀ ਫੈਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਹੇਗਲ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਇਸ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਧੁਰਾ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕਰਾਂਤੀ ਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਵਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਦਵੰਦਵਾਦ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਘੜ ਕੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸੀਮਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਹੇਗਲ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ ਸਿਰ ਦੇ ਬਲ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ, ਪੈਰਾਂ ਉਪਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦਵੰਦਆਤਮਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸੁਮੇਲ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਦਵੰਦਆਤਮਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਲੋਟੂ ਵਰਗ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਦਾ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਗਰੀਬ ਤੇ ਅਮੀਰ ਦੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਮੁਕਾ ਦੇਣ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਨਾਲ, ਜਿਹੜਾ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕਰਾਂਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮੇਲ ਨਹੀਂ।

ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਵੇਦਾਂਤ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਅਕਲ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਮਾਇਆ ਤੇ ਸਿਰੇ ਦੇ ਸੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਇਕ ਅਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਗਾਈਆਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਵਸਤਾਂ ਲੈਣ ਤੋਂ ਕਦੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਬਲਕਿ ਕਿਰਤ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸੁਖ-ਸੁਵਿਧਾ ਦੇ ਅਪਾਰ ਸਾਧਨ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ। ਇੰਜ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ, ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅੰਤਰ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਜਾਂ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡ, ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਮਿਥਿਆਚਰਣ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਜਦ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਅਥਵਾ ਭਰਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤਦ ਵੀ ਪੂਰਨ ਸੱਚ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਦਾ ਸੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟੇ ਸੱਚ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਵਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।” (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ)

ਗਾਂਧੀ ਜਿਸ ਸੱਚ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਵਸਤੂ-ਸਰੂਪ ਅਪੂਰਾ-ਸੱਚ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜਾ ਛਿਣ ਛਿਣ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਮਾਨਵ ਕਿਰਤ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਖੋਜਾਂ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਪੂਰਨ ਤੇ ਸਮਰਿਧ ਬਣਾਈ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਇਕ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਚਰਮ (ਸਿਰੇ ਦਾ) ਸੱਚ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਚਿੰਤਨ ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਰੇ ਦੇ ਸੱਚ ਯਾਨੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਤਪ, ਤਿਆਗ, ਵਰਤ ਤੇ ਆਤਮਸ਼ੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਤੇ ਜਗਾਇਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿ ਕੇ, ਮਾਰ ਖਾ ਕੇ, ਇਸ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਤੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਜਗਾਇਆ-ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਦਾ ਇਹੀ ਸਾਰ ਤੱਤ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਪਾਪ, ਲੋਭ ਤੇ ਕਰੋਧ ਦੇ ਬਡਰੂਪ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਘਟ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੋਪ ਕਰਕੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਲਕਿ ਸਮੂਹ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਰੂਪ ਬਣਾਉਣਾ ਆਪਣਾ ਆਦਰਸ਼ ਐਲਾਨਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤਜ਼ਰਬਾ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਬੜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਝੁਠਿਆ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ ਗੌਰਖ ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਇਸ ਪਾਰਥਿਵ ਜਗਤ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ, ਜੰਗਲ ਜੰਗਲ ਘੁੰਮੇ, ਘੋਰ ਤਪਸਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਠਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਸਾਧੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਨੇ ਸਤਾਇਆ ਉਦੋਂ ਉਦੋਂ ਇਸੇ ਪਾਰਥਿਵ ਜਗਤ ਵੱਲ ਪਰਤੇ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀਆਂ ਦੇ ਬੂਹਿਆਂ 'ਤੇ 'ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨ' ਦੀ ਸਦਾ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਵਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸਾਰੀ ਮਿਹਨਤ ਬੇਕਾਰ ਹੈ, 'ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ-ਪਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।' ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਕੀ ਕਰੀਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਭੱਜ-ਨੱਠ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ-ਕੁਰਸੀਆਂ, ਅਹੁਦਿਆਂ, ਤਨਖ਼ਾਹ-ਭੱਤਿਆਂ, ਬੰਗਲਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਾਂ ਲਈ ਰਹੀ ਹੈ। 1921 ਤੋਂ ਅੱਜ ਤਕ ਦੇ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਚਰਮ-ਸੱਚ (ਸਿਰੇ ਦਾ ਸੱਚ) ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਸਿਰਫ ਇਹੀ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਝੂਠਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-ਜਾਂ ਫੇਰ ਸੱਚ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਝੂਠ ਘੜੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਹੀਣਤਾ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੋਗ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਇਕ ਮੱਧਕਾਲੀ ਗ਼ੈਰ-ਵਿਹਾਰਕ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਅ ਲੈਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਇਹ ਸਭ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਗਸਤ 1942 ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

“ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਵਧ ਸੱਚੇ ਨਹੀਂ ਸਣ ਗਏ, ਲੇਕਿਨ ਅਟਲ ਸੱਚ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ

ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਨੂੰ ਉਪਰ ਖਿੱਚਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸੱਚ ਉੱਤੇ ਡਟੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸੱਚ ਕੀ ਹੈ?...” ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਅੰਤਰਵਿਰੋਧ ਸਿਰ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਗਡਮਡ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਪਸ਼ਟ ਪਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ—“ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਸੱਚ, ਮਨ ਭਾਉਂਦੇ ਤੇ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਸਾਡੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਪਰੇ ਹਨ। ਅਲਗ ਅਲਗ ਆਦਮੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਅਲਗ ਅਲਗ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਆਦਮੀ ਉੱਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਕੜ, ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਬੜਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ, ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਨਾਲ ਪੀਛਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਪਰਾਗਤ ਵੇਦਾਂਤ-ਦਰਸ਼ਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਝਟਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਪਾਲਨ-ਪੋਸ਼ਣ ਜਿਸ ਵਿਲਾਸਤਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਐਨੀ ਬੇਸ਼ੱਟ ਤੇ ਬੁਰਕਸ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਵਾਦ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਗਏ ਤੇ ਥਿਓਸੌਫੀ ਦੀ ਦੀਕਸ਼ਾ ਲਈ। ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਅੱਗੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਵਲਾਇਤ ਗਏ ਤਾਂ ਪਤਨ ਮੂੰਹ ਖੜ੍ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਭੋਗਵਾਦ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਤੇ ਨੀਤਸ਼ੇ ਦੇ ਸਨਕੀਪਨ ਤੇ-ਅਤੀ-ਮਾਨਵ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਵਦੇਸ਼ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਗ-ਚਰਿੱਤਰ ਇਕ ਠੋਸ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸੀ; ਪਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸੀ। ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਯਾਨੀ ਦਵੈਤਵਾਦੀ ਸਨ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਅਧਿਆਤਮਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਡੀ ਭੌਤਿਕ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹਨ, ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਆਸਥਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਨੈਤਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਉਪਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਨਿਰਭਰਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਏਗੀ। ਅਸੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰੀਏ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰੀਏ, ਲੇਕਿਨ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣਦਾਤੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕਹੀਏ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚ ਛੁਪੀ ਸ਼ਕਤੀ-ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਓਨੀ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਮੌਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨ।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਤੇ ਅਸਥੀਆਂ ਦੇ ਗੰਗਾ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਵਸੀਅਤ ਲਿਖੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਲਫਜ਼ਸਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ

ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਤੈਹ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ। ਵਰਨਾ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਡਾ. ਰਾਮਮਨੋਹਰ ਲੋਹੀਆ ਤੇ ਸਾਵਰਕਰ ਹੁਰੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਿੱਧ ਹੋਏ, ਜਿਹਨਾਂ ਆਪਣਾ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਬਿਜਲੀ ਦੁਆਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦ ਤੇ ਪਤਨ-ਮੂੰਹ ਖੜ੍ਹੇ ਪੁੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪੂਰੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਦੇ ਦਬਾਅ ਨਾਲ ਮਨੋਰਤ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਵਸਤੂਗਤ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ, ਰਹੱਸਵਾਦ, ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ, ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਤੇ ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦ ਆਦਿ ਅੱਡਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ (Pragmatism) ਨੂੰ ਜਿਸਦਾ ਰੂਪ ਅਮਰੀਕੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ ਵਿਲੀਅਮ ਜੇਮਸ ਨੇ ਘੜਿਆ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ ਉਪਰ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੇਮਸ ਨੇ ਇਸਨੂੰ 'ਕਰਮ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ 'ਸੱਚ' ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।' ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਮੁਨਾਫ਼ਾਖੋਰ ਅਮਰੀਕੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਈ-ਵਾਲਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸੱਚ ਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤੀ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ। ਪੂਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਕਰਾਂਤੀ-ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਤੇ ਗੁੱਝੇ ਨਿੱਜੀ-ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੇ 'ਸੱਚ' ਦਾ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਾਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਏਸੇ 'ਸੱਚ' ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਵੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ 'ਸੱਚ' ਹੈ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਕਰੰਜਿਯਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ- 'ਮੈਂ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿਚ ਪਿੱਛਲੇ ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਯਕੀਨ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ... ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ।' (ਦ ਮਾਇੰਡ ਆਫ ਮਿਸਟਰ ਨਹਿਰੂ)

ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਕੀ ਸੀ? ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕੀ ਸੀ? 15 ਅਗਸਤ 1958 ਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਮੂਲਭੂਤ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ' ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ : "ਲੇਕਿਨ, ਸਮਾਜਵਾਦ ਕੀ ਹੈ? ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਠੀਕ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ-ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਕੁਛ ਲੋਕ ਸ਼ਾਇਦ ਅਸਪਸ਼ਟ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਅੱਛੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਮਕਸਦ ਸਮਾਨਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਸੋਚ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਿੱਟੇ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ।" ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਠੋਸ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਤੇ

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਰੀਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿੰਜ ਬੱਝਿਆ? ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕਿਸ ਸਮਾਜਵਾਦ ਲਈ ਕੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ? ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, “ਸਮਾਜਵਾਦ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਫੇਰ ਵੀ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।” ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਪਣਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਖ਼ੁਦ-ਬ-ਖ਼ੁਦ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਰਸਤਾ ਚੁਣਿਆ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਇਸ ਲਈ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਵਰਨਾ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੇ ਅਤੀ ਸੀਮਿਤ ਹਨ, ਵਿਅਰਥ ਗੰਵਾਹ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਗਤੀ ਦੇ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਹੋਣ ਦਾ ਪੱਕਾ ਰਾਹ, ਤਾਂਕਿ ਸਮਾਜ ਸਾਰੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਉਪਰ ਅੱਗੇ ਵਧ ਸਕੇ।” (ਇਕਨਾਮਿਕ ਰਿਵਿਊ)

ਅਸਲ ਸਵਾਲ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਕਿਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕੀਤਾ, ਸਮਾਜਵਾਦ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕਰੇਗਾ, ਜੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰੀ ਨਾ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਘਰੇਲੂ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੀ ਇਜ਼ਾਰਾਦਾਰੀ ਇਉਂ ਦੀ ਇਉਂ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਕਿੰਜ ਦੂਰ ਹੋਵੇਗੀ? ਤੇ ਲੁੱਟ ਕਿੰਜ ਮੁੱਕੇਗੀ? ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ, ਉਹ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ੈ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਪੰਜਾਂ ਸਾਲੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹਸ਼ਰ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਚੌਥੀ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਮਾੜਾ ਹਸ਼ਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਲੁੱਟ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਇਸ ਪੁਰਾਣੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ ਬੁੱਢੀ ਘੋੜੀ ਲਾਲ ਲਗਾਮ ਵਾਲੀ ਕਹਾਵਤ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਪਰਚੱਲਤ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਕਲਪਿਤ ਸਮਾਜਵਾਦਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਫੈਲਾਏ ਗਏ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਨਾਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਮਾਜਵਾਦ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਪਿਆ। ਪਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਇਸ ਪਰੀਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਵਿਚ ਵਿਆਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾਤਮਕ ਮਾਰਗ ਦੇ ਯਕਦਮ ਵਿਪਰੀਤ ਹੈ। ਪਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਜਿਸ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ 17 ਸਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਰਹੇ, ਕੀ ਉਹ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਹੀ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਇਹਨਾਂ 17 ਸਾਲਾਂ

ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਦੇ 'ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਮਾਰਗ' ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਜਨਤਾ ਨੇ ਜਿੰਨਾ ਭੁਗਤਿਆ ਹੈ ਏਨੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਜਨਤਾ ਨੇ ਓਨਾ ਨਹੀਂ ਭੁਗਤਿਆ ਹੋਣਾ-ਤੇ 17 ਸਤੰਬਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਸੰਕੇਤਿਕ ਹੜਤਾਲ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੁਕਮ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਬੱਬਰ ਦਮਨ ਇਸ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾਤਮਕ ਰਾਹ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਤਾਜੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ।

ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਕ ਵਰਗ ਹੱਥੋਂ ਦੂਜੇ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਉਪਾਅ ਨਹੀਂ ਕਿ ਲੋਟੂ ਤੇ ਲੁੱਟੇ ਜਾ ਰਹੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਰਨਾਂ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਕਲਪਿਤ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ-ਵਧਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਉਪਾਅ ਥੋਥੇ ਤੇ ਕਲਪਿਤ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਬੜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਦ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਉਪਾਅ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਟੂ ਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਗਠਿਤ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੁੱਟ ਦੀ ਅਵਸਥਾ, ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ-ਬਡਰੂਪਾਂ ਸਮੇਤ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਉਦੋਂ ਹੀ ਹਿੰਸਾ, ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੂਰ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦਾ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਲੰਮੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਯਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਜਾਏ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਮੂਲਭੂਤ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ' ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਇਸ ਸਪੂਤਨਿਕ ਤੇ ਪਰਮਾਣੂੰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਸਾਹਵੇਂ ਏਨੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਹੋਣ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਮਨੁੱਖ-ਬੁੱਧੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਵੀ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਤੇ ਫੇਰ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਬੂਹੇ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਾਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਬੁੱਧੀ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਤਰਕ ਨੂੰ-ਤੇ ਹਰ ਭਾਂਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਕਹਿ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

“ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਮਹੱਤਵ ਚੰਗੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਧਨ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚੰਗੇ ਮਨੁੱਖ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸਿਹਤ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਵੱਡਾ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣੇਗੀ; ਲੇਕਿਨ ਫੇਰ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਹੀ ਆਰਥਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਸਕਣਗੇ।”

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਇਹ ਅਮੂਰਤ ਚਿੰਤਨ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਇਸ ਬੁਝ ਨੂੰ ਪੂਰਾ

ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਉਪਾਅ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ ਫੇਰ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਸਿਹਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਜਦੋਂ ਸਹੀ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਏਨਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਿਖਿਆ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਕੋਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਰੱਖੀ ਬੈਠੇ ਰਹੇ?

ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਪਿਆਰਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ : “ਮਨੁੱਖੀ-ਸੱਤਾ (Being) ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਚੇਤਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।” ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇੰਜ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਮਲ ਤੇ ਫਲਸਫਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਦੋ ਪਹੀਏ ਹਨ, ਇਕ ਦਾ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਜਾਂ ਛੋਟਾ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ, ਜਿਹੜਾ ਏਨਾ ਅੰਤਰਵਿਰੋਧ, ਦੁਚਿੱਤੀ, ਛਿਛੋਪੜ ਤੇ ਅਸਥਿਰਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਤੇ ਕਥਨੀ ਦੇ ਫਰਕ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਹੈਮਲੇਟ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਖੁਦ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ :

“ਹੁੰਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਤੇ ਵਿਚਾਰ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੰਜ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਮੇਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਣ ਵਿਚ ਫਜ਼ੂਲ ਖੋਚਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।” ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਮਲ ਚਰਖੇ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਖੋਚਲ ਵਿਅਰਥ ਹੋਣੀ ਹੀ ਹੈ। ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਅਮੂਰਤ ਚਿੰਤਨ ਕਰਮ ਨੂੰ ਤਜ ਕੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਡਦੇ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ— “ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਉਡਾਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ—ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਜਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਧੀਮਾਪਨ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਛਾਉਣ ਲੱਗਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉੱਡ ਕੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਝਰਮਟ ਵਿਚ ਸਮਾਅ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ : ‘ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਛ ਤੋਲ ਕੇ ਦੇਖ ਲਿਆ, ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ-ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲਈ, ਜਿਹੜੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਵਾਂਗ ਲੱਗੇ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਲ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋਲਿਆ ਜਾਏ’।” (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ)

ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਵਿਚ ਆਖ਼ਰ ਇਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਿਉਂ?

ਅਧੁਨਿਕ ਸੋਧਵਾਦੀ ਰੂਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਜਮਾਤ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਾਂਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਯਥਾਸਥਿਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਨਾਂ ਉਛਾਲ ਕੇ ਸਾਡੀ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਭਰਮ ਫੈਲਾਉਣ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਉਹ ਵੀ ਅਮਰੀਕੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਿੱਛੇ ਸਾਲ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰੂਸੀ ਸੂਚਨਾ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ‘ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਕੀ ਸਮਰਿਤੀ ਮੇਂ’ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੋਵੀਅਤ ਭੂਮੀ ਕਿਤਾਬੜੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਰੂਸੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਤਾਬੜੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭਰਮ ਫੈਲਾਉਣ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਐਨ ਨਿਕੋਲਾਏਵ ਦੀ ਲਿਖੀ ‘ਭੂਮਿਕਾ’ ਦਾ ਸਾਰ ਤੱਤ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦੋਖੋ :

“ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛਲੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਥੱਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਣ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਸਮਝਣਾ ਗਲਤ ਹੋਏਗਾ; ਪਰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਸੱਚੇ ਮਨ ਨਾਲ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤੇ, ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਨਵਸੋਧਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ-ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਵਰਗ-ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਇਕ ਅਮੂਰਤ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਅੰਨ੍ਹੇ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਦਰ-ਭਾਵ ਦਾ ਵਰਗ-ਆਧਾਰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕ

ਇਕ ਵਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਚੈਕ ਦੂਤਾਵਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਾਰਟੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਕੁਝ ਮਿੱਤਰ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ—“ਰਹਿਬਰ ਸਾਹਬ, ਚਲੋ ਰਹਿਬਰੀ ਕਰੋ, ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ।”

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਠੀਕ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਉਹ ਲਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕੱਲੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਰਹਿਬਰੀ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਵਿਚ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। “ਪੰਡਿਤ ਜੀ, ਨਮਸਤੇ” ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਕੇ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਨਮਸਤੇ।” ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਂਦੇ ਹੋਏ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਕੀ ਯਾਦ ਹੋਣਾ ਏ?” ਮੈਂ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, “ਲੁਧਿਆਣੇ ਅਖਿਲ-ਭਾਰਤੀ ਪਰਜਾ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ।”

“ਲੁਧਿਆਣੇ!” ਉਹਨਾਂ ਦਿਮਾਗ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਦੁਹਰਾਇਆ।

“ਹਾਂ, ਜੀ। ਫਰਵਰੀ 1939 ਦੀ ਗੱਲ ਏ।”

ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ ਤਾਰੀਖ ਤੇ ਇਸ ਸੰਮੇਲਨ ਦਾ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਘਟਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੀ। ਪਰ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਤੇ ਤਾਰੀਖਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। “ਓਅ! ਬੜੇ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ।” ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਫਰੋਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ।

“ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਹਾਂ।” ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਂਦਿਆਂ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਾ ਬਦਲਿਆ।

“ਮੈਂ ਵੀ ਲੇਖਕ ਹਾਂ।” ਪੰਡਿਤਜੀ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਪਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ—ਤੇ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਭੁੱਲ ਜਿਹੀ ਗਈ ਹੈ।”

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਝਲਕ’ ਅਗਸਤ 1942 ਦੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦੌਰਾਨ ਦੋ ਵਾਰੀ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਫੇਰ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਵਾਰੀ ਮਨ ਕੁਝ ਖੁੰਭਿਆ ਨਹੀਂ।”

“ਹਾਂ, ਉਹ ਛੋਟੀ ਬੱਚੀ ਲਈ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ।” ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਉਹ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੋਈ, ਤੇ ਕਾਫੀ ਰੋਚਕ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਗੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਕਰ ਰਿਹਾਂ।”

ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਸਿਰਫ ਮੁਸਕਰਾਏ; ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਪੈਰ ਪੁੱਟਿਆ।

ਉਹ ਉਹੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਲੋਕ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸਨ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਮੁਸਕਾਨ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਇਸ ਮੁਸਕਾਨ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੁਖ਼ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

‘ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ’ ਯਾਨੀ ‘ਭਾਰਤ ਕੀ ਖੋਜ’ ਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਿਆਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਗੁਜ਼ਰੇ ਹੋਏ ਜ਼ਮਾਨੇ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਮਾਨੇ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਟੋਲਣ ਦੀ ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨੇ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ, ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਮੈਨੂੰ ‘ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਝਲਕ’ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੁਛ ਸਤਹੀ ਢੰਗ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਲਿਖੀ ਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਹੋ ਸਕਿਆ ਸਾਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਕ ਬੱਚੀ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਉਮਰ ਪੰਦਰਾਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹੀ ਟੋਲ, ਤਲਾਸ਼ ਤੇ ਖੋਜ ਸੀ...

ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਇਕ ਤਲਾਸ਼ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਵਕਤ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੀਕ ਸੀਮਿਤ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ।”

ਇਸੇ ਖੋਜ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ‘ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ’ ਲਿਖੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਬੀਤੇ ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਏਨੀ ਪਿੱਛੇਤਾਨੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਏਨੇ ਸਾਲ ਪਏ ਹਨ, ਇਕ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਕੜੀ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕੀਏ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਅਸੀਂ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਕਲਾ, ਕਲਾ ਦੇ ਲਈ ਵਰਗੀ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੰਗ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜਾ ਬਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਹੈ? ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼, ਆਪਣੇ ਹੀ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼, ਅਨਿਆਂ ਤੇ ਲੁੱਟ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼, ਦਾਸਤਾ ਤੇ ਕਰੂਰਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼। ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਗੰਗਾ ਦੀ ਧਾਰ ਵਾਂਗ ਵਹਿੰਦੀ, ਫੈਲਦੀ, ਇਠਲਾਉਂਦੀ-ਮਚਲਦੀ-ਇਕ ਅਟੁੱਟ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉਪਰ ਇਸੇ ਅਟੁੱਟ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਨਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਡੋਰ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭੁੱਲ-ਭੁਲੇਵਿਆਂ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਜਾਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਅਸੀਂ ਉਤਸਾਹ ਤੇ ਉਮੰਗ ਭਰੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ, ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਰਿਆਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ, ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਮੇਰੀ ਵਿਰਾਸਤ ਕੀ ਹੈ? ਮੈਂ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਹਾਂ? ਉਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦਾ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਉਸਨੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਉਸਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਝੋਲਿਆ ਹੈ; ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸੁਖ ਪਾਇਆ ਹੈ-ਉਸਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀਆਂ ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਹਾਰ ਦੀਆਂ ਪੀੜ-ਪਰੁੱਚੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਦਾ, ਉਸ ਅਚਰਜ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ, ਜਿਹੜੀ ਏਨੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕਰ-ਕਰ ਬੁਲਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦਾ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਦਾ-ਸਾਰੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਸਮੇਤ, ਮੈਂ ਵੀ। ਲੇਕਿਨ ਸਾਡੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਰਾਸਤ ਹੈ ਤੇ ਦੇਣ ਹੈ-ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਰਾਸਤਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫੇਰ ਵੀ, ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਕੁਛ ਅਸੀਂ ਹਾਂ ਜਾਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਹੈ।” (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ)

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਵਿਚਾਰਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਲੇਖਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਬਣਾਉਣਾ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੜਨ ਵਾਲੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿੱਥੋਂ ਤਕ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕੇ, ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਕੁ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ, ਜਾਂ ਕਿੱਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਹੁਣ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ।

‘ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਝਲਕ’ ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀ ਬੱਚੀ ਲਈ, ਸਾਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਇਸ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੁਖ਼ ਨੇ, ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਦੇ ਫਰਕ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਅੰਦਰ-ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹ ‘ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ’ ਤੇ ‘ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ’ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਝਲਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਲਿਖਣ

ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਵਿਚ ਵੀ ਆਸਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।”

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਰੂਪ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੀ ਕੋਈ ਨੁਹਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪਹਿਲੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਆਹਿਸਤਾ-ਆਹਿਸਤਾ, ਲੇਕਿਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਰਲ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾਂ, ਵਧੇਰੇ ਉੱਨਤ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਜੀਵ ਕਿੰਜ ਆ ਗਏ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਆਖ਼ਰ ਵਿਚ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸਰਤਾਜ਼ ਆਦਮੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਕਿੰਜ ਦੂਜਿਆਂ ਉਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਬੱਬਰਤਾ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਭਿਅਤਾ ਵੱਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਹਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਵਿਗਿਆਨਕ ਚਿੰਤਨ ਹੈ, ਡਾਰਵਿਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸਵਾਦ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਆਪਣੀ ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਉਪਰ ਵੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਸਿਰ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ, “ਲੇਕਿਨ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਜਦ ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲੰਮੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਬੜੇ ਸਭਿਅ ਜਾਂ ਉੱਨਤ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ। ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਘਾਟ ਅੱਜ ਵੀ ਖਾਸੀ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।” ਤੇ ਫੇਰ ਤਰਕ ਨੂੰ ਘੁਮਾ-ਫਿਰਾ ਕੇ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, “ਲੇਕਿਨ ਜੇ ਆਪਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਮੰਨੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਿਓਂਕ ਤੇ ਕੀੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀਆਂ ਹਨ।” ਇੰਜ ਅਮੂਰਤ ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ, ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਦਮੀ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਦਸ ਕੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਲਈ ਤਰਕਹੀਣ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਮਹਾਨ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਦੀਆਂ ਫੜ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦ ਦਾ ਪਤਨ-ਮੂੰਹ ਖੜ੍ਹਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ।

ਇਸ ਸਹਿਕਦੇ ਹੋਏ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ‘ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ’ ਵਿਚ ਇੰਜ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ:

“ਜਾਂ ਫੇਰ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਸੰਜਮ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਭਿਆਨਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਬੁਰੇ ਤੇ ਸਵਾਰਥੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੌਂਪ ਦੇਣ, ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ, ਜਿਹੜੇ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਣ-ਤੇ ਇੰਜ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰ ਦੇਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਾਪਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਰਹੇ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਤੇ ਇਸ ਯੁੱਧ ਪਿੱਛੇ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਘਰਸ਼।”

ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਏਗੀ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਗੀਤਾ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਭਾਸ਼ਣ (ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਟੀਕਾ) ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਦੇ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਛ ਗੱਲਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਛ ਸ਼ੈਤਾਨ ਵਰਗੀਆਂ ਵੀ ਹਨ।'

ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਸ਼ੈਤਾਨ ਯਾਨੀ ਬੁਰਾਈ ਇਸ ਵਰਗ ਵੰਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਲੋੜ ਤੇ ਅਨਿਆਈ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਆਤਮ ਸੁੱਧੀ ਲਈ ਵਰਤ ਵਰਗੇ ਰੱਖੇ ਜਾਣ।

ਦਰਅਸਲ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਜਦੋਂ 'ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਝਲਕ' ਲਿਖੀ ਸੀ, ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਬੁਰਜ਼ੂਆ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਪਦ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸਨ ਤੇ ਸੱਤਾ ਉਪਰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚਰਖੇ ਤੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਣ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕੰਡਿਆਂ ਦਾ ਤਾਜ ਲਈ ਰੱਖਿਆ। ਪਰ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ' ਲਿਖੀ ਤਾਂ ਸੱਤਾ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਏਨੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਹੋਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਛੱਡੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਖੁਦ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਉਲਝ ਜਾਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਪਰ ਇਸ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੇਣੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਇੰਜ ਦੇਣੀ ਪਈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਧਿਭੌਤਿਕਵਾਦ ਵਿਚ ਗਡਮਡ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਜਿਸ ਸੰਕੋਚ, ਦੁਚਿੱਤੀ ਤੇ ਆਤਮਕ ਪੀੜ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਰੀਬ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਗੱਲ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਉਹ ਦੁਹਰਾ ਚਰਿੱਤਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇੰਜ ਸਵਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :

“ਮਨ ਦੀ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਘੱਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜਾਂ ਇੰਜ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੀਕ ਠਹਿਰਦੀ ਨਹੀਂ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਿਤੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਪਰ ਮੇਰੇ ਉਪਰੋਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਲੰਘੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇੰਜ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ। ਕੀ ਇਹ ਤਿਆਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਧ ਜਾਣ ਦਾ ਸਬੱਬ ਹੈ, ਜਾਂ ਅਹਿਸਾਸ ਹੀ ਕਰੰਡ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ...।”

(ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ)

ਆਪਣੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਉਹਨਾਂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ :

“ਇਹ ਮੇਰੀ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਅੱਜ ਜੋ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਮੇਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਤਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕੁਛ ਵਕਤ

ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਕੇ ਮਿਟ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਿਰਫ ਇਕ ਯਾਦ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ।”

ਭਾਵ ਉਹ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਜਿਹੜਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ, ਵਰਗ-ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਕਰਾਂਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਮਝੋਤੇ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸੱਤਾਰੂੜ ਹੋਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ-ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਆਦਮੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਿੱਥਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਦੋਵਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਆਤਮਾ ਬਾਰੇ ‘ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਝਲਕ’ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਆਤਮਾ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਕੋਈ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰੇਕ ਆਦਮੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਕੱਢਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

ਪਰ ‘ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ’ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ‘ਸਰੀਰ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਨਾਸ਼ ਬਾਅਦ ਆਤਮਾ ਦੇ ਰਹਿਣ’ ਵਿਚ ਬਲਕਿ ‘ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵੀ ਦਲੀਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।’ ਤੇ ਮਜ਼ੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ-ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ‘ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਝਲਕ’ ਵਿਚ 1914-18 ਦੇ ਮਹਾਯੁੱਧ ਦਾ ਬਿਆਨ ਇੰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ :

“ਮੈਂ ਇਸ ਯੁੱਧ ਦੇ ਕੁਛ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ : ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਉਦਯੋਗ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਲਾਲਚੀ ਬਿਰਤੀ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਦਵੰਦਤਾ ਟਕਰਾਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ; ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸ-ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੌਕੇ ਤੇ ਖੇਤਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ; ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹੂਕਾਰ ਲੋਕ ਖੂਬ ਰੁਪਿਆ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਧੁਨ ਵਿਚ ਸਨ; ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਸਾਮਗਰੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੰਮੇ ਚੌੜੇ ਮੁਨਾਫੇ ਕਮਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਬਸ, ਇਹ ਲੋਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਏ...”

ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਹੋਰਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਾਪ ਤੇ ਦੁੱਖ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਭੋਗਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦਲਿੱਦਰਤਾ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਥਾਈ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਇਕ ਉੱਚਾ ਆਸਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਦੇ ਲਾਲਚ ਤੇ ਇਨਾਮ ਸਾਰੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਲਈ ਸਨ; ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਭੋਗਦੇ ਰਹੀਏ ਤੇ ਕਿਸੇ ਮੌਲਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਪਈਏ। ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਯਾਨੀ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਟੁਕੜਾ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਗਰ ਗਰੀਬ ਜਾਂ ਗਰੀਬੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ

ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਚਰਚ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ।”
(ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਝਲਕ)

ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ :

“ਧਰਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਲੈਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਮਾਪਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਯਾਨੀ ਜਿਹੜੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਏ।...ਸ਼ਾਇਦ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਤਰੀਕੇ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿ ਉਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਜਗਤ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਗਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਤਮਿਕ, ਕਲਾਤਮਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਗਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ, ਸੁਣਦੇ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਯਾਨੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਦੁਨੀਆਂ ਤਕ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਲਗਾਤਾਰ ਛੂਹ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਸੰਭਾਵੀ ਵਧੇਰੇ ਟਿਕਾਊ ਜਾਂ ਓਨੇ ਹੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੱਤ ਹਨ ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਆਦਮੀ ਇਸ ਅਣਦੇਖੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।” (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ)

ਧਰਮ ਦੀ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਅਣਦੇਖੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਯਥਾਸਥਿਤੀ (ਵਰਤਮਾਨ ਹਾਲਾਤ) ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੱਤਾਰੂੜ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੁਣ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ ਤੱਤ ਸੀ ਉਸਦੀ ਮਾਤਰਾ ਘੱਟ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ‘ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਝਲਕ’ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਨ :

“ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪਿੱਛੜੀਆਂ, ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ, ਬੰਨ੍ਹਣ-ਬੱਝੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਨਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਜਨਤੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਦੋ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਟਕਰਾਅ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਟਕਰਾਅ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੀ ਬਚ ਸਕੇਗੀ।”

ਤੇ ‘ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ’ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਇਸੇ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੁਖ ਇਹ ਸੀ :

“‘ਵਰਣ’ ਜਾਂ ‘ਜਾਤੀ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾਲ ਕੁਛ ਗਲਤ ਫਹਿਮੀ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਲਗ ਅਲਗ ਲੋਕ ਇਸ ਦੇ ਅਲਗ ਅਲਗ ਅਰਥ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਯੂਰੋਪੀਅਨ ਜਾਂ ਉਸ ਵਰਗੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਵਾਂਗ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਕੇ ਅਲਗ ਅਲਗ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਿਰਫ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਰਕੀਬ ਹੈ ਕਿ ਵਰਣ ਭੇਦ ਬਣਿਆ ਰਹੇ, ਉੱਚੇ ਵਰਣ ਦੇ ਲੋਕ ਸਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਟੀਸੀ ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਣ ਦੇ ਲੋਕ ਸਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿਣ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਸੱਚਾਈ ਹੈ...ਲੇਕਿਨ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਇਹ ਸਿਰਫ ਇਕ ਪਾਸ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਆਖ਼ਰ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਏਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਕਿਉਂ ਰਹੀ ਕਿ ਇਹ ਅਜ ਤਕ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਬੋਧ-ਧਰਮ ਦੀ ਟੱਕਰ ਨੂੰ ਝੱਲ ਲਿਆ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਤੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀਆਂ, ਬਲਕਿ ਅਣਗਿਣਤ ਹਿੰਦੂ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ, ਵਾਰ ਸਹੇ ਤੇ ਇਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਅਜ ਕੱਲ੍ਹ ਹੀ ਇਵੇਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਉੱਤੇ ਹੀ ਹਮਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਜੂਦ ਹੀ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਹੈ।”...ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ ਹੈ, “ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਢੰਗ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ, ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਹੁਣ ਅਸੰਭਵ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਸਕੇਗੀ।” ਪਰ “ਉਸਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਲਏਗੀ, ਇਹ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਰਫ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ, ਸਾਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਮਸਲੇ ਉਪਰ ਦੋ ਜੁਦਾ-ਜੁਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆਂ ਦਾ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਪੁਰਾਣਾ ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਵਰਣ ਜਾਂ ਗਿਰੋਹ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਕਾਈ ਹੈ; ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੱਛਮ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਬਹੁਤਾ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਰਣ ਤੋਂ ਉਪਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।”

ਘੁਮਾ ਫਿਰਾ ਕੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਸਮਨਵਯਵਾਦ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦ ਦਾ ਬੋਦਾ ਤਰਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਜਿੱਥੇ ਕਰਾਂਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਘੁਮਾ ਫਿਰਾ ਕੇ ਟਾਲਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਬੜੇ ਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

“ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਕਾਰਣ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਹਿਯਾਤ ਰਿਵਾਜ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮਾ ਹੋਣਾ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤਰਕੀ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਜਿਹੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਮਰਦ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਧ ਫੁੱਲ ਰਹੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਘੱਟ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਰਿਵਾਜ਼ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘਟ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਛ ਧੀਮੀ ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ। ਪਰਦੇ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਘੋਲਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਜਨਤਕ ਧੰਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹਨ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਪਰਦੇ ਦੇ ਰਿਵਾਜ਼ ਦੇ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉਸਨੂੰ 'ਦੋਖੀ ਤੇ ਬੱਬਰ ਰਿਵਾਜ਼' ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।" (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ)

ਜਦੋਂ 'ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ' ਤੇ 'ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਝਲਕ' ਲਿਖੀ ਉਦੋਂ ਸਾਡੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਤੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਸੰਸਦਵਾਦ ਤੇ ਚੋਣ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਵੀ ਅਲੋਚਨਾ ਮਿਲੇਗੀ। ਜਿਵੇਂ 'ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਝਲਕ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਵੋਟ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਹਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੀ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲੋਕਤੰਤਰਵਾਦ ਦੀ ਮੁੱਖ ਮੰਗ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵਧਾਇਆ ਜਾਏ।...

ਪਰ ਵਚਿੱਤਰ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਉਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਜਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਮਿਲੀ। ਭੁੱਖੇ ਆਦਮੀ ਲਈ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸ ਕੰਮ ਦਾ? ਅਸਲੀ ਸੱਤਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਹੀ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਦੀ ਭੁੱਖ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਫਾਇਦੇ ਦਾ ਕੋਈ ਮਨਚਾਹਿਆ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਵੋਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਜਿਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ, ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਸੱਤਾ ਰਹਿਤ ਬਿਨਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਫਾਵਾਂ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਲੋਕਤੰਤਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਉਹ ਰੋਣਕਦਾਰ ਸੁਪਨੇ ਕਿ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਸਮਾਨਤਾ ਆ ਜਾਏਗੀ, ਖੋਅਰਬ ਹੋ ਗਏ।”

ਪਰ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ' ਲਿਖੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। 1937 ਦੀ ਚੋਣ ਜਿੱਤ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਦੋ ਢਾਈ ਸਾਲ ਅੱਠ ਨੌਂ ਸੂਬਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ 1945 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੂਜੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਸਨ ਤਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਕਿਸ਼ਤ ਯਾਨੀ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ-ਪਦ ਮਿਲ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਬੱਝ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ 'ਆਮ ਚੁਣਾਵ' ਵਿਸ਼ੇ ਅਧੀਨ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ

‘ਜਨ-ਸੱਤਾ ਜਾਂ ਜਮਹੂਰੀ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਚੋਣਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।’
ਚੋਣ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੁਰਾਈਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ; ਪਰ :

“ਚੋਣਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਬੁਰਾਈਆਂ ਖਾਸ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਉੱਥੇ ਵੱਧ ਫੈਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਚੋਣ ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੜੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਵੱਡੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਘੱਟੋਘੱਟ-ਏਨੀਆਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।” ਇਸੇ ਲਈ “ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਬਾਲਿਗਾਂ ਨੂੰ, ਉਹ ਮਰਦ ਹੋਣ ਜਾਂ ਔਰਤਾਂ, ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਇਸ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਦਿੱਕਤਾਂ ਹਨ, ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਮ ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਡਰ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖਾਸ ਹੱਕ ਹਾਸਿਲ ਹੈ।”

ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ, ਕਿਉਂਕਿ ਵੋਟਰ ਸਮੂਹ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹਰੇਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਇੱਥੇ ਭੁੱਖ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਵਰਗ ਦੇ ਖਾਸ ਅਧਿਕਾਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਸੰਸਦਵਾਦ-ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਲਾਉਣ ਦੀ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਚਾਲ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਯੁੱਧ ਪਿੱਛੋਂ ‘ਜਨ-ਸੱਤਾ ਵਾਲੀ’ ਹਕੂਮਤ ਮਿਲ ਜਾਣ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇਸੇ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ‘ਤਲਾਸ਼’ ਵਿਸ਼ੇ ਅਧੀਨ ਇੰਜ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ:

“ਫਿਰ ਬੀਤੇ ਹੋਏ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਸਵੀਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਬਦਕਿਮਸਤੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਪਣੇ ਬੀਤੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡਪਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਕ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਲਕ ਹੈ ਤੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ਤਾਨ ਦਾ ਪਿੱਠੂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਵਹਿਸ਼ੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਕਲਪਨਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਨਿਗਾਹ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਬੋਝ ਕੁਛ ਹਲਕਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਸੌ ਅੱਸੀ ਸਾਲ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।” ਉਹ ਫਿਰ ਸੰਭਲਣ ਲੱਗਾ ਹੈ, “ਤੇ ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਫੇ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਵਹਿਸ਼ਤਨਾਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰੇਗੀ ਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਨੀਂਹ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰੇਗੀ।”

ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਵਹਿਸ਼ੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣਾ ਤੇ ਉਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲੋਟੂ ਟੋਲੇ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਕਰ ਜਾਣਾ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਵਹਿਸ਼ਤ ਲਈ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦੀ ਹਵਾਸ ਅਤੇ ਮੰਡੀਆਂ ਦੇ ਵੰਡਾਰੇ ਲਈ ਯੁੱਧ ਛੇੜਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਬਾਰੇ ਇਹ ਅਮੂਰਤ ਚਿੰਤਨ ਜਨ ਵਿਰੋਧੀ ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇੰਜ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਹੈ :

“ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਹੋਏ ਨਾ ਹੋਏ ਉਹੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਉਣਗੇ।” ਯਾਨੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸਿਰਫ਼ ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਵਰਗ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, “ਮੱਧ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੈਦ ਤੇ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਖੁਦ ਵਧਣਾ ਤੇ ਤੌਰਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਉਸ ਲਈ ਇੰਜ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਉਸ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਜਜ਼ਬਾ ਉਸ ਢਾਣੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਸਾਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧਰੀਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਾਗਡੋਰ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਕਇਮ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਵਰਗ ਖੁਦ ਇਸ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਵਰਗ ਲਈ ਇਹ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਲਲਕਾਰੇ ਤੇ ਪਛਾੜ ਸੁੱਟੇ।”

ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਖੁਦ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ, ਸਾਡੇ ਦਲਾਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ, ਆਪਣੀ ਘੜੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਾਗਡੋਰ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ ਧਰੀਕਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਛਿਪਾਉਣ ਲਈ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਮੱਧ-ਵਰਗ ਦੇ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਦੱਖੋ :

“ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਮੈਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਮੂਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਹਾਂ : ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਜਨਤਾ ਏਨੀ ਭਾਂਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸੱਚਾਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਅਸਪਸ਼ਟ ਗੁੱਟਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਮਾਯੂਸੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਜਿੰਨੀ ਮੈਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਮੈਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਹੀ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਾਕਤ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੁਣ ਤਕ ਅਪਣਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ।”

ਕਿੰਨਾ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਕਪਟੀ ਤਰਕ ਹੈ! ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਵਿਚ ਤੇ ਹੋਰ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਤੇ ਪੀੜਤ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਦੇਖਣਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਸੱਤਾ ਵੀ ਬਾਗਡੋਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਵਰਗ-ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸੰਗਠਤ ਹੋ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਬਿਹਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਰਗਾਂ ਤੇ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖੇ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਾਕਤ ਉਪਰ,

ਜਿਹੜੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਗਰਵ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਗਰੀਬੀ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ ਰਹੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਧਰਮਿਕ ਦਮਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿੰਦੀ ਆਈ ਹੈ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਰਾਖਿਆਂ ਨੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਮਰਤਾ ਤੇ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਏਨਾ ਡੂੰਘਾ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘੋਰ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਹੇਗਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਕਰਾਂਤੀ ਦੀ ਜਾਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਇਸ ਬੱਝਰ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉਖਾੜ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਤੇ ਦੂਜੇ ਮਾਡਰੇਟ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਵੱਡੀ ਉਮੀਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਿਸ ਹਦ ਤਕ ਲੜਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਨਤਾ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਲੜੀ ਤੇ ਲੜੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿ :

“ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਪਿੱਛਲੀ ਚੌਥਾਈ ਸਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮੋਰਚਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਖਵਾਹਿਸ਼ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸਦੀ ਜੀਵੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਖਵਾਹਿਸ਼ ਰਹੀ ਹੈ।...ਦਰਅਸਲ ਸਾਡਾ ਮਕਸਦ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਾਕਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ-ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਖੁਦ-ਬ-ਖੁਦ ਆ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੇ ਇਕ ਮਗਰੂਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦੇਣਾ ਸੀ।” (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ)

ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮਾਡਰੇਟ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜਨ ਦੀ ਖਵਾਹਿਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਉੱਘਾੜਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਕਸਦ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤਕ ਲੜਾਇਆ। ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਾਕਤ ਉੱਘਾੜਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਿਹਰਾ ‘ਮਹਾਤਮਾ’ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬੱਝਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਿਚ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ-ਇਕ ਅਗਿਆਤ ਤੱਤ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ, ਸਾਡੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਸਨ। ‘ਮੱਧ ਵਰਗ ਕੀ ਬੇਬਸੀ : ਗਾਂਧੀ ਕਾ ਆਗਮਨ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦਮਨਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਰਾਕਸ਼ਸ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਬੇਵੱਸ ਹਾਂ, ਸਾਡੇ ਜਿਸਮ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਲਕਵਾ ਮਾਰ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਦਿਮਾਗ ਮੁਰਦਾ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਦੱਬੂ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਡਰ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਬਿਹਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਹਨੇਰੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਿਖਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਖੁਦ ਹੀ ਇਸ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਹੋਏ ਸਨ।...

ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਾਂ? ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਢੱਠੇ ਹੋਏ ਹੋਸਲਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਦਲਦਲ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਹੜੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਖਿੱਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਸਾਂ?...

ਤੇ ਤਦ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਤਾਜ਼ੀ ਹਵਾ ਦੇ ਉਸ ਪ੍ਰਬਲ ਵਹਾਅ ਵਾਂਗ ਸਨ, ਜਿਸਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਲਣਾ ਤੇ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਸੰਭਵ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਉਸ ਕਿਰਨ ਵਾਂਗ ਸਨ, ਜਿਹੜੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਪੁਰ ਗਈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੋਂ ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਪਰਦੇ ਨੂੰ ਪਾੜ ਸੁੱਟਿਆ...”

(ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ)

ਬਾਰਾਂ ਤੇਰਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਪਰੀਤ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

“ਕੋਈ ਨੇਤਾ ਸੁੰਨ ਵਿਚ ਜਾਦੂ ਦਾ ਡੰਡਾ ਘੁਮਾ ਕੇ ਜਨ-ਅੰਦੋਲਨ ਖੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ—ਹਾਂ, ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵਸਥਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਸਦਾ ਲਾਭ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—ਉਹਨਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਲੈਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਖੁਦ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਜਦੋਂ ਗਾਂਧੀ ਨੇਤਾ ਬਣਿਆ ਸੀ ਉਦੋਂ ਅਸਲ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਜਨਤਾ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨਾਲ ਵਰਗ-ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ; ਮਜ਼ਦੂਰ, ਕਿਸਾਨ ਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਦਬਾਅ ਕਾਰਣ ਖੁਦ ਹੀ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸੀ ਸਤੰਬਰ 1920 ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਜਲਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤਰਾਏ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ—“ਦੇਸ਼ ਕਰਾਂਤੀ ਤੇ ਮੁਹਾਨੇ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਰਾਂਤੀ ਸਾਡੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਚਰਖਾ ਕੱਤਣ ਤੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਨਤਾ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਵਾਦ ਦੀ ਲਕੀਰ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅੰਦੋਲਨ ਇਸ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਲੰਘ ਕੇ ਫੈਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਚੌਰੀ-ਚੌਰਾ ਦੀ ਘਟਨਾ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਨੂੰ ਝੱਟ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਡੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਟੁੱਟੀ, ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਹੋਸਲੇ ਢੱਠੇ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦੰਗਿਆਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣਿਆ। ਉਦੋਂ ਖੁਦ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ‘ਜੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਏ ਤੇ ਲੜਨ ਦਾ ਢੰਗ ਸਹੀ ਹੋਏ ਤਾਂ ਜਨਤਾ ਹਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੜਨ ਲਈ ਜਲਦੀ ਹੀ ਦੁਬਾਰਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।’ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਜਾਂ ਦਿਖਾਵਟੀ ਹਾਰ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਜੇ ਜਨਤਾ ਇਹਨਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਗਰਮੀ ਘੱਟ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਤਾਂ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਤਾਕਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗੀ। ਲੇਕਿਨ 1921 ਤੇ 1922 ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸਾਡਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕੀ ਸੀ? ਇਕ ਧੁੰਦਲਾ ਸਵਰਾਜ ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾਤਮਕ ਲੜਾਈ ਇਕ ਖਾਸ ਲਾਈਨ...ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਜੇਲ੍ਹੀਂ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਛਿਣ-ਪਲ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਤੇ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਸਾਰਾ ਕਿੱਸਾ ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਤੈਅ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।” (ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ)

ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇਹ ਜਿਹੜੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ 'ਮਾਰਕਸਵਾਦ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਮਾਰਕਸ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਰਗ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ, ਜਿਹੜਾ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।" (ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਝਲਕ)

ਆਪਣੇ ਵਰਗ-ਅੰਤਰਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਬਣਨ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ 'ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ' ਤੇ 'ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਝਲਕ' ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਅਕਸਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਘੱਟ ਗਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਝ ਲੈਣ ਦਾ ਭਰਮ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਪਾਠਕ ਵਿਚ ਇਹ ਭਰਮ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ' ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ; ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: "ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਢੰਗ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਕਸਰ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਢੰਗ ਹੋਵੇਗਾ।"

'ਨਿੱਜੀ ਢੰਗ' ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਢੰਗ, ਪਤਨ-ਮੂੰਹ ਖੜ੍ਹੇ ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਢੰਗ, ਗੈਰ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ। ਢੰਗ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਵਰਗ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਿੱਜੀ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਵੇਂ 'ਮੱਧਵਰਗ ਦੀ ਬੇਬਸੀ : ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਆਗਮਨ' ਵਿਸ਼ੇ ਹੇਠ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਖੁੱਧ, ਅਸ਼ੋਕ ਤੇ ਅਕਬਰ ਆਦਿ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਸਿਰ-ਪੈਰੀ ਤੇ ਗੈਰ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਆਧਾਰ-ਉਸਦੀ ਅੰਤਰਵਸਤੂ ਯਾਨੀ ਵਿਕਾਸ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਕਾਸ ਇਸ ਅੰਤਰਵਸਤੂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਉਪਰਲਾ ਢਾਂਚਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ ਦੇ ਬਦਲਦਿਆਂ ਹੀ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਉਪਰਲਾ ਢਾਂਚਾ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਗੀਤਾਕਾਰ ਨੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਤੇ ਕਰਮਵਾਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਘੜਿਆ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੀਤਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਰੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਪਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਜਾਂ ਵਰਗ-ਆਧਾਰ ਦੱਸੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਗੀਤਾ ਬਾਰੇ ਅਮੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਬੌਧਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ, ਤਦ ਦੇ ਇਸਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘਟੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਖਿੱਚ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਹਰੇਕ ਸੰਪਰਦਾਇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਜਦ ਆਦਮੀ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਸਤਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਉਸਨੂੰ ਦੋ ਪਾਸੇ ਖਿੱਚ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੇ ਗਾਹਨੁਮਾਈ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਗੀਤਾ ਵੱਲ ਝੁਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੰਕਟਕਾਲ ਲਈ ਲਿਖੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਹੈ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਲਈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੰਕਟਕਾਲ ਲਈ।”

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਢੰਗ ਉਹੀ ਅਮੂਰਤ ਤੇ ਗੈਰ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ। ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਖੋ :

“ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ-‘ਮੇਘਦੂਤ’। ਇਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਡੂੰਘੀ ਚਾਹਤ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਉਸ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਖਾਤਰ ਉਹ ਬੱਦਲ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।” ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਸੇ ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਦਵਾਨ ਰਾਈਟਰ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਅੱਧੇ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨੀ ਦਿਲ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਲਈ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਯੂਰੋਪ ਨੇ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਤੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ।” ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ, “ਦੁਨੀਆਂ ਆਦਮੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਤੇ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਰੁਤਬਾ ਤਦ ਹੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਹ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਕੀਮਤ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਇਨਸਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲੋਂ ਜੁਦਾ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਉਸਦੀ ਦਿਮਾਗੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਬੂਤ ਹੈ...”

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਕਿਸੇ ਤਿਲਵਾ ਦੇਵੀ, ਕਿਸੇ ਬਾਰਥ, ਕਿਸੇ ਕਾਡਵੇਲ ਤੇ ਕਿਸੇ ਮਿਸੇਜ਼ ਗੀਜ਼ ਡੇਵਿਡਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਖੂਬ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹ ਖੁਦ ਤੇ ਪਾਠਕ ਕਿਸੇ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੇ-‘ਚੂੰਕਿ’ ਇਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲੇਖਕ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਅਰਵਿੰਦ ਘੋਸ਼ ਨੇ ‘ਵਿਜ਼ਨ ਆਫ ਇੰਡੀਆ’ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮੇਘਦੂਤ ਦੀ ਬੜੀ ਯੋਗ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਯਕਸ਼ ਬੱਦਲ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਤਕ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ, ਪਹਾੜਾਂ, ਮੈਦਾਨਾਂ ਤੇ ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ

ਮਹਾਨਤਾ, ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਏਕੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਦੇਣ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਤੀਤ ਦੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹੀ ਹੱਲ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜੇ ਅਤੀਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਸਮਝ ਗਲਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੁਲਝਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਲਝ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਰਮ ਫੈਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਲਟਾ ਉਲਝਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਖੋ, ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਅੰਗਰੇਜ਼ੇ ਆਪਣੇ ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਮਾਨੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਿਆ, ਉਹ ਉਲਟੀ ਚਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਤੇ ਉਤਸਾਹ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕੱਟੜ ਤੇ ਰੁੱਖਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਲਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਤੇ ਘਿਰਣਿਤ ਜਜੀਆ ਟੈਕਸ ਲਾ ਕੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਤੁੜਵਾ ਕੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰਿਆਇਆ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਵੈਮਾਨੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ, ਜਿਹੜੇ ਮੁਗਲ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਖੰਭੇ ਸਨ, ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਉਠ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ, ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਮਾਨ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਦਮਨ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਫੌਜੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਤਟ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਨੇੜ-ਤੇੜ ਦੇ ਯੋਧਾ ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟਾਂ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜ ਸਨ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸੈਨਾ-ਨਾਇਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।”

ਇਹ ਉਹੀ ਦਲੀਲਾਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਕੂਲੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਫ਼ਰਤ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਜੇ ਕੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਰਕ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਠੋਸ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ। ਮਰਾਠਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ‘ਚਮਤਕਾਰੀ ਸੈਨਾ-ਨਾਇਕ’ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਅੱਗੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਉਭਰਦੀ ਹੋਈ ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਦਲੇਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨੇਤਰਿਤਵ ਵਿਚ ਬੜੇ ਗੁਣ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਫੌਜੀ ਦਲ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕੌਮੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਤਾਕਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸਨੇ ਮੁਗਲ ਸਲਤਨਤ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ।”

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਹਰੇਕ ਜਾਤੀ

ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚਰਿੱਤਰ ਹੈ। ਅਕਬਰ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਉਦਯੋਗ-ਧੰਦਿਆਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਵਪਾਰ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚਰਿੱਤਰ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸਾਮੰਤੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਹੋਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਸਨ। ਜੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਜਾਟਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ? ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਖ਼ਾਂ ਖਟਕ ਦੀ ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਵਿਚ ਪਠਾਨਾਂ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਿਹੜੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ ਸੀ? ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਜਾਤੀਵਾਦ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਤੱਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਪਰ ਪੁਰਾਣੀ ਸਾਮੰਤੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਤੇ ਨਵੀਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਉਸਦਾ ਸਥਾਨ ਲੈਣ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਹੁੰਦਲੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ। ਜੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦਖ਼ਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਨਾ ਰੋਕ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਲੰਮਾ, ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਚੱਲਦਾ ਤੇ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਮੰਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਬਲਕਿ ਉਸਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚਾ-ਇਹ ਕਰੂਰ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਉਪਰ ਇਕ ਸੁੰਦਰ, ਨਰੋਏ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਨਿੱਜੀ ਢੰਗ ਅਪਣਾਇਆ, ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਲ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਇਹ ਨਿੱਜੀ ਢੰਗ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਰਗ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਿੱਜੀ ਢੰਗ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੇ ਖੂਬੀਆਂ ਨੂੰ ਖੂਬ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

“ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਤੇ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਹੀ ਸਮਤੋਲ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਉਪਰ ਉਸਦੀਆਂ ਖਵਾਹਿਸ਼ਾਂ (ਇੱਛਾਵਾਂ) ਦੀ ਛਾਪ ਰੋਕਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਖਵਾਹਿਸ਼ਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਜਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਾ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹੋਣ, ਨਕਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਮਤੋਲ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੇਖ ਸਕਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਲਈ ਸਹੀ ਬੁਨਿਆਦ ਲੱਭ ਲਵਾਂ, ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਮਯਾਬੀ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਦੂਰ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਦਿਸ਼ ਵਾੜ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ।”

ਇਸ ਆਤਮ ਮਨੋਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦ ਦੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਜਦੋਂ ਤਕ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇਗਾ, ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਹੀਰੋ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇਗਾ ਤੇ ਉਹਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰੇਗਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੁਆਰਾ 'ਪ੍ਰੋਫਾਇਲ ਆਫ ਨਹਿਰੂ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਮਰੀਕੀ ਪੁਸਤਕ ਛਾਪੀ ਗਈ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਲੇਖ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਰਵਭੌਮਿਕਤਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਬੁੱਧੀਵਾਦ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਲੱਭ ਲਏ ਹਨ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਨਹਿਰੂ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਬੱਥਰਤਾ ਤੋਂ ਸਭਿਅਤਾ ਤਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਹੈ।"

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਧਵਾਦੀ ਰੂਸੀਆਂ ਦੀ ਛਾਪੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬੜੀ 'ਨਹਿਰੂ ਕੀ ਸਮਿਤੀ ਮੇਂ' ਵਿਚ ਵੀ—'ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕੇ ਰੂਪ ਮੇਂ' ਇਕ ਲੇਖ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ :

"ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੰਥ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਜਨਤੰਤਰਿਕ ਕ੍ਰਿਆਕਲਾਪਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਕੱਥ ਯੋਧਾ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਵਾਦ ਤੇ ਜਾਤੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਵਿਰੋਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿੱਤਰਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੰਬੰਧ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।"

ਪੁਸਤਕ ਅੰਗ-2 ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ : ਜੈ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ !

(ਇਹ ਲੇਖ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਚਟਰਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਮਾਡਰਨ ਰੀਵਿਊ' ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਚਾਣਕਯ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।)

-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਜੈ'-ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇੱਕਠ ਵਿਚੋਂ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਲੰਘਦਿਆਂ 'ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ' ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਗਾਹ ਉਪਰ ਚੁੱਕੀ, ਹੱਥ ਵੀ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਜੁੜ ਗਏ ਤੇ ਪੀਤਾਭ (ਪੀਲੇ ਚੰਦਨ ਵਰਗੀ ਭਾਅ ਮਾਰਦੇ) ਕਠੋਰ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਖਿੜ ਗਈ। ਇਹ ਅਤੀ ਉਤਸਾਹਭਰੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ।

ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ ਚਿਹਰਾ ਫੇਰ ਗੰਭੀਰ, ਉਦਾਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲੋਕ ਇੱਕਠ ਵਿਚ ਜਾਗਰਤ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਤੇ ਮੁਦਰਾ ਯਥਾਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਲੋਕ ਇੱਕਠ ਦੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਚਾਲ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਇਹ ਨਾਇਕ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਫੇਰ ਦੇਖੀਏ। ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਲਸਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਆਦਮੀ ਉਸਦੀ ਕਾਰ ਨੂੰ ਘੇਰੀ, ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮਾਰੇ, ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਛੱਡ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਰ ਦੀ ਸੀਟ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਲੰਮਾ ਝੰਮਾ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਉਤੇਜਤ ਭੀੜ ਵਲੋਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ।

ਅਚਾਨਕ ਫੇਰ ਉਹੀ ਮੁਸਕਾਨ ਤੈਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਹਾਸਾ ਖਿੱਲਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਤਣਾਅ ਘਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭੀੜ ਵੀ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੇਵਤਾ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਉਹਨਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਨੇੜਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਉਸਨੂੰ ਘੇਰੀ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਭੀੜ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਛਲ ਭਾਵ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਦੇਖੋ, ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਤੇ ਚਿਹਰਾ ਮੁੜ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

ਕੀ ਇਹ ਸਭ ਇਸ ਜਾਣੇ-ਮਾਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਚਾਲ ਹੀ ਹੈ ਸਿਰਫ ਜਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਹੈ? ਸ਼ਾਇਦ ਦੋਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਸਹੀ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਅਰਸਾ ਪੁਰਾਣੀ ਆਦਤ ਵੀ ਸੁਭਾਅ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮੁਦਰਾ ਉਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਣਾਵਟ ਘਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੋਏ-ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਤਾਂ ਪਾਊਡਰ ਤੇ ਰੰਗ-ਰੋਗਨ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਐਕਟਿੰਗ ਕਰਨਾ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਜਾਂਚੀ-ਪਰਖੀ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਤੇ ਅੱਲ੍ਹੜਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਲੋਕ-ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਅਦਾਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਨੂੰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਲੈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ? ਇਸ ਦਿਖਾਵਟੀ ਮੰਤਵਹੀਣ ਅਦਾਕਾਰੀ ਪਿੱਛੇ ਉਸਦਾ ਮੰਤਵ ਕੀ ਹੈ? ਉਸਦੇ ਇਸ ਮੱਥੇ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ? ਕਿਹੜੀਆਂ ਆਸਾਂ-ਇੱਛਾਵਾਂ ਹਨ? ਕਿਹੜੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ? ਤੇ ਕਿਹੜੀ-ਕਿਹੜੀ ਅਤਿਪ੍ਰ ਕਾਮਨਾ ਹੈ?

ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਰ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਰੋਚਕ ਲੱਗਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਰੁਚੀ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਹਰ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਉਸਦਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਭਵਿੱਖ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਚੋਖਾ ਲਾਭ ਜਾਂ ਹਾਣੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲੱਭਣਾ ਹੀ ਪਏਗਾ।

ਲਗਭਗ ਦੋ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਕ ਸ਼ਿਵਰ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਤੇ ਚਾਲਕ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤਕ, ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਤਕ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੰਗਾਲਾਂ ਤਕ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਛੂਤਾਂ ਤਕ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਿੱਖ, ਪਾਰਸੀ, ਈਸਾਈ ਤੇ ਯਹੂਦੀ ਤਕ-ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗ ਹਨ-ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ

ਆਪਣੀ ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਵਚਿੱਤਰ ਸਵਰਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਜਗ੍ਹਾ ਉਸਦਾ ਅਸਾਧਾਰਣ ਜਨਤਕ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆਂ ਕੁਮਾਰੀ ਤਕ ਉਹ ਵਿਜੇਤਾ ਸੀਜ਼ਰ ਮਹਾਨ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਮਾਣ-

ਸਨਮਾਣ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਛੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਸਭ ਉਸ ਲਈ ਸਿਰਫ ਹਲਕਾ-ਫੁਲਕਾ ਮਨ ਪ੍ਰਚਾਵਾ ਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾ ਰਹੱਸ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ? ਕੀ ਇਹ ਉਸਦੀ ਮਹਾਨਤਾ/ਮਹੱਤਵਕਾਂਸ਼ਾ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸਨੇ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਆਤਮ ਕਥਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਉਸਨੂੰ ਲੋਕ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨੇ ਇਹ ਅਖਵਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਜਵਾਹਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਆਦੇਸ਼ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਆਰਪਾਰ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ।

ਜੇ ਉਸਦਾ ਦਿਮਾਗ ਬਦਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਵਰਗਾ ਮਹਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬੁਲਾਰਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚ ਅਰਕਸ਼ਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰਵਾਦੀ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਹਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿਮਾਗ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਦਾਸ ਹੈ ਤੇ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਗੈਰ ਜ਼ਿਮੇਂਵਾਰਾਨਾ ਆਸਾਂ, ਉਮੀਦਾਂ ਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨਾ ਝਟਕਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਮੰਥਰ (ਲੋਕਤੰਤਰ) ਦੇ ਰਥ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖਲ੍ਹਿਆਰ ਕੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਬਣ ਬੈਠੇਗਾ। ਉਹ ਲੋਕਤੰਤਰ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਨਾਅਰੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਾਸਿਜ਼ਮ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੁੰਗਰਿਆ ਤੇ ਏਡਾ ਬਲਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਫਾਸਿਸਟ ਤਾਂ ਕਤਈ ਨਹੀਂ ਹੈ—ਨਾ ਵਿਚਾਰ ਪੱਖੋਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁਭਾਅ ਪੱਖੋਂ। ਉਹ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੁਲੀਨਤਾਵਾਦੀ ਹੈ ਕਿ ਫਾਸਿਜ਼ਮ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਸਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਤੇ ਵਾਣੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—“ਜਨਤਕ ਸਥਾਨਾਂ ਉਪਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚਿਹਰੇ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਥਾਨਾਂ ਉਪਰ ਜਨਤਕ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਸ਼ੋਭਾਵਾਨ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।”

ਫਾਸਿਸਟ ਚਿਹਰਾ ਜਨਤਕ ਚਿਹਰਾ ਹੈ ਤੇ ਗੈਰ-ਜਨਤਕ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਸਥਾਨਾਂ ਉਪਰ ਸ਼ੋਭਾ-ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਤੇ ਵਾਣੀ-ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਨ। ਇਸ ਸੌ-ਫਸੀਦੀ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਭੀੜ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਭੀੜ ਦੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਘਰੇਲੂ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੋਲਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਰਹੱਸਪੂਰਨ,

ਉਸਦੀ ਵਾਣੀ ਸੁਣ ਕੇ ਜਾਂ ਭਾਵੁਕ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਆਦਮੀ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਛੁਪਿਆ ਹੈ। ਕਿਹੜੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ-ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਵਚਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ, ਕਿਸ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਢਲ ਕੇ-ਆਸਾਂ ਤੇ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰੀ ਛਿਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ?

ਜਨਤਾ ਸਾਹਵੇਂ ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਣ-ਕਲਾ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੋਅ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬਾਕੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਗਵਾਚਿਆ-ਗਵਾਚਿਆ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਮਨ ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਾਨਸ-ਲੋਕ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਆਨੰਦਮਈ ਵਾਤਰਾਲਾਪ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ-ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਤੂਫਾਨੀ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵਿੱਛੜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫੇਰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਨ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਦਿੱਭ-ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਜਿਸ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਕਦਮ ਵਧਾਏ ਹਨ, ਉਸ ਉਪਰ ਆਰਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜਿੱਤ ਖੁਦ ਵੀ ਬੋਝਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਾਰੇਂਸ ਨੇ ਅਰਬਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ—“ਵਿਦਰੋਹ ਲਈ ਆਰਾਮ-ਘਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਨੰਦ ਦੇ ਲਾਭ-ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ”

ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਦੇ ਗੁਣ

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਫਾਸਿਸਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਲੇਕਿਨ ਉਸ ਵਿਚ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਹਨ-ਵਿਆਪਕ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ, ਸੁਨਿਰਧਾਰਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੁਕਤਾ, ਸ਼ਕਤੀ, ਸਵੈਮਾਣ, ਯੋਗਤਾ, ਸੰਗਠਨ, ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਕਠੋਰਤਾ, ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਸੁਸਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਘਿਰਣਾ।

ਉਸਦੀ ਗਰਮ ਮਿਜਾਜ਼ੀ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛਿਪਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਡਰੂਪ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਜਾਹਿਰ ਕਰ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ-ਮੰਜ਼ਾ, ਰੁਚੀਹੀਣ ਅਤੇ ਨਾਪਸੰਦ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਮੰਥਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਦੇਰ ਤਕ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।

ਉਹ ਆਕੜ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਕੂਲ ਉਸਨੂੰ ਮੋੜ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਆਮ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਉਹ ਕੁਸ਼ਲ ਤੇ ਸਫਲ ਕਾਰਜ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੀ ਰਹੇਗਾ; ਪਰ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੀਜ਼ਰਵਾਦ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਆ ਖਲੋਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਕੀ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸੀਜ਼ਰ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ?

ਖ਼ਤਰਾ

ਇੱਥੇ ਹੀ ਭਾਰਤ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੀਜ਼ਰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦੇਰ ਹੋਏਗੀ।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਏਨਾ ਲਾਭਵੰਤ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਤੀਜੀ ਵਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਭਾਰਤ

ਤੇ ਖੁਦ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਲਈ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਸਨੂੰ ਤੀਜੀ ਵਾਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣ ਕੇ ਅਸੀਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਉਪਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਾਵਾਂਗੇ ਤੇ ਲੋਕ ਸੀਜ਼ਰਵਾਦ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪੈਣਗੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਵਿਚ ਗਲਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਮਿਲੇਗੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਲ-ਛਲ ਤੇ ਮਾਣ-ਅਭਿਮਾਣ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਧ ਜਾਏਗੀ, ਉਹ ਮੰਨ ਬੈਠੇਗਾ ਕਿ ਉਹੀ ਇਸ ਭਾਰ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਅਹੁਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦੇ ਦਿਖਾਵੇ ਤੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਪਿਛਲੇ 17 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਦ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਨਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਹ ਇਕ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਉਸਨੂੰ ਤੀਜੀ ਵਾਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣ ਕੇ ਲਾਭ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ।

ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਕਾਰਣ ਵੀ ਹੈ। ਲਫਜ਼ਸਾਜੀ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਇਸ ਸਮੇਂ ਥੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਬੀਮਾਰ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ, ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਗੜਦੀ ਚਲੀ ਜਾਏਗੀ। ਉਹ ਆਰਾਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੇਰ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਦੀ ਉਤਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਲੇਕਿਨ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਘੱਟੋਘੱਟ ਭਟਕਣ ਤੋਂ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਹਰਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਹੀ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਵੱਡੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਜਭਾਰ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਆਸਾਂ ਹਨ। ਸੋ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਆਸਾਂ ਨੂੰ ਢਹਿਣ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਗੜਨ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਵਲ-ਛਲ, ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਸੀਜ਼ਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਵਸੀਅਤਨਾਮਾ

ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਨੇਹ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਛ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰਾਂ, ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਨੇਹ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮਾਤਰ ਵੀ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਵਰਗੀ ਅਮੁੱਲ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਬਦਲ ਹੋ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਬੜੇ ਲੋਕ ਸਲਾਹੇ ਗਏ ਹਨ, ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਨੇਹ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਬੋਝ ਹੇਠ ਦੱਬ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਉਸਦਾ ਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਆਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਜਿੰਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਵੀ ਜਿਊਵਾਂ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਅਯੋਗ ਨਾ ਬਣਾ। ਆਪਣੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸਾਥੀਆਂ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੀ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸਾਥੀ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਖ ਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਆਸਥਾ ਨਹੀਂ-ਤੇ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਝੱਲਣਾ ਪਖੰਡ ਹੋਏਗਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਯਤਨ ਹੋਏਗਾ।

ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰਾ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਹੋਏ। ਜੇ ਮੈਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮਰਾਂ, ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਜਾਣ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਠੀ ਕੁ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਇਹਨਾਂ ਅਸਥੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਸ਼ ਬਚਾਅ ਕੇ ਜਾਂ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਨਾ ਰਖਿਆ ਜਾਏ।

ਮੇਰੀ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਭਸਮੀਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੀ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵੁਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੀ ਗੰਗਾ ਤੇ ਜਮਨਾ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਲਗਾਅ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਉਮਰ ਵਧਦੀ ਗਈ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਇਹ ਮੇਰੇ ਵੀ ਵਧਦੀ ਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੌਸਮ ਬਦਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ,

ਦੰਦਕਥਾਵਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਪਰ ਅਕਸਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਯੁੱਗਾਂ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਲਧਾਰਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ।

ਗੰਗਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਉਹ ਨਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਉਸਦੀਆਂ ਜਾਤੀ ਸਮਰਿਤੀਆਂ, ਉਸਦੀਆਂ ਆਸਾਂ, ਉਮੀਦਾਂ, ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਗੀਤ, ਉਸਦੀ ਜਿੱਤ ਤੇ ਹਾਰ ਦਾ ਤਾਣ-ਬਾਣਾ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਸਾਡੀ ਯੁੱਗਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਹੀ ਹੈ, ਹਰ ਸਮੇਂ ਬਦਲਦੀ ਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਵਹਿੰਦੀ ਹੋਈ। ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ, ਉਹੀ ਗੰਗਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਬਰਫ਼ ਲੱਦੇ ਸ਼ਿਖਰਾਂ ਤੇ ਘਾਟੀਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਲਗਾਅ ਤੇ ਪਿਆਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਗੰਗਾ ਮੈਨੂੰ ਹੇਠਲੇ ਵੱਸਦੇ ਵਿਗਸਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਵੇਰ ਦੀਆਂ ਸੂਰਜ-ਕਿਰਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਤੇ ਨੱਚਦੇ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਸੰਧਿਆ (ਆਥਣ) ਦੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਉਤਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਲੇ, ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਰਹੱਸ ਵਿਚ ਘੁਲੀ ਮਿਲੀ, ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪਤਲੀ, ਧੀਮੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦੀ ਹੋਈ, ਬਰਸਾਤ ਵੇਲੇ ਭਿਆਨਕ ਗਰਜਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਤੇ ਲਗਭਗ ਸਮੁੰਦਰ ਜਿਹੀ ਵਿਰਾਟ ਛਾਤੀ ਵਾਲੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਰਗੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੁਛ ਅੰਸ਼ ਰੱਖਦੀ ਹੋਈ ਗੰਗਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਯਾਦ ਦਾ ਰੂਪ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਮਹਾਸਾਗਰ ਵੱਲ ਵਹਿੰਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਤੋਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਊਠਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਸਦੀ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਵਖਰੇਵੇਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਦੇਹ ਤੇ ਮਨ ਦੇ ਮੁਕਤ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲਏ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਤੀਤ ਨਾਲੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋੜ ਕੇ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਮਹਾਨ ਵਿਰਾਸਤ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਉੱਤੇ, ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੀ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਮਾਣ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ, ਆਪਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਅਟੁੱਟ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਇਕ ਕੜੀ ਹਾਂ—ਜਿਹੜਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ, ਯੁੱਗਾਂ ਯੁੱਗਾਂ ਤੋਂ, ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਧੁਰਾ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਆਪਣੀ ਇਸ ਇੱਛਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਭਸਮੀ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੀ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਏ, ਜਿਹੜੀ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਮਹਾਸਾਗਰ ਵਿਚ ਜਾਏ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਤਟਾਂ ਨੂੰ ਧੋਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਭਸਮੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸਾ ਦੂਜੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਏ।
ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਇਕ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ
ਜਾਏ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਕਿਸਾਨ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਖਿਲਾਰਿਆ ਜਾਏ
ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਧੂੜ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਰਲ ਜਾਏ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਅਭਿੰਨ ਅੰਸ਼
ਬਣ ਜਾਏ।

21 ਜੂਨ 1954

-ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ

ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਪੱਤਰ

ਸੇਗਾਂਵ

15 ਜੁਲਾਈ, 1936

ਪਿਆਰੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ,

1. ਆਸ ਹੈ ਤੈਨੂੰ 'ਟਾਇਮਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ' ਦੇ ਪੱਤਰ ਬਾਰੇ ਮੇਰਾ ਤਾਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਲੈ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਾ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਇਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਪੱਤਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਪੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਮਾਣਹਾਨੀ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

2. ਜੇ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਗਲਤ ਨਾ ਸਮਝੇਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਘ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੀ ਰੱਖ। ਫਿਲਹਾਲ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਪੱਕੇ ਪੂਰੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀ ਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਵੀ ਨਹੀਂ : ਪਰ ਇਸ ਸੰਘ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਹੋਣ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀ ਇਹ ਰਾਏ ਪੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਸਰੋਜਿਨੀ ਨੂੰ ਜਾਂ ਕਹੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਭੁੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਇਹ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਧਾਨਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਕੀਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਤੈਨੂੰ ਨਾ ਜਚਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਟਿਪਣੀ ਲੇਖਕ ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ ਕਾਨੂੰਨ ਭੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖੋ। ਤੈਨੂੰ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

3. ਤੇਰਾ ਪੱਤਰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਛੂਹ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਤੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਜਿੰਨੀ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਸਾਫ਼ਗੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਟਾ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰ ਲੈਣ। ਪਰੰਤੂ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ, ਜਦ ਕਦੀ ਉਹ ਬੋਲੇ, ਭੱਦਾ ਹੀ ਬੋਲੇ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਉਤੇਜਨਾ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦਸਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਤੈਥੋਂ ਡਰਦੇ ਰਹੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਚਿੜਚਿੜਾਹਟ ਤੇ ਉਕਤਾਹਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਤੇਰੀਆਂ ਝਿੜਕਾਂ ਤੋਂ ਤੇ ਤੇਰੇ ਹਾਕਮਾਨਾ ਢੰਗ ਤੋਂ ਕੁੜਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਤੂੰ ਆਪਦੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰੇਸ਼ਟ ਤੇ ਚੋਖਾ ਗਿਆਨ-ਵਾਲਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈਂ। ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਭਿਅਕ ਢੰਗ

ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਮਖੌਲਾਂ ਤੇ ਗਲਤ ਵਿਅੰਗ ਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਤੂੰ ਕਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਚਾਅ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਦੱਸਿਆ। ਇਸਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਗੁਣਾਂ ਜਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਉਰਜਾ ਹੈ ਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਉਪਰ ਤੇਰਾ ਕਾਬੂ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਤੈਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਝੁਕ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਦੁਖਦਾਈ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਵੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਹਿਜ ਥਿਰਤੀ ਨਾਲ ਦੇਖ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੂੰ ਏ.ਐੱਸ. ਆਈ. ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਲੈ, ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਤੇਰੇ ਘਰੇਲੂ ਝਗੜੇ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦਾ ਜਾਂ ਤੇਰੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਚੋਣ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਅਸਹਿ ਭਾਰ ਪਾਇਆ ਜਾਏ। ਤੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰ, ਉਹਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬਣੀਆ-ਬਣਾਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

ਤੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਰੋਸ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਮਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਹੋਏ। ਕੀ ਇਹ ਅਤੀ ਸੁਭਾਵਕ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ? ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਵਸੰਮਤ ਚੋਣ ਕਾਰਣ ਪਦ-ਰੂੜ ਹੈਂ, ਲੇਕਿਨ ਅਜੇ ਤਕ ਸੱਤਾ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਪਦ-ਰੂੜ ਕਰਨਾ ਤੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੱਤਾ-ਰੂੜ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਸੀ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ। ਜੇ ਹੋਏ, ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਹੀ ਗੱਲ ਸੀ-ਜਦ ਮੈਂ ਕੰਡਿਆਂ ਦੇ ਤਾਜ ਲਈ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਿਰ ਉਪਰ ਜਖ਼ਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਲਈ ਰੱਖੀਂ। ਸੰਮਤੀ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਵਿਚ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਹੱਸਮੁਖਤਾ ਦਿਖਾ। ਤੇਰਾ ਅਤੀ ਸਹਿਜ-ਰੂਪ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਇਕ ਚਿੰਤਾਮਗਨ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਲਾ, ਜਿਹੜਾ ਜ਼ਰਾ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨੀ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਭੜਕ ਪੈਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਾਸ਼ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਖ਼ਬਰ ਦੇਵੇਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪੱਤਰ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਤੈਨੂੰ ਓਨੀ ਹੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਜਿੰਨੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਦ ਤੂੰ ਤਰੰਗੇ ਝੰਡੇ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨੱਚਦਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਗਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਬਿਆਨ ਫੇਰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਤੂੰ ਇਸਨੂੰ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਲਏਂਗਾ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।

ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਮਹਾਦੇਵ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾ ਦੇਖੇ।

ਸਸਨੇਹ;

ਬਾਪੂ

ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਦੀ ਚਿੱਠੀ

ਜੀਲਾਗੋਰਾ ਪੋ. ਆ.

ਜਿਲਾ ਮਾਨਭੂਮੀ: ਬਿਹਾਰ

28 ਮਾਰਚ, 1939

ਪਿਆਰੇ ਜਵਾਹਰ,

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਾ-ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈਂ। ਇਹ ਮੈਂ ਇਸ ਲਈ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ, ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਤੂੰ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਨੋਟ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈਂ। ਮੇਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਰੋਧੀ, ਜੋ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸਨੂੰ ਤੂੰ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈਂ, ਪਰ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਲੱਗਭਗ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਕਥਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ।

ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਬੁਝਾਰਤ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਾਪਸੰਦ ਕਿਉਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈਂ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਜਦ ਦਾ ਮੈਂ 1937 ਦੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਛੁੱਟ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਬੜਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਤੇ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਤੇ ਨੇਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਅਕਸਰ ਤੇਰੀ ਸਲਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਜਦ ਤੂੰ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਆਇਆ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਸਾਡੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰੇਂਗਾ ਨਾ? ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਜਦ ਵੀ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹਾਂ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਜਵਾਬ ਅਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਥਿੜਕੇ-ਜਿਹੇ ਰਹੇ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਇਸੇ ਵਰ੍ਹੇ ਜਦ ਤੂੰ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੂੰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰੇਂਗਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੇਂਗਾ। ਜਦ ਆਪਾਂ ਵਰਧਾ ਵਿਚ ਮਿਲੇ, ਤਦ ਤਕ ਤੂੰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਪੱਕਾ ਨਾ ਦੱਸਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਤੂੰ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਝ ਮਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਪਦ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਚੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਤਿੱਖੀ ਬਹਿਸ ਛਿੜ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ-ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਹੱਕ ਵਿਚ

ਤੇ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼। ਤੇਰੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਤੇ ਬਿਆਨਾਂ ਦੇ ਹਰੇਕ ਮੁੱਦੇ ਦਾ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਰਥ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਤੂੰ ਕਿੱਥੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹੋਏ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਤੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਤੂੰ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵਿਸਾਰ ਬੈਠਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਚੋਣ ਅਪੀਲ ਡਾ. ਪੱਟਾਭਿ ਦੀ ਅਪੀਲ ਦੇ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਛਪਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਜਾਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਤਾਅਲੁਕ ਹੈ, ਤੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਜਾਂ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿਚ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਦਾ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਿਤੇ ਵੱਧ, ਵਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸੀ। ਤੇ ਡਾ. ਪੱਟਾਭਿ ਲਈ ਵੋਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਕੋਲ ਨਿਯਮਬੱਧ ਸੰਗਠਨ ਸੀ (ਗਾਂਧੀ-ਸੇਵਾ-ਸੰਘ, ਕਾਂਗਰਸੀ-ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ, ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਚਰਖਾ-ਸੰਘ ਤੇ ਅਖਿਲ-ਭਾਰਤੀ-ਗ੍ਰਾਮਉਦਯੋਗ-ਸੰਘ ਵੀ) ਜਿਸਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਤੇ ਤੂੰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸੈਂ-ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੀ-ਬਹੁਤੀਆਂ ਸੂਬਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀਆਂ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਹੇਠ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੀ ਸੀ? ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਖੜ੍ਹਾ ਸਾਂ? ਮੈਨੂੰ ਸਾਰਾ ਪਤਾ ਹੈ-ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਈ ਥਾਵੀਂ ਚੋਣ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਡਾ. ਪੱਟਾਭਿ ਲਈ ਨਹੀਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਤੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਲਈ ਹੋਇਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਮਿਥਿਆ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਵੀ, ਇਕ ਮਾਰਚ ਦੀ ਜਨਤਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ, ਤੂੰ ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਮੇਰੀ ਨਿੰਦਿਆ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜਿਹੜੀ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਤਿਆਗ-ਪੱਤਰਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਲੈ ਲੈ। ਬਾਰਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਤਿਆਗ-ਪੱਤਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਸਪਸ਼ਟ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ-ਸਭਿਅਕ ਪੱਤਰ ਸੀ ਉਹ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਬਿਆਰੀ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਵੀ ਕੌੜਾ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਤਿੱਖੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਤੇਰਾ ਬਿਆਨ-ਉਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕੀ ਕਹਾਂ! ਮੈਂ ਕੁਸੈਲੀ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਉਹ ਤੇਰੇ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ (ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੈਂ, ਪਰ ਇਹ ਸਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ) ਤੇਰੇ ਬਿਆਨ ਦਾ ਇਹ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰਨਾਂ ਬਾਰਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤੂੰ ਵੀ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੇਰੀ ਸਥਿਤੀ ਇਕ ਬੁਝਾਰਤ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦ ਕੋਈ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਕਸਰ ਤੂੰ ਇਸ ਪੱਖ ਜਾਂ ਉਸ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਤੂੰ ਦੋ ਘੋੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਫੇਰ ਤੇਰੇ 22 ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਉੱਤੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈਂ, ਉਹ ਬੜਾ ਸੋਚਿਆ-ਵਿਚਾਰਿਆ ਤੇ ਸਭਿਅਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੌਕਿਆਂ ਉਪਰ ਤੇਰਾ ਰੁਖ ਵੇਖ ਕੇ ਲੋਕ ਹੈਰਾਨ-ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਵੇਖ ਲੈ। 22 ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਤੂੰ ਕੁਝ ਕਾਰਣ ਦੱਸੇ। ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ 26 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਅਲਮੋੜਾ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰ। ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਬਦਲਿਆ ਨਜ਼ਰ ਆਏਗਾ। ਫੇਰ ਕੁਝ ਬੰਬਈ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ-ਪਦ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਮੈਂ ਵਾਮ-ਪੱਖ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਵਜੋਂ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਵਾਂ।

ਅਲਮੋੜਾ ਦੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਤੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਿਰਫ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਕਦੀ ਇਹ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤੂੰ ਤਦ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈਂ, ਜਦ ਕੁਝ ਖਾਸ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਸੁਭਾਸ਼ ਬੋਸ ਦੁਬਾਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੂੰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈਂ। ਜਦ ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ ਫੇਰ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਲੰਮਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਗੀਤ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਦ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸੁਭਾਸ਼ ਬੋਸ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਭਾਸ਼ ਬੋਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਸ਼ਰਦ ਬੋਸ ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ (ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਤੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕੱਟੜ ਚੇਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਉਪਰ ਉਤਰ ਆਏ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਕੰਮਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਤੁੱਛ ਦਿਮਾਗ ਤੇਰੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਹੈ।

ਹੁਣ ਮੈਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗਾ, ਜੋ ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਤੇਰੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਏਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਆਰੋਪ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈਂ ਤੇ ਜੇ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਆਰੋਪ ਲਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੀ-ਸੋ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਨਹੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ। ਇਕ ਵਕੀਲ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਵਕਿਲ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਜਦ ਇਸ ਸਵਾਲ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਤੇ ਰਾਜੇਂਦਰ ਬਾਬੂ ਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਾਈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁਧ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਾਂਗਰਸ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦੀ ਇਸ ਜਨਵਰੀ ਦੀ

ਬਾਰਦੋਲੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ। ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਜਦ ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਆਮ ਖ਼ਿਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਮੇਰੇ 'ਚੋਣ ਭਾਸ਼ਣ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਆਰੋਪ ਹੈ। ਆਖ਼ਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤੇਰੇ ਮੁਵਕਿਲ ਇਲਜ਼ਾਮਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਏਨਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਜਿੰਨਾ ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਕੀਲ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈਂ। ਤਿਪੁਰੀ ਵਿਚ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਕਾਂਗਰਸ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਵਾਅਦਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਬੈਠਕ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਏ, ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪਤਾ ਲਾ ਸਕਾਂ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ-ਸੰਮਤੀ ਦੀ ਬਾਰਦੋਲੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਈ ਕਿਹੜੀ ਘਟਨਾ ਵੱਲ ਤੁਹਾਡਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਸ਼ਰਦ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਮੇਰੇ ਉਸ ਰਵੱਈਏ ਉਪਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ, ਸਤੰਬਰ 1938 ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ, ਜਦ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਆਰੋਪ ਉਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ, ਪਰ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਲਜ਼ਾਮ ਵਾਲੇ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਓਨਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸਨੂੰ ਤੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਜਦ ਮੈਂ ਤਿਪੁਰੀ ਵਿਚ ਸੀ, ਕਈ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ (ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਆਂ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਮਰਥਕ ਨਹੀਂ ਸਨ) ਕਿ ਇਲਜ਼ਾਮਾਂ ਵਾਲੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਲਗਭਗ ਭੁਲਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦ ਤਕ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨਾਂ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਹਵਾੜ ਨਾਲ ਇਸ ਬਖੇੜੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੰਜੀਵ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਾਂ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਚੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਂਗਰਸ-ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਪਹਿਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਜਿੰਨਾ ਇਕੱਠੇ ਮਿਲ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡੇਗਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੱਚਮੁੱਚ ਜੇ ਮੈਂ ਏਨਾ ਹੀ ਦੁਸ਼ਟ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਤੇਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਫਰਜ਼ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਜਨਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਰਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰੇਂ। ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਦੁਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇਰੇ ਸਮੇਤ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਅੱਠ ਸੂਬਾਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਾਂ ਚੰਗਿਆਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕੁਛ ਤਾਂ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਸੰਗਠਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਤਿਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਗੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਹ ਏਨੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਲੈ ਗਿਆ।

ਤੂੰ ਆਪਣੇ 22 ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਹੈ : "ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਵੀ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਮੁੱਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਕੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।" ਪਰ ਇਹ ਲਾਈਨਾਂ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆਂ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ

ਗਲਤ ਫਹਿਮੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰਾ ਸਰਕਾਰ ਪਟੇਲ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦੀ 22 ਫਰਵਰੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਜਾਂ ਫੇਰ ਤੂੰ ਇਹ ਸੋਚ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਨੂੰ ਟਾਲਿਆ? ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਇਲਜ਼ਾਮਾਂ ਵਾਲੇ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ 15 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਤੋਰਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੇਰੇ ਹੀ ਇਸ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਆਂ ਕਿ ਜਦ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਇਕੋ ਸੰਮਤੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ 22 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਜਦ ਅਸੀਂ ਮਿਲਾਂਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ। ਤੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਵੇਂ ਕਿ ਇਲਜ਼ਾਮਾਂ ਦਾ-ਜੇ ਕੋਈ ਸਨ ਤਾਂ-ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਇਸ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਤੂੰ ਮੈਥੋਂ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਨਬਿਨ ਦੱਸਾਂ ਕਿ ਵਾਮ-ਪੱਖ ਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਖ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹੀ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਤੂੰ ਅਜਿਹਾ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛੇਗਾ। ਕੀ ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤੂੰ ਖੁਦ ਤੇ ਅਚਾਰੀਆ ਕ੍ਰਿਪਲਾਨੀ ਨੇ ਹਰਿਪੁਰਾ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ? ਕੀ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੱਖਣ-ਪੱਖ ਵਾਮ-ਪੱਖ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਜੇ ਤੂੰ ਲੋੜ ਪੈਣ ਉੱਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਖ ਤੇ ਵਾਮ-ਪੱਖ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈਂ ਤਾਂ ਕੀ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ?

ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਆਰੋਪ ਵੀ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਗਲਤ ਜਾਂ ਸਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤਿਪੂਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਅਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਨਿਮਰ ਰਾਏ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕੋ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ, ਇਕ ਹੀ ਕਰਤੱਵ ਹੈ-ਕਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਸਵਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਰੱਖੀਏ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਿਆਸਤੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਤਿਪੂਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਪਸ਼ਟ ਝਾਕੀ ਤੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿਖਾਈ ਸੀ, ਜਦ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਵਿਚ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਭਵਨ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਘੱਟੋਘੱਟ ਇਕ ਸਪਸ਼ਟ ਨੀਤੀ ਹੀ ਹੈ? ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੇਰੀ ਕੀ ਨੀਤੀ ਹੈ? ਅਹਿ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਇਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਤਿਪੂਰੀ

ਕਾਂਗਰਸ ਦੁਆਰਾ ਸਵਿਕਾਰ ਮੰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਮਤੇ ਦਾ ਤੂੰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇਂਦਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਇਕ ਇਕਦਮ ਅਜਿਹਾ ਅਸਪਸ਼ਟ ਮਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਲੀਆਂ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਆਮ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ, ਮੈਂ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਸਵਰਾਜ ਲਈ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਲਈ ਠੀਕ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਾਫ ਸਾਫ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਕਦਮ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਚੈਲੰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤੈਨੂੰ ਜਚਦਾ ਨਹੀਂ। ਪਿਛਲੇ ਤੀਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਚੈਲੰਜ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਚੈਲੰਜਾਂ ਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਉਪਰ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਏਨਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ। ਜੇ ਤੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਮੰਨਵਾ ਲੈਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਚੈਲੰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਤੂੰ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਅ ਸਕਦਾ ਹੈਂ? ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਰਾਜਕੋਟ ਦੇ ਸਵਾਲ ਉੱਤੇ ਚੈਲੰਜ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੀ ਤੂੰ ਚੈਲੰਜ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਇਸ ਲਈ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਜੇ ਇਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਾਫ ਸਾਫ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੁਕ-ਲਪੇਟ ਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ?

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਤੇਰੀ ਕੀ ਨੀਤੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕਿਸੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਇਹ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਰਾਜਕੋਟ ਤੇ ਜੈਪੁਰ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਢਕ ਲੈਣਗੇ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਸਵਰਾਜ (ਆਜ਼ਾਦੀ) ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਢਕ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਰਾਜਕੋਟ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਜੈਪੁਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਰਾਜਕੋਟ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੈਪੁਰ ਦਾ ਸਵਾਲ ਵੀ ਸਾਡੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਮੁੱਖ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉੱਠ ਦੇ ਮੂੰਹ ਜੀਰੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ, ਪੇਸ਼ਦ ਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਪਸੰਦ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਰਹਾਂਗੇ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸੰਘਰਸ਼ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ ਤਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਢਾਈ ਸੌ ਸਾਲ ਲਗ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸੀਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚਾਂਗੇ।

ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇਰੀ ਨੀਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਪਿੰਗਲੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਮਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਨੇ (ਸ਼ਾਇਦ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ) ਇਸ ਸੁਝਾਅ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾਅ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਬੜੀ ਠੋਸ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਫੈਸਲਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਹਿਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਰੂਸ ਨੂੰ ਹੀ

ਲੈ ਲਓ-ਆਪਣੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਉਪਰ ਕਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹਾਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਂਦਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫਾਇਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਫਰਾਂਸ-ਰੂਸ ਸਮਝੌਤਾ ਤੇ ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ-ਰੂਸ ਸਮਝੌਤਾ ਇਸਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜ ਵੀ ਰੂਸ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹੈ। ਹੁਣ ਦੱਸ, ਤੇਰੀ ਵਿਦੇਸ਼-ਨੀਤੀ ਕੀ ਹੈ? ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬੁਲਬੁਲਿਆਂ ਤੇ ਨੇਕ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼-ਨੀਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਇਟਲੀ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਆਚਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ।

ਪਿੱਛਲੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਤੈਨੂੰ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਸਮੇਤ ਹਰ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਇਕ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-ਪਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ-ਹਾਲਾਂਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਮੇਰੇ ਇਸ ਰੁਖ਼ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦਸਤਖ਼ਤਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜ ਜਦ ਤਿਪੂਰੀ ਮਤੇ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਨਿਯੁਕਤ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ਤਾਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਿਤੀ ਅਚਾਨਕ ਤੇਰੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਅਸਾਧਾਰਣ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ! ਮੈਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ, ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਅਜ ਅਜਿਹਾ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਰਹੱਸ ਸੀ? ਕੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬਸੰਤ ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਘੋਰ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋਏਗਾ? ਜਦ ਮੈਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਚੈਲੰਜ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕੀ ਮੈਂ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ?

ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਬਿਆਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗਾ। ਤੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈਂ: “ਇਹ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਤਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਮਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧਾਰਣ ਕੰਮ ਕਾਜ ਨਿਪਟਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਬੈਠਕ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਈ ਗਈ।” ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਐਸੇ ਅਧੂਰੇ-ਸੱਚ ਜਾਂ ਮੈਂ ਕਹਾਂ ਕੋਰੇ-ਝੂਠ ਦੀ ਓਟ ਕਿੰਜ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈਂ? ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮੈਂਬਰ ਅਚਾਨਕ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਗਾਊਂ ਸੂਚਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਸਤੀਫੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ

ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫੇਰ ਵੀ ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ; ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਮਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ? ਫੇਰ ਆਮ ਕੰਮ ਕਾਰਜ ਨਿਪਟਾਉਣ ਤੋਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਦ ਰੋਕਿਆ ਹੈ? ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਮਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਬਾਰੇ ਵੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਤਿਪੁਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਤਕ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਕੀ ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਮੈਨੂੰ ਤਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸਣ? ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ਮੇਰਾ ਤਾਰ ਦੇਖ ਲਵੀਂ। ਮੈਂ ਤਾਰ ਵਿਚ ਇੰਜ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

“ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਵਰਧਾ।

ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਮੇਰਾ ਤਾਰ ਦੇਖੋ। ਬੜੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਕਾਂਗਰਸ ਤਕ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਨੀ ਤੇ ਰਾਏ ਤਾਰ ਦੁਆਰਾ ਘੱਲਣੀ।

—ਸੁਭਾਸ਼”

ਤਿਪੁਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸੱਤ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਤਾਰ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਲਈ ਮੈਂ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਨਿਆਂ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਤੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤਿਪੁਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ, ਜਦ ਪੰਡਿਤ ਪੰਤ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬਿਮਾਰ ਪਿਆ ਹਾਂ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਤਿਪੁਰੀ ਨਹੀਂ ਆਏ ਹਨ ਤੇ ਸਾਡਾ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਨੇੜੇ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਮਿਲਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਤੇ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਹ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਖੁਦ ਇਸ ਫੁੱਟ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਜੇ ਪੰਡਿਤ ਪੰਤ ਤੇ ਮਤੇ ਨੇ ਏਨੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ-ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ 15 ਮਾਰਚ 1939 ਨੂੰ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਤੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸੱਤ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਨਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇਰਾ ਤਾਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਤਿਪੁਰੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੂਰੇ ਪੰਦਰਵਾੜੇ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਅਸਤੀਫੇ ਦੇ ਦੇਣ ਕਾਰਣ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕੀ ਤੂੰ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਾ? ਕੀ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਕਿਹਾ? ਤੂੰ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਇਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਹੀ ਬੋਲਦਾ ਜਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਬਦਕਿਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੁਝਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਖਣ-ਪੱਖੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈਂ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ 26 ਮਾਰਚ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਹੀ ਲੈ ਲੈ-ਤੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ : “ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਬਿਆਨ ਅਜ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਭਰੇ ਬਿਆਨ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ।” ਕੀ ਤੂੰ ਕਦੀ ਮੇਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਰੋਧੀਆਂ

ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹੁਤ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਫੇਰ, ਤੂੰ ਆਪਣੇ 22 ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈਂ—“ਸਥਾਨਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਿੱਧੀ ਮੁੱਢੋਂ ਨਬੇੜ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦਾ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾਸ ਗੁੱਟਾਂ ਤੇ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਆਇਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੁੱਥਮੁੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।...ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਭਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਝਗੜੇ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ ਤਕ ਫੈਲ ਜਾਣਗੇ।”

ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਤੇ ਆਰੋਪ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਰਲੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ, ਜਦ ਕਿ ਤੂੰ ਸਾਰੇ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਤੂੰ ਇਹ ਤਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ, ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹਨ, ਪੁੱਛ ਲੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਇਹ ਲਿਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਤੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਨ। ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸੂਬਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈਂ। ਜੇ ਇਹੋ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਦੱਸ ਦਿਆਂ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਹੀ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਸੀ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਕਿ ਉਪਰੋਂ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੈਥੋਂ ਬਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਤੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਪਾਰਥੂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 22 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਉਪਰੋਂ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈਂ। ਕੀ ਤੂੰ ਇਹ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਕਿ 4 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਨਿਕੰਮਾ ਤੇ ਠੁੱਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਹੈ? ਤੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : “ਸਾਰ ਇਹ ਕਿ ਤੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵੱਧ ਰੱਖੀ ਹੈ।” ਤੇ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਇਤਰਾਜ਼ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪੱਖਪਾਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਪਾਰਟੀ ਜਾਂ ਗੁੱਟ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰਿਆਇਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਤੇਰਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਗੰਭੀਰ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯੋਗ ਜਾਂਚ ਕਰ ਲੈਂਦਾ?

ਜੇ ਚੋਣ ਝਗੜੇ ਉਪਰ ਕੋਈ ਸਰਬਪੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹੀ ਸੋਚੇਗਾ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਦੰਗਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕਿੱਸਾ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਅਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੁੱਕੇਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਦੰਗਲ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੁੱਕੇਬਾਜ਼ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਲੈਣਗੇ। ਪਰ ਸੱਚ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਚੋਣ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਖਿਡਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਨ ਵਿਚ ਗੰਢਾਂ ਬੰਨ੍ਹ

ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਤੂੰ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਏ। ਤੈਨੂੰ ਇੰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਤੂੰ ਕਦੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਡਾ. ਪੱਟਾਭਿ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਣ? ਕੀ ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧੀਆਂ ਨੂੰ ਡਾ. ਪੱਟਾਭਿ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕਰਦੇ? ਕੀ ਚੋਣ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਦਾ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਕੀ ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦੁਬਾਰਾ ਚੁਣਿਆ ਜਾਣਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੋਵੇਗਾ? ਕੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੋਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ?

ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਕਥਿਤ ਇਲਜ਼ਾਮਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਬਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਤਿਪੂਰੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਹਿ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਤੈਥੋਂ ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ-ਕੀ ਤੂੰ ਇਹ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਕਿ ਜਦ ਲਾਰਡ ਲੋਥੀਅਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਨਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਸੰਘ-ਯੋਜਨਾ ਬਾਰੇ ਪੰ. ਨਹਿਰੂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ? ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਕੀ ਮੰਤਵ ਤੇ ਅਰਥ ਹੈ?

ਤੂੰ ਆਪਣੇ 22 ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਸ਼ਿਖਰ (ਉਤਲੀਆਂ ਸਫਾਂ ਵਿਚ) ਉਪਰ ਪਾਰੰਪਰਿਕ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਕਮੀ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੀ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਆਂ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦੀ ਚੋਣ ਨਾ ਹੋਣ ਤਕ ਤੇਰੇ ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਨਿਸਬਤ ਮੇਰੇ ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਘਾਟ ਕਿਤੇ ਘੱਟ ਸੀ! ਉਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਦੀ ਕਦੀ ਨੌਬਤ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੇਰੇ ਹੀ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਵਾਰੀ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਝਗੜਾ ਚੋਣ-ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਮੈਂ ਹਾਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਬੜਾ ਸੰਭਵ ਸੀ ਕਿ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਲਜ਼ਾਮ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲਦੀ।

ਤੂੰ ਇਹ ਅਕਸਰ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਵ ਕਰਦਾ ਹੈਂ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਤੇਰਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਇਹ ਗੱਲ ਤੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈਂ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚੋਂ ਤੈਨੂੰ ਬੜਾ ਮਾਣ ਜਾਂ ਸੁਖ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਨਾਲ ਹੀ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ-‘ਪੱਕਾ ਸਮਾਜਵਾਦੀ’ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈਂ। ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈਂ, ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ

ਕਿੰਜ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਰਹੱਸ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈਂ, ਉਸਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਸਮਾਜਵਾਦ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿੰਜ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਬਿੱਲਾ ਨਾ ਲਾ ਕੇ ਆਦਮੀ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਲਾਭ ਕੀ? ਜੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਕੈਸੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇੰਜ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਜਾਂ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਜ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਤੂੰ ਅਕਸਰ ਰਾਗ ਅਲਾਪਦਾ ਹੈਂ—ਉਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਮਰਥਕ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀਮਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਏਕਤਾ ਦੀ ਅਸੀਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਏਕਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੱਥ ਧਰਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਜੇ ਦੋ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਵੱਖਰਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਰੂਸ ਦੀ ਸੋਸ਼ਲ ਡੈਮੋਕਰੇਟਿਕ ਪਾਰਟੀ ਸਨ 1903 ਵਿਚ ਟੁੱਟੀ ਤੇ ਵੋਲਸ਼ੇਵਿਕ ਤੇ ਮੇਨਸ਼ੇਵਿਕ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਤਾਂ ਲੇਨਿਨ ਨੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੇਨਸ਼ੇਵਿਕਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਬੋਝ ਸਿਰ ਤੋਂ ਲੱਥ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਲੇਨਿਨ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਆਖ਼ਰ ਤੇਜ਼ ਤੌਰਕੀ ਦਾ ਰਾਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਦ ਮਾਡਰੇਟ (ਨਰਮਦਲੀ) ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਇਸ ਅਲਹਿਦਗੀ ਉਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਪਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਨ 1920 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੁਦਾਈ ਉੱਤੇ ਅੱਥਰੂ ਨਹੀਂ ਵਹਾਏ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵੱਖਰੇਵਿਆਂ ਨਾਲ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਏਕਤਾ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਪੁਜਾਰੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਖ਼ਤਰਾ ਹੀ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ, ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਛਿਪਾਣ ਲਈ ਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੀ ਲੈ ਲੈ। ਤੂੰ ਗਾਂਧੀ-ਇਰਵਿਨ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸੀ, ਪਰ ਤੂੰ ਏਕਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਉਸਨੂੰ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਫੇਰ, ਤੂੰ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ-ਪਦ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸੀ, ਪਰ ਜਦ ਪਦ ਲੈ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਤੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸੇ ਏਕਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਦਲੀਲ ਦੇਣ ਖਾਤਰ ਮੰਨ ਲਓ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਸੰਘ-ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧੀ, ਆਪਣੇ ਦਿੜ੍ਹ

ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸੇ ਏਕਤਾ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘ-ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਬੱਝਵੀਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਤਦ ਤਕ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਤਕ, ਉਹ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣਨ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਬੁਰਾਈ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ, ਜੇ ਕਾਂਗਰਸ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਸੰਘ-ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰ ਲਏ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕੀ ਕਰੇਂਗਾ? ਕੀ ਤੂੰ ਉਸ ਫੈਸਲੇ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਅ ਦੇਂਦੇਗਾ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰੇਂਗਾ?

ਤੇਰਾ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ 4 ਫਰਵਰੀ ਦਾ ਪੱਤਰ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਤੇਰਾ ਰੁਖ਼ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਕਰੜਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਤੇਰੇ ਚੋਣ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਕੁਛ ਲਾਭ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਕੁਛ ਹਾਨੀ।” ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਤੇਰੀ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਬਣ ਗਈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦੁਬਾਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਬੁਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਤੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : “ਇਸ ਭਵਿੱਖ ਉਪਰ ਸਾਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਵਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਘਟਨਾ ਚੱਕਰ ਸਾਡੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਘੁੰਮਿਆ, ਸਿਰਫ਼ ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰੁੱਸ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕੁਛ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ, ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਭਰਪੂਰ ਤਾਕਤ ਖਰਚ ਕਰਨੀ ਪਏਗੀ।” ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ‘ਇਲਜ਼ਾਮਬਾਜ਼ੀ’ ਨੂੰ ਉਹ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਿ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ, ‘ਇਲਜ਼ਾਮਬਾਜ਼ੀ’ ਉਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਅੰਦੋਲਨ ਹੋਇਆ, ਉਸਦਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਜਨਕ (ਜਨਮਦਾਤਾ) ਤੂੰ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਇਦ ਤੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜਦ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਨਿਕੇਤਨ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਸਾਡੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸੀਂ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਮੈਬਰਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਹਾਸਿਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਤੂੰ ਜਿਵੇਂ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਨਾਲ ਜਾ ਰਿਲਿਆ। ਬੇਸ਼ਕ, ਤੈਨੂੰ ਇੰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਹਰੇਕ ਹੱਕ ਹਾਸਿਲ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਤੇਰਾ ਸਮਾਜਵਾਦ ਜਾਂ ਵਾਮਵਾਦ ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ?

ਆਪਣੇ 4 ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਤੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਵਾਰੀ ਇਹ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸੰਘ ਵਰਗੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਵਾਲਾਂ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜੀਬ ਇਲਜ਼ਾਮ ਹੈ ਜਦਕਿ ਤੂੰ ਖੁਦ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਦੇਸ਼ ‘ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਰਿਹਾ। ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਸ਼੍ਰੀ ਭੂਲਾਭਾਈ ਦੇਸਾਈ ਦੇ ਕਥਿਤ ਲੰਦਨ ਵਾਲੇ ਬਿਆਨ ਉੱਤੇ ਡੂਫ਼ਾਨ ਉਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਾਰਜ-

ਸੰਮਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਤਾ ਸੋਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੰਘ-ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਚਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਸੁਝਾਅ ਗੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਸਤੰਬਰ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸੰਘ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੁਝਾਅ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਨੇ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਸਵਿਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋਸ਼ ਤੂੰ ਇਹ ਲਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਵਿਚ ਕਿਆਹੀਣ ਰੁਖ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਪੀਕਰ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਥਨ ਕੋਈ ਨਿਆਂਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕੀ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਤੂੰ ਖੁਦ ਹੀ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ? ਜੇ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵੀ ਵਕਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਦੀ ਵੀ ਨਾ ਨਿਪਟਾ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਦੂਜੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਕਿ ਲਗਭਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਲਗਾਮ ਕਸ ਕੇ ਵੀ ਸੰਮਤੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪਾੜਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ। ਬਹੁਤਾ ਸਾਫ਼ ਕਹਾਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਲਾਡ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਵਿਗੜੇ ਬੇਟੇ ਵਰਗਾ ਵਰਤਾਅ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਕਸਰ ਤੇਰਾ ਪਾਰਾ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਦਸ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ 'ਗਰਮਮਿਜਾਜ਼ੀ' ਤੇ ਉੱਛਲ-ਕੁੱਦ ਦਾ ਕੀ ਨਤੀਜਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ? ਤੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਆਕੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਅਖੀਰ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਦਿੰਦਾ। ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਕੋਲ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੇ ਕੁਝ ਸਫਲ ਤਰੀਕੇ ਹਨ। ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਖੂਬ ਬੋਲਣ ਦੇਣਗੇ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਤੈਨੂੰ ਕਹਿਣਗੇ, ਅੱਛਾ ਮਤਾ ਪਾ ਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮਤਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਤੈਨੂੰ ਮਤਾ ਲਿਖ ਦੇਣ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੂੰ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ, ਫੇਰ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਮਤੇ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਕਿਓਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁੱਦੇ ਉੱਤੇ ਆਖਰ ਤਕ ਡਟੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਦੀ ਦੇਖਿਆ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਦੂਜਾ ਅਜੀਬ ਇਲਜ਼ਾਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਤੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਲਰਕ ਜਾਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਉੱਤੇ ਲਾਇਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਹੋਏਗਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਤੂੰ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਤੇਰੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਰਤਾਅ ਕਰਨ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਮੇਰੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਸੀ ਤੇ ਜਰਨਲ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਮੇਰੀ ਪਸੰਦ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬਹੁਤਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਰਨਲ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ (ਮੈਂ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਬੜੇ ਹੀ ਨਰਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ)। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਪਲਾਨੀਜੀ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੋਧਿਆ ਗਿਆ।

ਸ਼ਾਇਦ ਤੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਕਲਕੱਤੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਤਾਂਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹੁਣ ਉਲਟਾ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਲਈ ਦੋਸ਼ ਦੇਂਦਾ ਹੈਂ। ਜੇ ਕਾਂਗਰਸ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ, ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈਂ, ਸੱਚਮੁੱਚ ਵਿਗੜਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਮੈਂ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਜਨਰਲ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਇਹੀ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਜਨਰਲ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਖ਼ਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਵਧ ਅਧਿਕਾਰ ਰਹੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਜੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਜਨਰਲ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਉੱਤੇ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਪੂਰੇ ਤੱਥ ਜਾਣਿਆ ਤੂੰ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼੍ਰਮਿਕ-ਵਿਵਾਦ-ਵਿਧੇਅਕ (ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬਿੱਲ) ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਰੋਕਣ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ, ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਣ ਦੀ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਉਣ ਦੀ, ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਤੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਕੇ ਵੇਖੀਂ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਇਹੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਸਵਾਲ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਨਹੀਂ ਤੋੜਿਆ। ਜੇ ਇਹ ਅਪਰਾਧ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਲਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਗੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਬਈ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਬਿੱਲ ਦਾ ਉਸਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਸੀ? ਤੇ ਹੁਣ ਤੇਰੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਲੈ ਲੈ-ਕੀ ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਇਸ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਪਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੀ ਕੀਤਾ? ਜਦ ਤੂੰ ਵਾਪਸ ਆ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕੁਛ ਨਾ ਕੁਛ ਤਾਂ ਕਰ ਹੀ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕੁਝ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਾਮੇ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਕੋਈ ਆਸ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹਾਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਤੂੰ ਚੰਗੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੀ, ਕਾਰਣ, ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈਂ। ਜੇ ਤੂੰ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਅਸਫ਼ਲ ਰਿਹਾ, ਉੱਥੇ ਤੂੰ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕੀ ਤੂੰ ਇੰਜ ਕੀਤਾ?

ਇਕ ਹੋਰ ਮਾਮਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਤੂੰ ਅਕਸਰ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਤੀਰ ਛੱਡਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈਂ। ਉਹ ਹੈ ਰਲਿਆ-ਮਿਲਿਆ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ। ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਾਂਗ ਤੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਇਹ ਤੈਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਲਿਆ-ਮਿਲਿਆ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੱਖਣ-ਪੱਥੀ ਕਦਮ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਸਵਾਲ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀ ਤੂੰ ਇਕ ਪੰਦਰੀ ਲਈ ਅਸਮ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰੇਂਗਾ ਤੇ ਵੇਰ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੇਂਗਾ ਕਿ ਕੀ ਵਰਤਮਾਨ ਰਲਿਆ-ਮਿਲਿਆ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ? ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਅਜਿਹੇ

ਅਕਲਮੰਦੀ ਵਾਲੇ ਮਨ ਦੇ ਵਰੋਲੇ ਛੱਡਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਨਹੀਂ? ਸਦੁੱਲਾ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਪਤਨ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਮੈਂ ਅਸਮ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਰਲਿਆ-ਮਿਲਿਆ-ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਬਣਾਉਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਤੱਥ ਇਹ ਕਿ ਸੂਬਾ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਬੋਝ ਹੇਠ ਕਰਾਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਾਲਤ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦ ਨਵੇਂ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਨੇ ਪਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਅਸਮ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜਨਤਾ ਨੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਤੇ ਨਵਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਆਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਤੂੰ ਪਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਅਸਮ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਰਗੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਾਂਗਾ। ਪਰ ਜੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਸੱਤ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਪਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲੇ-ਜੁਲੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਬਣਨ। ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਏ ਕਿ ਮਿਲਿਆ-ਜੁਲਿਆ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਬਣਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਤੇ ਅੜਚਣਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸੂਬੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਲਵੇਂਗਾ।

ਬੰਗਾਲ ਬਾਰੇ, ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦੇ ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਤੂੰ ਕਦੀ ਇਸ ਸੂਬੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਜਿਸ ਭਿਅੰਕਰ ਦਮਨ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਵੱਲ ਹੋਰਨਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਕੀ ਤੂੰ ਕਦੀ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹਕ-ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਪਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਜੇ ਤੂੰ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹਕ-ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਭੰਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਹੀ ਯਾਨੀ ਮਿਲਿਆ-ਜੁਲਿਆ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਲੇ-ਜੁਲੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਵਾਲ ਇਸ ਲਈ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਵਰਾਜ ਦਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਕਲ੍ਹ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਓ ਤੇ ਮਿਲੇ-ਜੁਲੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੱਡ ਜਾਵੇਗੀ।

ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ 20 ਮਾਰਚ ਦੇ ਤਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਾਂਗਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਤੂੰ ਕਿਹਾ: ‘ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੱਖੋਂ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਗਠਨ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।’ ਆਦਿ। ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਗਠਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਤੇਰੇ ਤਾਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਲਈ ਰਤਾ ਵੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਈ ਗਈ। ਤੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਜੇ ਪੰਤ ਦਾ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਤੇ ਪਾਸ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ 13 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਜਦ ਇਹ ਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਤਾਂ

ਕਾਂਗਰਸ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬੜਾ ਬਿਮਾਰ ਹਾਂ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਨਹੀਂ ਆਏ ਹਨ ਤੇ ਮੇਰਾ ਨੇੜੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਗਠਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਦੇਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ ਵਧੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਕ ਹਫਤੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਕੀ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਬਣਾਉਣਾ ਆਸਾਨ ਸੀ? ਮੈਂ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿੰਜ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਤੇ ਕੀ ਤੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਕਿ ਪਿੱਛਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਹਰਿਪੁਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਛੇ ਹਫਤੇ ਬਾਅਦ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਹੋਈ ਸੀ? ਕੀ ਤੂੰ ਸੋਚਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਤੇਰਾ ਤਾਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਸ਼ੁੱਧ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ? ਕੀ ਮੈਂ ਜਾਣ-ਬੁਝ ਕੇ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕੇ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ? ਜੇ ਅੰਦੋਲਨ ਸਭ ਪੱਖੋਂ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸੀ-ਤਾਂ ਕੀ ਇਕ ਜਨਤਕ ਨੇਤਾ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਦਾ-ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦ ਕਿ ਮੈਂ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਪਿਆ ਸੀ?

ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਇਸ ਇਲਜ਼ਾਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਹੋਰ ਕਹਾਂਗਾ। ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਦਫਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ?

ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਤਾਰ ਵਿਚ 'ਨਾਜ਼ੁਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਹਨਾਂ ਲਈ ਤੂੰ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਗਠਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈਂ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਤੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਤੂੰ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਦੇ ਦੱਸ ਵੀ ਕਿ ਇਹ 'ਨਾਜ਼ੁਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ' ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ? ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਿੱਛਲੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਕੋਟ ਤੇ ਜੈਪੁਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੀ ਅਤਿ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਤੇ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ।

ਆਪਣੇ ਤਾਰ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਛੇੜਨ ਪਿੱਛੋਂ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਆਦਮੀ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਤਾ ਵੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੂਝ ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਹ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਬੋਹੇਮੀਆ ਤੇ ਚੇਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਬਾਰੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵਧੀਆ ਹਥਿਆਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿੱਛਲੇ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਜਿਸਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੇਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਵਿਚ

ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ, ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਮਯੂਨਿਖ-ਸਮਝੋਤੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਪਿੱਛਲੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਬਸੰਤ ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਗਰਮੀਆਂ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਗਤੀਵਾਨ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ—ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਵਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਵਾਲੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਮੈਂ ਪਿੱਛਲੇ ਦਿਨੀਂ (ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਜਾਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿਚ) ਇਕ ਵਾਰੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਗ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੀਲ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਤੂੰ ਠੰਡਾ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤਣਾਅ ਅਜੇ ਕੁਝ ਸਾਲ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਤੇ ਹੁਣ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਤੂੰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਖਾਸਾ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਆਂ ਕਿ ਤੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਜਾਂ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਟੋਲੇ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਡੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਉਪਯੋਗ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ। ਤੇਰੇ ਤਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ-ਸੰਮਤੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਜਲਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਿਸ ਮਕਸਦ ਲਈ? ਇਕ ਲੰਮਾ-ਚੌੜਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ, ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਵਿਹਾਰਕ ਨਤੀਜਾ ਨਾ ਹੋਵੇ? ਜਾਂ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਬਦਲ ਲਵੇਂ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਮਤੀ ਨੂੰ ਕਹੇਂ ਕਿ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਨ-ਸਵਰਾਜ ਵੱਲ ਕਦਮ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚੈਲੰਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਮੰਗ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ? ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਉੱਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਲਾਭ ਲਈਏ ਜਾਂ ਫੇਰ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਨਾ ਕਰੀਏ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਧਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਫੋਕਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਨਾ ਬੇਕਾਰ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਤੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਜਾਣ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਗਲਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਧਨਬਾਦ ਵੀ ਹੋ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਮੇਰੇ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਨੇ ਤੈਨੂੰ 24 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਛਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਾਰਣ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਧਨਬਾਦ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ ਤੇ ਇਸਦਾ ਤੁਸੀਂ ਖੰਡਨ ਕਰੋ ਤਾਂ ਤੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਧਨਬਾਦ ਆਉਣ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਤੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਬੜਾ ਉਤਸੁਕ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਕੇ ਗਠਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਟੈਲੀਫੋਨ ਉੱਤੇ ਤੂੰ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਧਨਬਾਦ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੀ ਤੇਰੇ ਲਈ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਧਨਬਾਦ ਆਉਣ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਕਰਨਾ ਏਨਾ

ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ? ਤੂੰ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਰਾਜਕੋਟ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪੂਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਸਰ ਮਾਰਿਸ ਗਵਾਇਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਨੇ ਮਿਲਣਾ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੇ।

ਰਾਜਕੋਟ ਘਟਨਾ ਚੱਕਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਸਮਝੋਤੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦਾ ਵਰਤ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੂੰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈਂ। ਕੋਈ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਚ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਰਾਹਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਜਦ ਅਸੀਂ ਸਮਝੋਤੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਤਰਕ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਨਾਲ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ? ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਸਰ ਮਾਰਿਸ ਗਵਾਇਰ ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ ਸੰਘ-ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਅੰਗ ਹੈ, ਪੰਚ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕੀ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਘ-ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ? ਦੂਜਾ, ਸਰ ਮਾਰਿਸ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਆਦਮੀ ਹਨ, ਤੇ ਨਾ ਸੁਤੰਤਰ ਏਜੰਟ ਹੀ ਹਨ। ਉਹ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਦਮੀ ਹਨ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਤਭੇਦ ਵਿਚ ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਜੱਜ ਜਾਂ ਸੇਸ਼ਨ ਜੱਜ ਨੂੰ ਪੰਚ ਮਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਮੁੱਕਦਮਾ ਚਲਾਏ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰਾਜ-ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਤੱਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਦੋ ਹਾਈਕੋਰਟ ਜਾਂ ਸੇਸ਼ਨ ਜੱਜਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਦੀ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਫੇਰ ਰਾਜਕੋਟ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਤਰੀਕਾ ਕਿਉਂ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ?

ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁੱਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਤੇ ਜਿਸ ਉਪਰ ਤੂੰ ਚਾਨਣਾ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈਂ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੀ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਉਹ ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਿਉਂ ਰਹੇ ਹਨ? ਜੇ ਸਰ ਮਾਰਿਸ ਗਵਾਇਰ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰੁਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਵਿਚ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮਾਣ-ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਵਧਦਾ? ਤੂੰ ਆਪਣੇ 24 ਮਾਰਚ ਦੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦਾ ਕਈ ਦਿਨ ਤਕ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰੁਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇੰਜ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੋਰ ਕਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਏ ਹਨ। ਜੇ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਤਾਂ ਜਿਸ ਖੜੋਤ ਤੇ ਅੜਿੱਕੇ ਆਦਿ ਦੀ ਤੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦਾ ਹੈਂ, ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਦੇਖਦੇ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਤੂੰ ਚੁੱਪ ਹੈਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈਂ।

ਆਪਣੇ 23 ਮਾਰਚ ਦੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਤੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : “ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੋਲ-ਮੋਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਬੁਲਾਈ ਜਾਏ। ਮੈਂ ਠੀਕ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੌਣ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ, ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕੇ।” ਖ਼ਬਰਾਂ ਖਾਸੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਕੇਂਦਰੀ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਜਲਦੀ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਉਪਰ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਬੁਲਾਉਣ ਨੂੰ ਟਾਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ ਤੇ ਜਾਣ-ਬੁਝ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅੜਚਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਕੀ ਤੂੰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ? ਜੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਕੀ ਤੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈਂ, ਇਹ ਕਦਮ ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਤੇ ਮਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ?

ਇਸੇ 23 ਮਾਰਚ ਦੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਤੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਗ ਦੇ ਮਤੇ ਤੇ ਸ਼ਰਦ ਰਾਹੀਂ ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈਂ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸ਼ਰਦ ਦੇ ਰੁਖ਼ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਮਤਾ ਸਰਵਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਪਾਸ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਤੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੁਨਿਆਦੀ ਖਰਾਬੀਆਂ ਸਨ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਵਿਹਾਰਕ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਮਤਿਆਂ ਵਰਗਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਹਰ ਕਾਂਗਰਸ ਇਜਲਾਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਮਰਥਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿੱਥੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਰਵਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਮੁਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਥੋਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨੇਤਰਿਤਵ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ?

ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪਿੱਛਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੰਮੇ ਚੌੜੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਮਤਿਆਂ’ ਦੇ ਬਜਾਏ ‘ਨਿਬੰਧ’ ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਮਤੇ ਸੰਖੇਪ, ਵਿਸ਼ੇ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਮਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਲ ਦੇਣ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਮੈਂ ਲੰਮੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਸਲ ਮੁੱਦੇ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਵਾਰੀ ਅਜ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ‘ਦੁਰਸਾਹਸਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ’ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਮੰਤਕ ਕੀ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖਾਸ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਕੀ ਤੂੰ ਨਵੇਂ ਆਦਮੀਆਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈਂ? ਕੀ ਤੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨੇਤਰਿਤਵ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹੇ? ਜੇ ਮੇਰੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਮੈਨੂੰ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਤਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਸੂਬੇ ਦੀ ਸੂਬਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਯਮ

ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵਧ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਨਾ ਰਹੇ। ਸਾਫ ਹੈ, ਇਹ ਨਿਯਮ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਉਚ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸੇ ਅਹੁਦੇ ਉਪਰ ਦਸ ਸਾਲ ਤਕ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹੇਂ, ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ, ਇਕ ਅਰਥ ਵਿਚ, ਦੁਰਸਾਹਸੀ ਹਾਂ, ਕਾਰਣ, ਜੀਵਨ ਇਕ ਲੰਮਾ ਦੁਰਸਾਹਸ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਖੂਨ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨਗੇ।

ਤੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਸੋਚਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸ਼ਰਦ ਦਾ ਪੱਤਰ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। (ਇੱਥੇ ਮੈਂ ਤੇਰੇ 24 ਮਾਰਚ ਦੇ ਪੱਤਰ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ) ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਇੱਥੋਂ ਕਲਕੱਤੇ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਤਾਰ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖਣ। ਜੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਰ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿ ਦੇਵਾਂ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਗਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸ਼ਰਦ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇਰੇ ਪੱਤਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਪੱਤਰ ਦੇ ਇਹ ਅਰਥ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤਿਪੂਰੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਆਦਿ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਤੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਆ-ਜਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਆਜ਼ਾਦ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇ ਦੁਸ਼ਿਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਤੂੰ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਆਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਵੀ ਕਿੰਜ ਤੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਗੰਧ ਨਹੀਂ ਆਈ ਜਾਂ ਤੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਸੁਣਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ?

ਦੂਜਾ ਤੇਰਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਤਿਪੂਰੀ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਪਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਸਹੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਤੂੰ ਇਹ ਜੋੜਿਆ ਕਿ ਹਾਲਾਂਕਿ ਤੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਮਤੀ ਜਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿਚ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

ਤੂੰ ਸ਼ਰਦ ਦੇ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ : “ਕਿਸੇ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬੇਹੂਦਾ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਸੁਭਾਸ਼ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਬਨਾਉਣੀ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਥੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।” ਜਦ ਤੂੰ ਇੰਜ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈਂ ਤਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਪਰ ਨਿਰੋਲ ਰੰਗੀਨ ਐਨਕ ਲਾ ਲਈ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਤਿਪੂਰੀ ਵਿਚ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਸਭ ਜਗ੍ਹਾ ਇਸ ਢੰਗ ਦਾ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਖਰਾ ਸਬੂਤ

ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਤੇਰਾ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਝੁਕਾਅ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ (ਦੇਖ ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ) ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਸ਼ਰਦ ਨੇ ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਆਦੀ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਵਧਾ-ਘਟਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਤੂੰ ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਵਿਚ ਸੁਣੀਆਂ ਕੁਝ ਰੁਚੀਹੀਣ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਅਜੀਬ ਤੇ ਕੋਝੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੂਬਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦੇ ਟਿਕਟ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ? ਕੀ ਤੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਆਂਧਰ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ? ਪਰ ਤੂੰ ਸਿਰਫ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈਂ। ਫੇਰ ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਬੰਗਾਲ ਸੂਬਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮੂਲ ਰਸੀਦਾਂ ਗਵਾਚ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਦੁਹਰੀਆਂ ਰਸੀਦਾਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਸ ਗਲਤੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕੌਣ ਹੈ, ਬੰਗਾਲ ਸੂਬਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਜਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ?

ਫੇਰ ਤੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮੋਟੀ ਰਕਮ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੀ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਤੇ ਪੈਸੇ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕਿਸ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹਨ? ਕੀ ਤੂੰ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਰੀ ਭਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ? ਸ਼ਾਇਦ ਡਾ. ਕਿਚਲੂ ਇਸ ਉਪਰ ਚਾਨਣ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਹਿਲਾ ਕਾਂਗਰਸ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਨੇ, ਜਿਹੜੀ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਪਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਚੌਕਸੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਵੋਟਾਂ, ਪਰਚੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਪੈਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦ ਮੈਂ ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੋਟ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਕਤ ਵਿਚ ਫੱਸਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ? ਦੂਜੇ, ਮੈਂ ਇਸਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹਾਂ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੰਤਰੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਲਗਤ (ਢਾਣੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ) ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵੋਟਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਹਰ ਸੂਬੇ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਛੁੱਟ ਪੈ ਜਾਵੇਗੀ। ਜੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੂਬੇ ਦੀਆਂ ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ ਤੇ ਪਰੀਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿੰਜ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਚਲਾ ਸਕਣਗੇ?

ਕੀ ਤੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ (ਵਿਸ਼ੇ-ਸੰਮਤੀ

ਵਿਚ ਵੀ) ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਤਰਿਤਵ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਆਹੀਣ ਰੁਖ਼ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉਪਰ ਭਾਰੂ ਰਹੇ, ਜਦ ਸ਼ਰਦ ਨੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਕੀ ਉਹ ਗਲਤ ਸੀ?

ਇਹ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਉੱਤੇ ਲੂਣ ਛਿੜਕਣਾ ਹੋਇਆ—ਜਦ ਤੂੰ ਸ਼ਰਦ ਦੇ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ : “ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਮਤਾ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਤੂੰ ਇਸੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਤੂੰ ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਵਿਚ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਕੀ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਕੋਝਾ ਤੱਥ ਦੱਸਾਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਰਾਏ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਪਾੜਾ ਪਿਆ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਤੂੰ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਕੰਮ ਢੰਗ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਦੋਂਦਾ ਹਾਂ—ਅਸਪਸ਼ਟ ਆਮ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਤੂੰ ਕੀ ਹੈਂ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਜਾਂ ਵਾਮ-ਪੱਖੀ ਜਾਂ ਮਧਮਾਰਗੀ ਜਾਂ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ?

ਤੇਰੇ ਸ਼ਰਦ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਦੋ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਯੋਗ ਗੱਲਾਂ ਹਨ, “ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਮਿਲਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਇਹ ਦਿਲੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤੇ ਨੀਤੀ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਏ।” ਜੇ ਤੂੰ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਉਪਰ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦੀ।

ਜਦ ਤੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈਂ, ਤੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਵਿਚ ਕੀ ਰੁਕਾਵਟ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ‘ਸਿੱਧਰੇਪਨ’ ਦੀਆਂ ਬਲਾਵਾਂ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਮਤਾ ਹੀ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪੰਤ-ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਤੁੱਛਤਾ ਤੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੱਚ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਚੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋੜੇ ਨਹੀਂ ਅੜਾਉਣਗੇ ਤੇ ਅੜਿੱਕਾ ਨਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੱਸ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਜ-ਸੰਮਤੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਅੜਿੱਕੇ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਅਜਿਹੇ ਦਾਅਵੇ ਕਿਉਂ ਕੀਤੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਝੁਠਿਆਇਆ।

ਮੈਂ ਇਸ ਲੰਮੇ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਾਂਗਾ।

ਤੂੰ ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਟਿਕਟ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੋਈ ਦਿੱਕਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਇਕ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਿ

ਕਲਕੱਤੇ ਦੀ ਇਕ ਜਨਤਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਮਹਾਸੰਮਤੀ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿੱਕਤ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਵੀ ਆਈ ਸੀ?

ਕੀ ਤੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਪੰਤ-ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਉਦੇਸ਼ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਰਨਾ ਸੀ? ਕੀ ਤੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਦਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈਂ, ਜਦ ਕਿ ਮੇਰੇ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਜਿੱਥੋਂ ਤੀਕ ਮੇਰੇ ਵਲ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਕੋਈ ਦਰਾੜ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ? ਜੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਤਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਧੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇੰਜ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ? ਉਹਨਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਲੇ ਕਿਉਂ ਪਾਇਆ? ਇਹ ਇਕ ਚਾਤਰ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਕਦਮ ਸੱਚ ਦੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ?

ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਕੀ ਤੂੰ ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦੁਬਾਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਣਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੋਵੇਗਾ? ਤੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਹ ਕਥਨ ਵਾਪਸ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਤੂੰ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ? ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਆਸ ਦੇ ਫੁਰਨੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਆਖ਼ਰ ਮੈਂ (ਸੁਭਾਸ਼) ਦੇਸ਼ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਕੀ ਤੂੰ ਸੋਚਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਸੀ? ਜੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਿਹਾ?

ਤੂੰ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਚਾਲ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਜਦ ਅਸੀਂ ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਛਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਤ-ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਤੇ ਹੁਣ ਤੂੰ ਪੰਤ-ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈਂ? ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਉਸਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਕੀ ਇਹ ਤੱਥ ਹੈ? ਕੀ ਤੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈਂ? ਤੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਉਹ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਮਤਾ ਸੀ?

ਮੈਨੂੰ ਦੁਖ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪੱਤਰ ਏਨਾ ਲੰਮਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਸ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਧੀਰਜ ਹਿੱਲ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲੰਮਾ ਲਿਖਣਾ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸਨ, ਕਹਿਣੀਆਂ ਸਨ।

ਸੰਭਵ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਲਿਖਣਾ ਪਏ ਜਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਦੇਣਾ ਪਵੇ। ਇਹ ਅਸਪਸ਼ਟ ਰਿਪੋਰਟ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ। ਜਦ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹਾਂਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਹਿ ਸਕਾਂਗਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਕੰਮ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਿ ਵਾਮ-ਪੱਖ ਦੇ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਤੂੰ ਦੋ ਸਾਲ ਵਿਚ ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ।

ਜੇ ਮੈਂ ਕਰੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਏ ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਤੇਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ
ਠੇਸ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਵੀਂ। ਤੂੰ ਖੁਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਸਭ
ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਨੰਗੇ ਰੂਪ
ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ।

ਮੇਰੀ ਤਬੀਅਤ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਪਰ ਲਗਾਤਾਰ, ਸੁਧਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਮੀਦ ਹੈ, ਤੂੰ
ਠੀਕ ਠਾਕ ਹੋਏਂਗਾ।

ਸਸਨੇਹ ਤੇਰਾ,
ਸੁਭਾਸ਼

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ 15 ਅਗਸਤ 1947 ਤੋਂ 27 ਮਈ 1964 ਨੂੰ
ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਰਹੇ। ਉਹਨਾ ਦੀ
ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸੁਣਨ ਵਿਚ
ਆਈਆਂ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸ਼ਕ
ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਵਾਕਈ ਬੜੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਸੀ, ਪਰ ਅਸੀਂ
ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁਲਣਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸ ਵਰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ
ਇਮਾਨਦਾਰ ਸੀ ! ਜੇਕਰ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਦੇ ਜਾਂ ਅੰਨੀ ਸ਼ਰਧਾ
ਦੇ ਸੂਖਮ ਦਬਾਅ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਕੁੰਠਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ
ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੋਚੋ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ
ਸ਼ਾਸਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਕਿਥੇ ਦੀ
ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਸੀ?